

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

M.TOJIBOEV, U.XO‘JAMQULOV, Sh.BOTIROVA

**ADABIY GERMENEVTIKA VA BADIY TIL
POETIKASI**

TOSHKENT – 2022

**РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**ЧИРЧИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
ТАШКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ**

ТАДЖИБАЕВ МУСО, ХОДЖАМКУЛОВ УМИД, БОТИРОВА ШАХЛО

**ЛИТЕРАТУРА ГЕРМЕНЕВТИКА И ПОЭТИКА
ХУДОЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА**

ТАШКЕНТ - 2022 г.

**REPUBLIC OF UZBEKISTAN
MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION**

**CHIRCHIK STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE
TASHKENT REGION**

TADJIBAYEV MUSO, KHODJAMKULOVA UMID, BOTIROVA SHAKHLO

**LITERARY HERMENEUTICS AND POETICS
ARTISTIC LANGUAGE**

TASHKENT - 2022

M.Tadjibayev, U.Khodjamkulov, Sh.Botirova
Adabiy hermenevtika va badiiy til poetikasi. –T.,
“Ishonchli hamkor” nashriyoti, 2021, 268 bet.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada badiiy asar matnini tushunish adabiy hermenevtikaning asosiy omili, adabiy hermenevtikaning taraqqiyot mezonlari, badiiy matnini tushunish va aqliy faoliyat tizimi jarayonlari, adabiy hermenevtikaning boshqa fanlar orasidagi o‘rni, adabiy hermenevtika tarixi, hermenevtik tahlil va badiiy asar yolqini, badiiy matnini o‘zlashtirish jarayonida ijodiy yolqin imkoniyatlari, badiiy matnda hermenevtik tahlilning munosabat kategoriyalari xususida yuritilgan.

O‘quv qo‘llanma kredit modul asosida ta’lim oluvchi maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda xorijiy til yo‘nalishi bakalavr, magistrleri, tadqiqotchilar va mutaxassislar uchun mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir: filologiya fanlari doktori, professor N.Rahmonov

Mualliflar filologiya fanlari nomzodi, dotsent M.Tadjibaev
pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent U.N.Xodjamqulov
pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent Sh.I.Botirova

Taqrizchilar pedagogika fanlari doktori, professor S.Matchonov
filologiya fanlari nomzodi, dotsent N.I.Soatova

Mazkur o‘quv qo‘llanma Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Kengashining 2021 yil _____ dagi ____-sonli majlisida muhokamadan o‘tkazilgan.

KIRISH

Buyuk fransuz faylasuflaridan biri “Alloh insonga o‘zining haqiqiy his-tuyg‘ulari va fikr-mulohazalarini yashirish uchun gapirish huquqini bergan”, degan edi. Gapirish, so‘zlash jarayonida inson o‘zining haqiqiy maqsad va istaklarini ommadan yashirar ekan, o‘sha yashiringan maqsad-istaklarni qanday bilish, aniqlash mumkin, degan savol tug‘ilishi tabiiy. Bu o‘rinda insonga hermenevtika yordamga keladi. So‘zni aql orqali anglab etamiz, tuyg‘uni esa, hissiyot bilan sezamiz. So‘z bilan anglangan dunyo, aql bilan etkazilgan borliq. Ruh bilan sezilgan holat esa, tuyg‘u, qalb ruhi, hissiyot to‘lqini, uni hali nomlash zaruriyati bor. SHu hodisaga nom izlash jarayonida biz dunyoning yangi ranglarini ochib boramiz. Agar biz bironing tushunmayotganligiga duch kelsak, shuni e‘tiborga olishimiz lozimki, bu uning aybi emas, balki bu uning bu hodisadan tamoman bexabarligi sababli, xolos. Bir tomondan olib qaralganda hermenevtika ma’nosizlikdan ma’no qidirishdan iborat, chunki olam hodisalarining tubsiz rang-barangligi ham shundaki, har qanday kaosda ham o‘ziga xos ma’no va qonuniyat mujassam.

Jahon adabiyotshunosligining so‘nggi davrdagi yutuqlaridan biri bu-hermenevtika sohasidagi tadqiqotlarda miqdor va sifat salmog‘ining ortganligi bilan bog‘liq. Badiiy asar matni tahlilining yangi metod va usullari badiiy matnni tushunib etish orqali uning original matn arxitektonikasi vositasida aks etgan badiiy tafakkur qirralarini anglab etish, uni o‘zlashtirish va hazm qilishning ratsional-emotsional imkoniyatlarini kengaytirib yubordi.

Badiiy adabiyot ijtimoiy ong sohasi sifatida jamiyat hayotining barcha tomonlariga kirib borgan. SHu bois ijtimoiy psixologiya, ilm-fan yutuqlari, iqtisodiyot mezonlari ham badiiy tafakkur ifoda aspektlarining ichida bo‘lib qoldi.

Germenevtika bu-vujud ichki vulqonlari natijasida toshga chiqayotgan qudrat silsilasining badiiy matn orqali aks etgan holatlari, qirralariga nom berish demakdir. Musiqa – inson ruhiy, botiniy dunyosi holatlari, harakatlarining ovozi, sasi. Ovoz, sas notalarini nomlash she’riyat, poetikaning vazifasidir. Hermenevtika nom olgan elementlarning ma’no qirralarini ochish vositasida ikkinchi to‘lqin

ichki ruhiy boʻronlar partiyasiga yoʻl ochadi. Keyingisi yana keyingisiga yoʻl beradi. Bu ruhiy kashfiyotlar tizimi cheksiz davom etaveradi. Biroq har bir partiya ruhiy toʻlqinlar inson tasavvur dunyosini, olamni ruhiy oʻzlashtirish imkoniyatlarini, uning intellektual mentalitetini yangi bosqichga olib chiqadi. Binobarin, inson oldida dunyoning yangi ranglarini kashf qiladi.

Antik adabiyotdagi mifologik tafakkur oʻrta asrlarda realistik manzaralarda, yangi davrda esa romantizm va realistik tasvir usulining chatishgan mezonlarini shakllantirdi. XIX asr adabiyotida bosh planga koʻtarilgan hol bu- inson ichki dunyosining poetik tasviri edi. Inson ichki dunyosining individual qirralarini topish, uning yangi shtrixlarini kashf qilish, binobarin, ijtimoiy psixologiyaning yangi-yangi tamoyillarini shakllantirish badiiy adabiyot, badiiy tafakkurning faqatgina falsafiy - estetik hodisa sifatidagi holatini istisno qildi.

XX asrning 90-yillarida insoniyat ikkita buyuk inqilobni boshdan kechirdi. Bulardan birinchisi siyosatda, ikkinchisi texnologiyada amalga oshirildi. Siyosiy inqilob sotsialistik lagerni barbod qildi, chegaralarni ochib yubordi yoki intizomni boʻshashtirdi. Odamlarning dunyo boʻylab erkin aylanib yurishlari uchun sharoit yaratdi. Ilm-fan natijalarining inson faktori yoki ommaviy nashr, kitob vositasida xalqaro istilohga kirishi tezlashdi. Kommunikatsiyaning kuchayishi yangi badiiy asarlar bilan birga, yangi adabiy qarashlarning ham oʻzlashtirilishida hududiy toʻsiqlarni olib tashladi. SHu oʻrinda ikkinchi – texnologiya sohasidagi inqilobning ham oʻrni va ahamiyati buyuk. Odamlar internet, mobil aloqa vositalari orqali qisqa muddatlarda borliqning turli chekkasida yuz bergan, berayotgan va hattoki yuz berishi mumkin boʻlgan yangilikdan xabardor boʻlish imkoniyatiga ega boʻlib qoldilar.

Imkoniyatlarning kengayishi inson ongi, tafakkuri, badiiy-estetik qarashida ulkan oʻzgarishlar yasadi. Natijada odamlar borliqqa, hayotga, jamiyatga tamomila yangi koʻz, yangi nigoh bilan qaray boshladilar. Avvallari inson mentalitetida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy faktor bosh rol oʻynagan boʻlsa, endilikda inson ichki dunyosi, individual psixologiya, uning qalb manzaralarini oʻrganish, shu orqali borliqning, jamiyatning yangi ranglarini kashf qilish muhimroq boʻlib

qoldi. Badiiy asarning ham san'at namunasi, ham ijtimoiy – estetik ong namunasi sifatidagi imkoniyatidan foydalangan holda jamiyat psixologiyasining yangi ranglarini topish, yaratish va shakllantirish borasidagi imkoniyatlari germenevtikaning ahamiyatini oshirib yubordi. Badiiy matn tahlili orqali inson asarda aks etgan hayot manzarasini o'z imkoniyati darajasida o'z mentalitetiga muvofiq shaklda qabul qilishi mumkin.

O'zbek mumtoz adabiyoti poetikasining tadqiqi ko'lami beqiyos. Uning izlanish ob'ektlari va aspektlari badiiy jarayonning deyarli barcha xususiyatlarini qamrab olgan. Navoiy, Bobur, SHaboniy, Mashrab, Ogahiy, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat va yana qator klassiklarning ijodiy merosi tadqiqot doirasi kengligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, navoiyshunoslik, navoiyxonlik nafaqat O'zbekistonda, balki jahon miqyosida keng masshtabga egaligi bilan tahsinga sazovor. Klassiklarning ijodiy merosi to'la yoki ayrim to'plam va alohida asarlari misolida tadqiq qilingan. Bunday ishlarda asosiy e'tibor eng avvalo ijodkor adabiy merosining g'oyaviy xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan edi.

O'zbek mumtoz adabiyoti badiiy tilining o'rganilishi ham o'ziga xos an'analarni mujassam qiladi. Bu boradagi tadqiqotlarning aksari badiiy asar tili va adabiy til o'rtasidagi munosabatlarni muqoyasa qilishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Adabiy til umumxalq tilining muayyan qolipga solingan shakli bo'lib, uning barcha lisoniy xususiyatlarini qamrab oladi, o'zining barcha qirralari bilan badiiy adabiyotda namoyon bo'ladi. Biroq har qanday badiiy asarni adabiy til namunasi deb hisoblash noto'g'ri bo'lur edi, chunki bu hol badiiy asarning individual ijod namunasi ekanligini istisno qiladi. SHoir (ijodkor) o'z asarlarida goh hazil, goh chuqur falsafiy ma'noli fikrlarga tayangan holda tasodifan yangi, kutilmagan fikrlarni, tushunchalarni kashf qiladi¹. "Ijod bu-sog'lik, bu-har qanday xastalikka qarshi kurash, bu-yangilanish va ruhan poklanish, katarsis" demakdir². Ijodkorning badiiy fantaziyasi uning milliy va shaxsiy metalitetiga muvofiq ravishda lisoniy

¹ Винокур Г.О. О языке художественной литературы. –М.: 1991. стр. 30.

² Арнаудов М. Психология литературного творчества. –М.: 1970. стр. 49.

imkoniyatlari bilan bog‘liq, ijodkorning xalq tilidan qanchalar bahramand ekanligi muammosi uning o‘zi egallab turgan til xususiyatlarini badiiy matnda qanchalar mahorat bilan qo‘llay olishi bilan bog‘liq. Biroq yolg‘iz bilish va qo‘llashning o‘zi muallifning cheklangan imkoniyati xolos, u shuning uchun ham ijodkorki, tilning yangi badiiy imkoniyatlarini hosil qilishi, yaratishi lozim. Xuddi mana shu o‘rinda ijodkor okkazonal holatlar vujudga keltiradi, badiiy fantaziya yaratadi, badiiy tafakkurning yangi qirralarini shakllantiradi, binobarin, insoniyat ijodkorligi imkoniyatlarini kengaytiradi. Tilning leksik-semantik imkoniyati, o‘quvchi-kitobxon mentaliteti va uning ijodiy tayyorgarligi mana shunday sharoitda badiiy matn ifoda imkoniyatlarining germenevtik taraqqiyoti asosida yotadi.

Biroq bu hol har qanday ijodkorning ham imkoniyati darajasida emas. Badiiy asar orqali ijtimoiy ong, badiiy tafakkur taraqqiyotiga hissa qo‘shish, uning sayqal topishini ta‘minlash yolg‘iz klassiklargagina nasib qiladi. Chunki klassik –bu shunday ijodkorki, toki undan inson hali o‘zi anglab etmagan borliq ufqlarini, uning yangi qirralarini o‘rgansin. Ana shu jihatdan olib qaralganda badiiy asar matni, uning arxitektonikasi orqali aks etgan ijodkor badiiy dunyosini o‘rganish bir tomondan o‘ta murakkab bo‘lsa, ikkinchi tomondan nihoyatda muhim hamdir.

She‘riy asarlar inson badiiy-estetik dunyoqarashining o‘ziga xos ifodasi bo‘lganligi bois alohida tadqiqotni talab qiladi. She‘riyat tilining funksiyasi oddiy, umumxalq tilining funksiyasiga mos kelmaydi, uning qandaydir o‘ziga xos timsoliy murakkabligini tashkil qiladi. She‘riyat tili - murakkab til, unda tushunchalar bir xil timsollar vositasida belgilanib, o‘zga timsollarda izohlanadi, boshqalari bilan xulosalanadi.

She‘riy asarlar matnining o‘ziga xos xususiyati shundaki, u mana shu timsollar vositasida yangi, mavhum tasavvur-illyuziya uyg‘otadi. Shuning bilan bir qatorda she‘riy timsolli so‘zlar real, mavjud so‘zlarning alohida funksiyasi sifatida in‘ikos etiladi, chunki she‘riyatning o‘zi bizni o‘rab turgan ob‘ektiv borliqning xususiyy bir in‘ikosidir. Shoir xalq tilidan bir tushunchani olib boshqa xili bilan qiyoslaydi yoki bir tushunchani ikkinchisiga chog‘ishtiradi, natijada sintez-uchinchi, yangi fikr hosil bo‘ladi.

Lirik matnda stilistikaning o‘rni muhim, chunki oddiy nutqdagi bir ma’noli so‘zlar she’riyatda ko‘chma ma’no kasb etadi, bu hol stilistik yo‘l bilan amalga oshiriladi. Stilistika she’riyatda qanchalik muhim bo‘lmasin, g‘oya - ma’no-mohiyat tili doimo etakchi o‘rinda turadi, chunki shoirning stilistik uslubdan ko‘zlagan maqsadi ham g‘oya-original g‘oya ifodalashdir. She’riy asar matni o‘zida nafaqat tilning ma’lum bir shakllarini mujassam etadi, balki eng avvalo tilda ifodalangan g‘oya, ma’no va hissiyotni aks ettiradi. She’riy matnda har bir so‘z obrazga aylanadi.

Badiiy asar matni, badiiy matn lingvopoetikasini o‘rganish o‘ziga xos tarixga ega. SHarq ilmida badiiy asar matnini o‘rganish borasida Abu Nasr Farobiyning asarlari muhim ahamiyatga ega³. U o‘zining she’r san’ati va shoirlarning she’r yozish san’ati qonunlari haqidagi asarlarida lirik asarlar matni, uslubi va ularni badiiy-estetik nuqtai nazardan tahlil qilish borasida qimmatli fikrlar bildirgan.⁴ Bevosita turkiy adabiy yodgorliklar janri, vazni va boshqa poetik xususiyatlari hamda matn va badiiy til xususiyatlariga bag‘ishlangan asarlardan Navoiyning «Mezon ul-avzon»⁵ va «Majolis un-nafois»⁶ risolalari alohida ahamiyat kasb etadi. Bobur o‘zining «Muxtasar» asarida eski o‘zbek va fors-tojik tillarida yaratilgan lirik asarlar adabiy – lisoniy va matn xususiyatlari haqida qimmatli fikrlar bildirgan⁷.

Keyingi davrlarda o‘zbek mumtoz adabiyotining matn va poetik xususiyatlarini o‘rganish borasida qator yirik tadqiqotlar bajarildi⁸.

³ Форобий А. Фозил одамлар шахри.-Т.:1993.

⁴ Шу асар. 110-125-бетлар.

⁵ Навоий. Мезон ул-авзон.-Т.: 1974.

⁶ Навоий. Мажолис ун нафоис. Илмий-танкидий матн.-Т.: Фан. 1977.

⁷ Бобур З.М. Мухтасар.-Т.: Фан. 1971.

⁸ 1) Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.:1965.

2) Хайитметов А. Навоий лирикаси. –Т.: 1961.

3) Носиров О. Ўзбек адабиётда ғазал.-Т.: 1972.

4) Иванов С.Н. Пять веков узбекской газели в красе нетленной предстаёт. Узбекская классическая лирика XV-XX вв. –М.:1977.

5) Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т.:1982.

6) Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Т.: 1983.

7) Стеблева И. В. Семантика газелей Бабура. –М.: 1982.

8) Султон И. Адабиёт назарияси. –Т.: 1986.

9) Тожибоев М. Муҳаммад Шабоний лирикасида бадий тил муаммолари. –Т.: 2006.

O‘zbekiston milliy mustaqillikka erishganidan so‘ng avvalda ta‘qiqlangan qator yangi sohalarni o‘zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratildi. Adabiyotda va adabiy ong taraqqiyotida ham tub islohotlar kuzatildi.

Milliy madaniyatning yangi qirralari belgilanayotgan hozirgi sharoitda uning ajralmas qismi bo‘lgan adabiyotni yaratish, o‘rganish va uning badiiy-g‘oyaviy imkoniyatlari orqali ijtimoiy – siyosiy ong tahlilini yo‘lga qo‘yish, ijtimoiy ongni takomillashtirishning izchil usul va yo‘nalishlarini ishlab chiqish alohida e‘tiborni talab qiladi.

O‘zbek milliy adabiyoti o‘zining ko‘p ming yillik tarixi davomida qator xalqlar adabiyoti bilan turli darajada aloqalarga ega bo‘ldi. Musulmon SHarqi adabiyotining tarkibiy qismi sifatida arab, fors adabiyotlari, qadimgiroq davrda xitoy, hind kabi sharqning ko‘hna adabiyotlari namunalari uning taraqqiyotiga ma‘lum darajada ta‘sir ko‘rsatgan. Zamonaviy adabiyotda bevosita rus tili va adabiyoti orqali shakllangan adabiy muhit imkoniyatlarini alohida qayd qilish zarur.

Insoniyatning yangi – texnika taraqqiyotiga asoslangan davrida Evropa xalqlari adabiyoti tizimli nazariyalari dunyo xalqlari badiiy tafakkurining yangi ufqlarini kashf etdi. Binobarin, Evropa adabiyotining juda ko‘p xususiyatlari butun dunyo xalqlari uchun umumiy bo‘lib qoldi. SHu yo‘nalishda Evropa adabiyotining o‘zi ham qator adabiy muhitlar, maktablarning ilg‘or tomonlarini o‘zida mujassamlashtirdi va takomillashtirdi. Evropa adabiyotining dunyoviy adabiyotga aylanishida aynan shu holat hal qiluvchi rol o‘ynadi. Arab va hind adabiyotlaridagi gumanizm, sentimentalizm, xitoy, yapon adabiyotlariga xos didaktizm, Amerika xalqlari folkloriga xos abolitsionizm va transsendentalizm xususiyatlari umumjahon adabiyot xazinasining mulkiga aylandi.

Mustaqillik tufayli avvalda biz faqat rus tili va adabiyoti orqaligina o‘rgangan Osiyo, Evropa, Amerika va Afrika xalqlari badiiy madaniyati namunalari bevosita ona tilimizda o‘zlashtirishimiz uchun sharoit yaratildi. O‘zbekistonda xorijiy tillarni o‘rganish binobarida xorijiy adabiyotlarni o‘qish va o‘rganishning ham yangi bosqichlariga turtki berildi.

«Jahon adabiyoti» jurnalida jahon adabiyoti xazinasining eng go'zal namunalari o'zbek tilida nashr qilina boshlandi. Qolaversa, jahon adabiyotshunosligining ilg'or xususiyatlarini tahlil qilish, o'zlashtirish binobarida milliy adabiyotshunoslikning yangi taraqqiyot omillarini belgilash imkoniyati yaratildi.

Mustaqillik jahon adabiyoti va adabiyotshunosligini o'zlashtirish, tahlil qilish, o'qitish va o'rganish tizimida siyosiy to'siqlarni bartaraf qildi. Senzuraning olib tashlanishi milliy adabiyotni jahon miqyosiga chiqishiga sharoit yaratdi.

O'zbekistonda xorijiy filologiya tahsiliga mo'ljallangan O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti va yana qator institutlar, universitetlarning tegishli fakultetlarida xorijiy tillar, adabiyoti va madaniyatini o'rganish, qiyoslash, tahlil qilish hamda ularni milliy adabiyot nuqtai nazaridan tadqiq qilish borasida etuk filolog kadrlar tayyorlashga mo'ljallangan baza yaratildi. Til ta'limining uzviy qismi, aniqrog'i, uning ikkinchi tomoni til xususiyatlarini o'zida in'ikos ettirib beradigan adabiyot bo'lib, uning o'rganilishi va o'qitilishining ahamiyati ham etuk filolog kadrlar tayyorlashda beqiyosdir.

Har qanday milliy til o'zining barcha xususiyatlarini badiiy adabiyotda namoyon qiladi. Hozirgi zamon badiiy adabiyoti insoniyatning faqatgina estetik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan madaniyat hodisasi sifatidagi funksiyasidan allaqachon chiqib bo'lgan. Globallashuv jarayoni adabiyotning ijtimoiy funksiyasini kengaytirib yubordi. Adabiyotning jamiyat va umuman insoniyat oldidagi vazifalari beqiyos darajada yuksaldi. Hozirda juda ko'p global umuminsoniy muammolar badiiy asarlarda obrazli til vositasida o'ziga xos uslubda in'ikos topmoqda.

Aynan shu hol bevosita jamiyatni, tilni, milliy psixologiyani o'rganishda birinchi manba sifatida badiiy adabiyot namunasini ilgari suradi. Bas shunday ekan, xorijiy tilni o'rganayotgan har bir inson ona tilidagi milliy adabiyotni mukammal o'rgangani holda o'sha pozitsiyadan turib xorijiy tildagi adabiyot va adabiyotshunoslikni o'rganishi hamda tahlil qilishi zarur. Bu zaruriyat uning o'sha

xalq tili, dunyoqarashi va milliy psixologiyasini chuqur o'rgatishga xizmat qiladi, xalqning ichiga kirib borishiga yo'l ochadi.

Jahonda ilg'or madaniyat maktablari yaratgan xalqlar adabiyoti bevosita ularning insoniy go'zalliklarni badiiy tafakkur vositasida tahlil qila olish imkoniyatini ham ta'minlagan. Tilning barcha ma'naviy, falsafiy va estetik rang – barangligi o'z navbatida adabiyotning kamolotini ta'minlaydi. Ingliz filologiyasi tahsilida SHekspir, Bayron, Dikens, fransuz filologiyasida Gyugo, Kamyu, Stendal, nemis filologiyasida Gyote, Geyne va ispan filologiyasida Servantes kabilarning ijodiy dunyosi, lug'aviy boyligi tahlilisiz yosh insonga tilni mukammal o'rgatish aslo mumkin emas.

Badiiy adabiyot matniy imkoniyatlarining germeneytik tahlili inson ijtimoiy tafakkuri taraqqiyotidagi eng muhim bosqich. Har bir millat adabiyoti tarixi adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarix kabi fanlar bilan uzviy bog'liq. Bas shunday ekan, millatning estetik - madaniy dunyoqarashida badiiy adabiyotning o'rni va ahamiyatini kamsitib bo'lmaydi. Tilning taraqqiyot bosqichlari bevosita adabiyotning taraqqiyot bosqichlari bilan uzviy bog'langan.

Badiiy adabiyot namunasini o'qib – o'rganish va tahlil qilish adabiyotshunoslik fanining asosini tashkil qiladi. Demak, adabiyotshunoslik fani shaxs estetik tarbiyasining eng muhim mezoni sifatida badiiy adabiyotning badiiy – g'oyaviy ahamiyatini inson tomonidan o'zlashtirilishida sintezator vazifasini o'taydi.

YAngi avlod tarbiyasi kadrlar tayyorlash Milliy dasturining bosh omili bo'lib turgan paytda bu muhim vazifa alohida ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy tillarni o'rganayotgan yoshlarga adabiyot tarixi ta'limi jarayonida milliy adabiyotning rivojlanish bosqichlari va bu o'rinda adabiy siymolar ijodiy merosining ahamiyatini mukammal o'rgatish jarayonida adabiyotshunoslik fanlarida badiiy adabiyot namunalarini til va badiiylik nuqtai nazardan tahlil qilish zarur.

Xorijiy adabiyot ta'limida ham biz eng avvalo uning qator qirralarini o'z milliy adabiyotimizga qiyoslab o'rganishimiz til o'rganishning samarali vositasi

hisoblanadi. Xususan, ingliz adabiyotida roman janrining taraqqiyoti uni keyinchalik yirik siyosiy voqealarning soʻz orqali badiiy panoramasini qayta tiklash jarayoniga asos soldi. Qolaversa, fransuz adabiyotida Jyul Vern asarlari insoniyat tarixida texnik taraqqiyotga xizmat qilgan boʻlsa, Balzak oʻz asarlarida jamiyat psixologiyasining nozik qirralarini kashf etdi. Bularning hammasi adabiyotning jamiyat taraqqiyotidagi oʻrnini belgilashda yangi bosqichga asos soldi, deb aytishimiz mumkin.

Insoniyat romantikasiz, oʻy-fikr, xayolot, orzusiz yashashi mumkin emas. Zotan, ularsiz hayot insonni mahdudlikka kishanlab qoʻyadi. Vaholanki, romantika eng avvalo kitob mutolaasi, badiiy asar tahlili orqali amalga oshadi. Qolaversa, romantika, mutolaa inson maʼnaviyatini sayqallashtiradi. “Har bir inson aql-zakovatini oʻtkirlashtirmoq uchun, madaniy saviyasini yuksaltirmoq uchun butun umri davomida bir daqiqa ham tinim bilmay kurashmogʻi, mehnat qilmogʻi kerak. Bunday mehnat shu bugundan boshlanmogʻi zarur. Odam uchun aqlni peshlamoqqa, maʼnaviy dunyoni boyitmoqqa imkon beradigan vositalar koʻp. SHulardan eng samaradori, eng qulayi, eng bemininati va eng kamchiqimi kitobdir”⁹.

SHarq klassik adabiyotida romantik uslubning taraqqiyoti barkamol shakllangan boʻlsa, Evropa oʻrta asarlar sarguzasht asarlarida realistlik manzaralar maʼrifatchilik gʻoyasi bilan uygʻunlashgan holda beriladi. Bularning hammasi jahon adabiyotining muhim qirralarini jahon tillarini mukammal egallash orqali oʻrganishga chogʻlangan inson bilimini takomillashtirishdan tortib, adabiyot va adabiyotshunoslik fanini oʻqitishning oʻrni va ahamiyati naqadar muhimligidan ham dalolat beradi.

YUqoridagilardan kelib chiqqan holda xorijiy Evropa va SHarq tillarining tahsili jarayonida adabiyot tarixini bosqichma – bosqich oʻrgatish, hozirgi adabiy jarayonni esa alohida muhim bosqich sifatida oʻqitish zaruratini taqozo qiladi. Badiiy material arxitektonikasining matniy-lisoniy imkoniyatlari kitobxon soʻz

⁹ Шарафуддинов О. Маънавий камолот йўлларида.-Т.: 2001. 85-бет.

boyligini, u o'rganayotgan tilning grammatik qurilishi va morfologik tizimini o'rganishida eng muhim va yagona yozma manba rolini o'taydi, eng muhimi, matnning lingvopoetik assotsiatsiyasi orqali millat yoki individual inson qalb manzaralarining yangi ranglarini kashf qiladi.

Badiiy adabiyotni bevosita o'rganilayotgan tilda o'qish va tahlil qilish til o'rganishning eng muhim tamoyilidir. Xorijiy tillarni o'rganayotgan insonga til va adabiyot uyg'unligida saboq berish ularning etuk kadr sifatida jamiyatga xizmat qilishlarida bezavol manbadir.

Hozirda badiiy asar matni tahlilining muhim qirrasida poetik tilni xorijiy tillarni o'rganayotgan yoshlarga jahon va o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarni materialida o'rgatish zarurati tug'ilgan. Binobarin, hermenevtika, badiiy til poetikasini o'rganish borasida yangi qarashlar, g'oyalar va nazariyalar ilgari surilgan.

O'quv qo'llanma jahon adabiyotshunosligining so'nggi yutuqlari asnosida badiiy asar matnini hermenevtik o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar tahlili orqali o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari poetikasini hermenevtik istifoda qilish borasida lirik asarlarda matn arxitektonikasi hamda badiiy matnlarning lingvopoetik, falsafiy-estetik, falsafiy-poetik va semantik-stilistik imkoniyatlarini kengaytirish, binobarin, matnda shakllangan betakror shaxsni falsafiy-ratsional va psixologik-emotsional tushunishning nazariy asoslarini yaratishga hamda o'rganish va o'rgatishga qaratilgan. Dissertatsiyada matn hermenevtikasini shakllantirish jarayonidagi lingvopoetik paradigmalari SHarq va Evropa xalqlari adabiyotining eng ilg'or namunalari misolida asoslanadi, shuningdek, hermenevtik tafakkurning yangi kategoriyalari badiiy tilning alohida ko'rinishlari asnosida tadqiq qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning qator asarlarida yoshlarda milliy ruh va mentalitetni oshirish borasida o'tmish va zamonaviy madaniyat yodgorliklarini, buyuk shaxslar hayoti va ijodini keng targ'ib qilish hamda ularda aks etgan ruhiy-ma'naviy imkoniyatlarini to'laqonli ochib berish zarurligi ta'kidlangan. Uning «O'zbekistonning buyuk kelajagini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz» asarida «Har qaysi xalq yoki millatning

ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar, osori-atiqalar eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi»-deb yozilgan edi¹⁰.

Madaniyat yodgorliklari, xususan badiiy adabiyot namunalarida aks etgan milliy, betakror individual ohang yoki ruhni aniqlash turli tadqiqot usullari orqali amalga oshadi. Bu borada germenevtika fani har bir ijodkor yoki asarning o'ziga xos ovozi, ohangini aniqlashga xizmat qiladi.

Germenevtika (yunoncha hermeneutikos - tavsiflovchi, bayon qiluvchi) termini «tarjima san'ati», «tavsiflash san'ati» (Germes yunon mifologiyasida xudolarning xohish-istagini odamlarga tavsiflab beruvchi, yzaro fikr etkazuvchi hisoblangan) ma'nolarini anglatadi¹¹. Ko'p ma'noli yoki turli ma'nolarda talqin qilinadigan, turli sabablar tufayli shaklan shikastlangan (asosan qadimgi) asarlar matnlarini o'rganish ham germenevtikaning tadqiqot doiralari ichida yotadi¹². Germenevtika ilmiy doiralarda til haqidagi klassik fanning yziga xos metodi sifatida tan olingan b'lib, qadimgi adabiy yodgorliklarni interpretatsiya qilishning nazariyasi va umumiy qoidalarini birlashtirgan holda dastlab Aleksandriya maktabida Bibliya matnlarini tavsiflash uchun q'llanilgan.

Germenevtika hozirda til shakllari va konstruksiyalarni anglab etish bilan shug'ullanuvchi fan sohasidagi holatidan farqli ravishda umuman begona inson ichki dunyosiga kirib borish (eng avvalo muallif, qolaversa, o'quvchi), uning individual ruhiy dunyosini, qalb manzaralarini, psixologiyasini ochib berish uchun q'llanmoqda. Adabiyotshunoslikda germenevtika badiiy matnlarni turli interpretatsiyasi orqali badiiy tafakkur qirralarini ochish va umuman badiiy asar matnini, binobarin, matnda aks etgan inson ichki dunyosi, uning qalb manzaralarini, jamiyatdan farqli o'laroq o'ziga xos dunyosini turli shakllarda anglab etish usuli hisoblanadi. Qolaversa, ma'lum bir badiiy matn orqali

¹⁰ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистоннинг буюк келажигини мард ва олижаноб халкимиз билан бирга кураимиз.-Т.: Ўзбекистон.2018. 29-бет.

Ўзбекистон.2018. 29-бет.

¹¹ Философия: Энциклопедический словарь/под ред. А.А.Ивина. – М.: Гардарики. 2004.стр. 107.

¹² Словарь иностранных слов. -Москва: 1983. стр.121.

kitobxonning o'zida shakllanadigan individual mentalitet, psixologiya ham hermenevtik tadqiqotlar doirasiga kiradi.

Germenevtika insonni to'rt narsaga o'rgatadi: 1-si ishonch, ya'ni insonning o'zligiga, o'z ruhiga ishonchi; 2-si insonni tushunish, ya'ni insonning atrof-muhiti, uni o'rab turgan borliq bilan muvozanatini tushunib etish; 3-si shulardan kelib chiqqan holda adolatli hayotga intilish, halollik; va nihoyat 4-si belletristika, ya'ni insonni yaratuvchanlikka, go'zallikdan ezgulik yaratish san'atiga o'rgatadi.

Badiiy asar tahlili ko'p qirrali jarayon. Muallifning asar matniga kiritgan g'oyasi uning matn yaratish imkoniyatlari, matnda qo'llangan badiiy-tasviriy vositalar yoki boshqa poetik usullar orqali o'quvchiga etib boradi. Adabiy hermenevtika matn arxitektonikasi tavsifi, talqini paradigmalarini tushunish, asar zamiriga singdirilgan ma'no-mohiyat, inson ichki dunyosi orqali aks etgan badiiy-falsafiy g'oya, emotsional-estetik ta'sirning rang va darajalarini aniqlashni ham o'z tadqiqotlari doirasiga kiritadi.

Jahon adabiyotida she'riyat eng ko'hna janrlardan hisoblanadi. Har bir milliy adabiyot bevosita she'riy asarlar vositasida ibtido olgan. She'riyatda badiiy til, g'oya va estetik ifoda tili ham qadim zamonlardan buyon tadqiqotlar markazida turgan. Bu borada qo'limizdagi eng eski materiallar yunon adabiyoti borasida antik olimlarning ilmiy risolalari hisoblanadi.

Jahon she'riyati va uning matn, badiiy til xususiyatlarini o'rganish borasida tadqiqotlarning qanchalik qadimiy va keng bo'lishiga qaramasdan bu mavzu hamisha navqiron va dolzarb. Vaholanki, she'riyat insoniyatning ajralmas orzular ummoni kabi muttasil va ajralmas hamroh. Ko'kdagi yulduzlar insoniyatning ilk hayot kunlaridan boshlab qanday porlagan va chorlagan bo'lsa, ularning o'rni va tafti hamda tortish quvvati hali-hanuz so'nimgan va aksincha ortmoqda.

Bu fikrlar jahon she'riyati falsafasi, mantiqi, ma'no-mohiyati, eng muhimi hozirda badiiy matnni uning arxitektonik imkoniyatlari orqali anglab etishning yangi tamoyillaridan biri hisoblangan hermenevtikaning, binobarin, badiiy asar g'oyasini anglab etishning yangi usul va uslublari uchun muntazam va muttasil yo'l ochib borish zaruriyatini taqozo qiladi. Asar mohiyatini, uning badiiy – estetik

xususiyatlarini ochib berishning yagona yo‘li bu– asar matni, tili va til birliklari assotsiatsiyasi, badiiy matn arxitektonikasi orqali aks etgan ijodkor g‘oyasi, «so‘zi» va individualizmni sharhlash, ya’ni asar matni, uning g‘oyasi orqali badiiy tafakkurning yangi jilolarini anglab etishdir. Bu o‘rinda aytib o‘tish lozim bo‘lgan xususiyatlardan yana biri bu – badiiy matnda nafaqat ijodkor aytmoqchi bo‘lgan g‘oyani aniqlash, balki u aytmagan va hatto uning o‘zi fahmlay olmagan g‘oyani ham kashf qilish masalasidir.

Badiiy asar matn xususiyatlarini o‘rganish asar poetikasining lingvistik imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. «Ma’lumki, tilning erkin va muntazam istiqomat makoni badiiy adabiyotdir»¹³. Badiiy adabiyot tili, uning lingvopoetik xususiyatlari badiiy matnning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Zero biz anglab etgan har qanday voqea-hodisa inson lisoniy idroki imkoniyatlari doirasida yotadi.

Hozirga qadar o‘tkazilgan tadqiqotlar badiiy tilning umumxalq tiliga, uning lug‘aviy yoki grammatik taraqqiyot yo‘liga munosabati yuzasidan olib borildi. Endilikda badiiy asar matnining germenevtik metodda tadqiq etish orqali badiiy tilning asar mohiyatini, badiiy so‘z san’ati paradigmalari orqali uning original g‘oyasini ochib berish borasidagi yangi imkoniyatlarini aniqlash zaruriyati tug‘ildi. Germenevtika asar matni, unda so‘z orqali aks etgan betakror shaxs qalb manzaralari aks etgan poetik imkoniyatlarini o‘rganishning yangi tamoyillarini yaratdi.

Badiiy asar janri, mavzu va boshqa poetik imkoniyatlari bilan bog‘liq til xususiyatlarini ochishni biz badiiy asar dekorativ tili deb atadik. Chunki aynan tilda ijodkorning ichki dunyosi namoyon bo‘lar ekan, bu hodisa asar matnining shakl imkoniyatlari orqali semantik spektrlar yaratishi tabiiy. Gumboltga ko‘ra «Tilning vazifasi inson aqliy faoliyatini materiallashtirishdan iborat»¹⁴. SHunday ekan, badiiy matn dekorativ arxitektonikasi ham o‘ziga xos g‘oya tashishi aniq. Ijodkorda poetik yolqin orqali asar uchun tanlangan material imkoniyati, g‘oyasi va mo‘ljalidan kelib chiqib asar badiiy tafakkurda ramkaga solinadi yoki badiiy

¹³ Махмудов Н. Бадий сўз масъулияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т.: 2010 йил 23 апрель. 17-сон.

¹⁴ Гумбольдт В. О различии строения человеческого языка и его влияния на духовное развитие человеческого рода. В книге: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях ч. 1.-М.: 1960. стр. 78.

asarning fasadi yaratiladi. Aynan mana shu ramkalashtirish asar janri, shaklini yaratadi, binobarin, asarning lingvopoetik xususiyatlarini ham shakllantiradi, asar tili uning umumiy ko'rinishi uchun so'z vositasida material bo'ladi. She'ning vazn, qofiya, turoq, rifa, ritm, band kabi fasad elementlari uning spetsifikasini tashkil qiladi. Spetsifika asar g'oyasiga mos ravishda ma'lum lisoniy-g'oyaviy maydonda namoyon bo'lar ekan, uning o'zi ham g'oya tashiydi. Badiiy tilning mana shu munosabatlarini ochib berish badiiy asarning dekorativ til xususiyatlari imkoniyatini shakllantiradi.

Badiiy asarda g'oya lingvopoetikasi ijodkor ommaga etkazmoqchi bo'lgan yoki umuman asar mazmunidan kelib chiqadigan poetik tafakkurning reallashgan aksi. Poetik tafakkur soyasi sifatida g'oya ijodkorning o'zi uchun ham kutilmagan holatda shakllanishi yoki sodir bo'lishi mumkin. G'oya tili asar syujeti mazmunidan tubdan farq qilgan holda so'zlarning original assotsiatsiyalari orqali badiiy matn arxitektonikasining turli interpretatsiyalarini mujassamlashtiradi hamda bu interpretatsiyalar va ularni tushunib etish jarayoni germeneytikaning asosida yotadi. Uning mohiyati asar ijodiy metodi, ijodkor uslubi, poetik tilning ifoda imkoniyatlari, individual, milliy, bashariy mentalitet bilan bog'liq. Romantik, realistik metodda yoki modernistik usulda yozilgan asarlar g'oyasi binobarida ularning lug'aviy, lingvopoetik imkoniyatlari bir xil yoki har xil bo'lishidan qat'iy nazar tubdan farq qiladi.

Badiiy asar shaklining dekorativ til xususiyatlari asarni o'qimishli, nafis, jarangdor, mazmundor hamda g'oyaviy paradigmalari spektrini jozibador va jimjimador qilar ekan, uning muvaffaqiyati asarning germeneytik imkoniyatlarini kengaytirish uchun ijodkor yaratgan matn imkoniyatlari doirasida belgilanadi.

Dekorativ til xususiyatlari badiiy asar estetik ahamiyatining eng muhim in'ikosi. Bularsiz asar mavhum yoki rangsiz, o'qilishi qiyin, xalq jonli tilidan uzoq bo'lib qoladi. O'quvchida estetik zavq uyg'ota olmaydigan asar abadiyatga dahldor bo'la olmaydi. Badiiy asarning dekorativ imkoniyatlari uning poetikasini shakllantiradi, asar matn fasadi badiiy talqini yangi nurlar bilan tovlanishiga asos yaratadi, yangi g'oyaning in'ikosiga aylanadi.

Germenevtik tahlil yangi g'oyani nafaqat asar matn arxitektonikasining lingvopoetik imkoniyatlari, so'zlar va ularning turli lingvopoetik paradigmalari ustiga yuklangan semantik-stilistik manzaralardan izlaydi, balki uning tadqiqotlari zamirida matn orqali shakllanadigan betakror emotsional jarayonlarni ham yoritadi, izohlaydi, jamiyatning intellektual mulkiga aylantiradi.

Germenevtik nuqtai nazardan badiiy til tahlili jarayonida uning borligi, mavjudligi, ramziy xususiyatlari, asar mazmuni, metodi, g'oyasining real kaliti hisoblanadigan hodisa-badiiy asar yolqinidir. Yolqin ijodkorning eng muhim ijodiy quroli, kitobxonning badiiy asarni o'zlashtirish jarayonidagi «sehrli tayoqchasi». Yolqin jamiyatning intellektual mulk doirasidagi barcha munosabatlarini birlashtirib turadi. Vaholanki, sillogizm, transformatsiya va illyuziya inson intellektual mentalitetidagi eng muhim bosqichlarki, ularsiz hech bir inson o'z ruhiy kvalifikatsiyasini takomillashtira olmaydi.

Yolqin kitobxon mentalitetiga muvofiq har bir o'quvchida turli darajada shakllanadi. Asar badiiyati, badiiy tili, vaholanki, asar metodi va g'oyasini tushunish uchun insonning ma'lum ilmiy-ijodiy tayyorgarligi, u egallab turgan ilmiy salohiyat bevosita yolqin vositasida namoyon bo'ladi. Bas, badiiy asar yolqini uni o'zlashtirishdagi «yo'lchi yulduz» ekan, germenevtika – badiiy matnni o'zlashtirish aynan mana shu yulduz shu'lasining aksi demakdir. Yolqin butun asar matnini tushunishning barcha germenevtik va g'oyaviy xususiyatlarini birlashtirib turadi.

Badiiy asar germenevtik tahlili va uning badiiy tilga munosabatini yoritishda bu kabi tamoyillarga asoslanish uning o'quvchi – kitobxon, omma tomonidan to'laqonli o'zlashtirilishida muhim vosita bo'la oladi.

O'quv qo'llanma mana shu tamoyillar asnosida, jahon adabiyotshunosligining yangi yutuqlari binobarida lirik asarlar germenevtik tahlilini qator Evropa xalqlari adabiyoti va o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarida amalga oshirishga mo'ljallangan. Dissertatsiya ishida eng muhim tamoyil – asar arxitektonik badiiyati va uning zamirida yotadigan badiiy til xususiyatlarini germenevtik tahlil vositasida she'riyatning mazmun – mohiyatini, insoniyat estetik dunyosi, ma'rifiy

– ma’naviy paradigmatic tovlanishlarini, binobarin, uning badiiy tafakkur taraqqiyotida tutgan o‘rni hamda ahamiyatining nazariy qirralarini ishlab chiqishdan iborat. Adabiyotchilarning vazifasi shoirga g‘oyibdan kelgan ilohiy ruhning holatini u yaratgan asar orqali tavsiflab berishdan iborat. Vaholanki shoirlar kelajak darakchilari ekan, ularda aks etgan ruh holati, ijod tasviriga, izohga muhtoj.

O‘quv qo‘llanma o‘zining o‘rtaga tashlagan yangi ilmiy gipotezalari va dasturlari bilan kelajakda badiiy adabiyot, badiiy tafakkur va umuman, adabiyotshunoslik taraqqiyotiga xizmat qiladi.

O‘zbek mumtoz she’riyati namunalari misolida hermenevtik tahlil vositasida badiiy asar ijodkori bilan uning o‘quvchisi fikrlash doirasidagi farqlarni bartaraf qilish, badiiy asar mohiyati, g‘oyasi, badiiy-estetik qirralarini kitobxonga yaqqolroq ochib berish binobarida borliqni yangi poetik ranglarda his qilish, asar badiiyati orqali aks etgan o‘ziga xos dunyoning ijtimoiy talqinini belgilash hamda bu o‘rinda milliy, individual mentalitetning ahamiyatini aniqlashga intilishi hamda individual badiiy ijodning yangi ufqlarini belgilashga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Hermenevtik metod doirasida badiiy asar san’ati va umuman san’atni tushunish va his qilish qilishning tamomila yangi paradigmalarini kashf qilganligi bilan ajralib turadi.

Adabiy hermenevtika XX asrda alohida fan sifatida dastlab G‘arb mamlakatlarida shakllangan yo‘nalish va metodlar birligi bo‘lib, badiiy matnlarni turli usullarda interpretatsiya qilish orqali har xil ma’nolarini aniqlashga qaratilgan edi. Bunday tadqiqot usullarining tarixi Aleksandriya filologiya maktabi (eramizning boshlarida) faoliyati bilan boshlanadiki, bu maktab olimlari Bibliyaning ilohiy ma’nolarini talqin qilishga intilgan edilar. SHuningdek, XVIII – XX asrlarda U. SHekspir asarlari matn xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar yaratildi.

Adabiy hermenevtika F.D.E. SHleyermaxer, V.Diltey, X.G.Gadamer kabilar tomonidan ilgari surilgan falsafiy hermenevtika ta’sirida shakllandi. Ularning ayrim tadqiqotlarida badiiy matn tahlili ham kuzatiladi. Bunday tadqiqot

namunalarini italyan «germetik tanqid» maktabi namoyandalari K.Bo, O. Makri va boshqalarning ishlarida hamda Angliya-Amerika «yangi tanqid» maktabi namoyandalari T.S. Eliot, D.K.Ransom, R.P. Uellek, O.Uorrenlar asarlarida kuzatish mumkin.

YAngi davr adabiy hermenevtikasi tamoyillari amerika adabiyotshunosi E.D.Xirsh tadqiqotlarida belgilab berildi («Interpretatsiyada haqqoniylik» 1967, «Germenevtikaning uch o‘lchami» 1972, «Interpretatsiya maqsadlari» 1972). Xirsh o‘z asarlarida interpretatsiyaning uch - diskreptiv, me‘yoriy, metafizik o‘lchamini ilgari surdi. Bularning birinchisi – diskreptiv usul matnning turli ma‘nolarini ochib beradi (xuddi belgilar sistemasi kabi). Bu ma‘nolar o‘zaro teng hisoblanib, ularning biri boshqasidan ustun qo‘yilmaydi. Ikkinchi-me‘yoriy o‘lcham tadqiqotchining etik tanlovi natijasi hisoblanadi. Bunda biror-bir matn ustunligi tan olinadi. Uchinchi – metafizik o‘lcham matn ob‘ektiv tarixiy tadqiqining natijasi sifatida qabul qilinib, unda matnning boshlang‘ich ma‘nosi ochib beriladi. Xirshning fikriga ko‘ra hermenevtikaning maqsad va mazmuni – matnning dastlabki ma‘nosini (semiotekada denotat) uning barcha konnotativ qirralarini tenglashtirgan holda ulardan eng muhimini ajratib olish orqali aniqlashdan iborat.

Adabiy hermenevtikaning yirik namoyandalari sifatida D.B.Medison, G.Silverman, Y.Grondinlarni sanash mumkin. Ular o‘z ishlarida Gadamer g‘oyalarini taraqqiy toptirib, asosan postmodernizm namunalarining matn xususiyatlarini o‘rganganlar. Bu boradagi tadqiqotlar Rossiyada M.M. Baxtin, D.S.Lixachev va V.V.Vinogradovlarning badiiy matnga oid ishlarida kuzatiladi¹⁵.

Germenevtika sohasidagi so‘nggi yirik asar bu – Entoni Tiseltonning “Germenevtika” asari bo‘lib, unda bu fanning barcha taraqqiyot yo‘li, undagi evrilishlar,uning taraqqiyot tamoyillari ochib berilgan. Hermenevtikadagi oqimlar,

¹⁵ Адабиётлар: Михайлов А.А. Современная философская герменевтика.- Минск: 1984; Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: 1986; ГадамерХ.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. –М.: 1988; Шпет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования. –М.: 1989-1992; Кузнецов В.Г. Герменевтика и литературное познание. –М.: 1991; Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевике. –М.: 1995; Цурганова Е.А. Герменевтика // Западное литературоведение XX века.-М.: 2004; Hirsch E.D. Validity in interpretation.- New Haven. 1967; Ibid. Three dimention of hermeneutics // New literary history. -Balti-more. 1972. V.3. №2; Ibid. The aims of interpretation. - Chikago. 1976; Madison. The hermeneutics of postmodernity. -Bloomington. 1988; Silverman H. Gadamer and hermeneutics. –New York: 1991; Grondin J. Hermeneutische Wahrheit? Zum Wahrheitsbegriff H.-G.Gadamers. Weinheim. 1994.

ularning nazariy asoslari tahlil qilingan¹⁶. Binobarin, o‘zbek adabiyotshunosligida B.Karimov, A.Erkinov, H.Boltaboev, U.Jo‘raqulov kabilar hermenevtik tadqiqotlar doirasini to‘ldirishga intilganlar.

O‘quv qo‘llanma jahon adabiyotshunosligi an‘analari asosida adabiy hermenevtikaning o‘zbek adabiyotshunosligida nazariy asoslarini yaratadi. Yaratilgan nazariy baza kriteriyalari asosida Evropa va o‘zbek mumtoz adabiyotining sara namunalari misolida badiiy asar hermenevtik tahlilining yangi tamoyillarini ishlab chiqadi. Badiiy matn orqali individual insonning ichki dunyosini tushunishning eng muhim quroli sifatida poetik til tahlili jarayonida nazarda tutilishi lozim bo‘lgan yangi badiiy til tahlili mezonlarini o‘rtaga tashlaydi. Binobarin, bularning barchasi badiiy asarni o‘zlashtirish jarayonida ijodkor bilan kitobxonning badiiy tafakkur imkoniyatlari, badiiy ta‘bi doirasidagi farqlarni bartaraf qilishdan iborat.

O‘quv qo‘llanma o‘zbek mumtoz adabiyoti materiallari misolida badiiy til tahlilining yangi kriteriyalarini belgilashga va asoslashga ham xizmat qiladi. Badiiy asar mohiyati, mazmuni va g‘oyasini to‘g‘ri belgilashni tizimli o‘rganishning yangi tamoyillarini taklif qiladi. Badiiy asarning mavzu xususiyatlari, janri, uslubi va g‘oyasini badiiy asar tiliga qiyosan o‘rganish borasida hermenevtik tahlilni amalga oshiradi. Badiiy tahlil badiiy asarni o‘zlashtirish jarayonida jamiyatning badiiy-estetik ta‘bi, uning mentaliteti, badiiy tafakkur qirralari kabi ijtimoiy tamoyillar asnosida badiiy asar matnini o‘zlashtirilishining yangi tamoyillarini ishlab chiqadi.

Badiiy asar g‘oyasiga muvofiq ijodkorning badiiy til vositalaridan foydalanish usullarini aniqlaydi. Badiiy asar tili nafisligi, unda g‘oya hamda shakl va mazmunning dekorativ mutanosibligi, badiiy matn arxitektonikasi vositasida asarda g‘oyaning mazmuniy va mantiqiy samaradorligi omillarini belgilaydi.

O‘quv qo‘llanma quyidagi vazifalarni bajarishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi:

¹⁶ Тисельтон Э. Герменевтика. –Черкасси: 2008.

- Badiiy asar matnini tushunish imkoniyatlarining yangi parametrlarini aniqlash, asarda ijodkor tomonidan kiritilgan yoki asarning matn imkoniyatlari orqali aniqlanishi mumkin bo'lgan badiiy-estetik, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma'naviy, individual-psixologik g'oyalarini ochib berish;

- asarda retsipient (qabul qiluvchi) va protsudent (yaratuvchi) o'rtasidagi informatsiya almashuvining diskursiv, ratsional, emotsional (sentimental), psixologik jarayonlarining darajasini belgilash usullarini aniqlash;

- Badiiy adabiyot, eng avvalo lirik asarlarda badiiy tafakkurning lirik – emotsional – hissiyotli qirralarini shakllantirish orqali asar ta'sirchanligining mezonlarini aniqlash;

- Badiiy asar muvaffaqiyatini ta'minlaydigan dekorativ, g'oya va shakl qirralari orqali matnda badiiy g'oya tovlanishi imkoniyatlarini belgilash;

- Ijodkor salohiyatini belgilovchi omillarni qayd etish;

- Lirik asar namunalarini poetik til nuqtai nazaridan mukammal bo'lishi binobarida ortiqcha takror, mujmal jummalardan qochish, asar tilini o'tkir, jozibali, aniq, ravon va ta'sirchan qilish usullarini aniqlash;

- Lirik asarlarda badiiy fantaziya samaradorligini ta'minlaydigan matn arxitektonikasining optimal shakllarini tavsiya qilish;

- Badiiy asar ta'sirchanligining samaradorligini oshirish jarayonida ijodkor tomonidan voqea-hodisa va g'oyalarni aniq, lo'nda misralarda ifoda qilish usullarini belgilash;

- O'quvchiga, ommaga ijodkor aytmoqchi bo'lgan g'oya, so'z, gapni payqash, so'z yoki aniqrog'i poetik vositalar orqali asar g'oyasini fahmlab borish usullarini ko'rsatib berish;

- SHoir (ijodkor) ning badiiy matn arxitektonikasi vositasida individual estetik dunyosiga muvofiq ruhiy – falsafiy holat yaratish usullarini taklif qilish yoki yaratilgan badiiy asar vositasida har bir inson ichki dunyosi, ruhiy olamining hali ilg'anmagan qirralarini aniqlashga yordam berish, ruhiy - falsafiy fikrlash orqali insonga o'z imkoniyatlari vositasida badiiy asar tahlilini to'g'ri amalga oshirish usullarini ko'rsatib berishga xizmat qiladi.

- hermenevtik tahlil orqali insonga yoki insonning o'ziga va atrofidagilarga hurmat va muhabbat hissini yaratish, tarbiyalash iborat, chunki bu dunyodagi har bir mavjudot yaratgandan ruh olgan. Ularning har biri o'ziga xos, o'zining ichki va tashqi dunyosiga ega. SHu sabab har bir mavjudotning yashash, hurmat va hayot huquqini qayd etishdan iborat.

O'quv qo'llanma o'zida ko'tarilgan yangi tahlil parametrlari orqali o'quvchi ko'z o'ngida badiiy asarning barcha shakl, ma'no va g'oya xususiyatlarini ochib berish jarayonida yangi istiloh, yangi uslub, metod va yo'nalishlarni ham ilmiy tadqiqotlar doirasiga kiritadi.

O'quv qo'llanmada o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, mumtoz adabiyotshunoslik va adabiyot nazariyasi tizimida hali yaxshi o'rganilmagan sahifa hisoblanmish shoh va shoir Muhammad SHaboniy hayoti va ijodiy dunyosi alohida yoritiladi. SHoir asarlari misolida mumtoz adabiyot lirikasida aks etgan hermenevtik jarayonlar tahlil qilinadi.

Germenevtika bo'yicha olib borilgan dunyo olimlarining ilmiy tadqiqotlari hamda mavzu doirasida o'zbek va jahon olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlil qamroviga kiritildi. Tadqiqotning nazariy aspektlari Evropa, xususan, ingliz, nemis va rus hamda o'zbek mumtoz adabiyotida asrlar davomida yaratilgan sara asarlar namunalari vositasida yuzaga chiqarildi. SHEkspir, Bayron, CH. Dikkens, Gyote, Pushkin hamda Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiy, Nodira, Muqimiy kabi adiblarning turli janr va mavzularda yaratilgan asarlari tadqiqot doirasini tashkil qiladi. Ishda Muhammad SHaboniy ijodiy merosi alohida tadqiq ob'ekti sifatida olingan.

Tadqiqotning predmeti sifatida jahon adabiyotshunosligidagi hermenevtik tadqiqotlarga bag'ishlangan adabiyotlar hamda o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarining badiiy-qiyosiy tahlili bo'yicha olib borilgan ishlar va o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari olingan.

O'quv qo'llanma oldiga qo'yilgan maqsadga erishish va bu boradagi vazifalarni bajarish binobarida eng avvalo ratsional-g'oyaviy, badiiy-g'oyaviy, badiiy-qiyosiy va lingvopragmatik analizni amalga oshiradi. Dissertatsiya ishi

bayoni davomida lingvistik tahlil (badiiy bo‘yoqdor so‘zlar uchun), komponent tahlil metodi, qiyosiy metod, statistik metod, kognitiv-konseptual metod(badiiy matn interpretatsiyalari jarayonida), ijtimoiy so‘rov metodi (leksik-semantik vositalarning iste‘mol darajasini aniqlash borasida), lingvomadaniyat metodi(stilistik bo‘yoqdor so‘zlarning qo‘llanishini ijtimoiy tabaqalanishi binobarida), ijtimoiy diaxronik tahlil metodi, ijtimoiy sinxronik metodi amalda bo‘ldi.

O‘quv qo‘llanmaning manbalari sifatida hermenevtika sohasida olib borilgan jahon va rus adabiyotshunosligidagi ilmiy-tadqiqot ishlari xususan, Mixaylov A.A. (Sovremennaya filosofskaya hermenevtika. –Minsk: 1984), Baxtin M.M. (Estetika slovesnogo tvorchestva. –M.: 1986), Gadamer X.G. (Istina i metod: Osnovy filosofskoy hermenevtiki. –M.: 1988), SHpet G.G. (Hermenevtika i ee problemy // kontekst. Literaturno-teoreticheskie issledovaniya –M.: 1989-1992), Kuznetsov V.G. (Hermenevtika i literaturnoe poznanie. –M.: 1991), Rikyor P. (Konflikt interpretatsiy: Ocherki o hermenevtike –M.: 1995), Surganova E.A. (Hermenevtika // Zapadnoe literaturovedenie XX veka.-M.: 2004), Hirsch E.D. (Validity in interpretation. – New Haven: 1967), Ibid (Three dimentions of hermeneutics // New literary history. – Baltimore: 1972.V.3 №2, Madison. The hermeneutics of postmodernity. Bloomington. 1988, Silverman H. Gadamer and hermeneutics-New York. 1991, Grondin J. Hermeneutische Wahrheit? Zum Wahrheitsbegriff H. –G. Gadamers. Weinheim. 1994), Stepanov G.V. (O granitsax lingvisticheskogo i literaturavedcheskogo analiza // Teoriya literaturnyx stiley // Sovremennye aspekty izucheniya. – Moskva: 1982) larning ilmiy-tadqiqot ishlarida qo‘llangan metod va uslublarning yo‘nalishi saqlandi.

O‘zbek mumtoz adabiyoti va mumtoz adabiyotning nazariy aspektlari borasida tadqiqot ishlari olib borgan V.Zohidov, N. Mallaev, G‘.Karimov, B.Qosimov, YO. Ishoqov, B.Sarimsoqov, A.Hayitmetov, A.Hojiahmedov, I. Haqqulov kabilarning ilmiy-nazariy ishlari dissertatsiyaning nazariy asoslarini yaratish uchun manba bo‘ldi.

O'quv qo'llanmaning gipotezasi. Adabiy hermenevtikaning nazariy aspektlarini o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari doirasida ishlab chiqish va tatbiq etish mumtoz adabiyot namunalarining badiiy-falsafiy, ijtimoiy-psixologik va poetik imkoniyatlarini kengaytiradi. Uni badiiy matnning turli poetik rakursleri, poetik paradigmalari badiiy tafakkurning yangi ranglarini topish va izohlashda samarali qo'llash mumkin bo'ladi. Taniqli mumtoz adabiyot namoyandalari asarlarining hermenevtik tahlili jamiyatning badiiy – estetik ta'bini mukammallashtiradi.

1. Adabiy hermenevtikani fan sifatida predmetini belgilash. Uni boshqa fanlar orasidagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatib berish. Hermenevtik tahlilning nazariy asoslarini yaratish. Badiiy matnni samarali tushunish imkoniyatlarini ochib berildi;

2. Badiiy asar poetikasi, uning arxitektonikasi, kompozitsiyasi hamda ruhiy-psixologik imkoniyatlarni birlashtirishda ijodiy yo'lqinning vazifasini ko'rsatildi;

3. Badiiy asar matnini tashkil qilgan leksik-semantik vositalarning alohida holdagi ma'no-mohiyatidan farqli ravishda ularni matn arxitektonikasi originalligi doirasidagi badiiy-estetik, ruhiy-psixologik, ijtimoiy-g'oyaviy paradigmalarini kashf qilish ko'rsatib berildi;

4. Hermenevtikaning badiiy til imkoniyatlari orqali ochiladigan qirralari sharhlandi;

5. Lirik asarlarda g'oyaning hermenevtik tahlil orqali ochilishi hamda badiiy til tahlilining hermenevtik mezonlari belgilandi;

6. Lirik va epik asarlarda milliy-individual mentalitet, ijtimoiy-maishiy faktorning, muallif tarjimai holdagi ruhiy jarayonlarning badiiy matn ruhiga, g'oyasiga ta'siri munosabatlari aniqlandi;

7. O'zbek mumtoz adabiyotining taniqli namoyandalari asarlari misolida hermenevtik tahlil amalga oshirildi. Tahlil jarayonida olingan natijalarning sintezi qayd qilindi.

8. Badiiy asarda hayot manzaralarining turli qirralari aks etar ekan, lirik portret yoki lirik asar inson qalb manzarasining bir oniy lahzalik ko'rinishi yoki

holatini yasaydi. SHu bir lahzalik ko‘rinishda aks etgan dunyoviy ruhning hisobsiz paradigmaları tavsifi tadqiqotchidan, tinglovchidan alohida ruhiy-psixologik, badiiy-estetik, ilmiy, etnik-lisoniy tayyorgarlikni talab qiladi. Tayyorgarligi turli darajada bo‘lgan insonlar badiiy matnni o‘zlashtirishda turli natijalarga kelishi tabiiy. Omma yoki individual shaxsning badiiy matnni ruhiy-psixologik va badiiy-falsafiy jihatdan tushunishini ta‘minlashda hermenevtikaning ikki muhim qirrasiga alohida e‘tibor qaratish lozim. Bu holatda global va individual hermenevtikaning yoki ular doirasida sillogizmning ichki aspektlari muhim rol o‘ynaydi. Bunday klassifikatsiya lirik obrazlarning yuqori ideali nuqtai nazari bilan tavsiflanadi.

9. O‘zbek mumtoz adabiyotining eng gullab yashnagan davri - XV asrning oxiri XVI asrning birinchi choragida yaratilgan lirik, epik va boshqa janrlardagi asarlar jahon adabiyoti xazinasini boyitgan. SHu bois bu davr o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari misolida lirik asarlarning hermenevtik tahlili ilgari surilgan nazariy g‘oyalarni amalda joriy qilinishida muhim material vazifasini o‘tashi tabiiy. Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiy Amiriy, Nodira, Uvaysiy sara asarlarining hermenevtik tahlili bizda mumtoz adabiyotning g‘oyaviy, badiiy-falsafiy, badiiy-estetik mundarijasini yangi ko‘z bilan o‘rganishga da‘vat qiladi.

10. Milliy adabiyot va adabiyotshunoslik taraqqiyotini jahonda bu sohadagi ilmiy-ijodiy yangiliklar tahlilisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. SHu sababli dissertatsiya ishining asosiga hermenevtika nazariyasining qator aspektlari mashhur adabiyot namoyandalari asarlari misolida tahlil qilindi.

Defo, Bayron, Amal Dunqul asarlarining hermenevtik tahlili dissertatsiya ishida ilgari surilgan nazariy fikrlar universal xarakterga ega ekanligidan dalolat beradi.

11. XV asrning oxiri XVI asrning o‘zbek mumtoz adabiyotining g‘oya, ideal, poetik mahorat va badiiy tafakkur qirralarini chuqur o‘zlashtirishda shoh va shoir Muhammad SHaboniy hayoti va ijodiy merosi qiziqarli material beradi. Xususan, uning asarlarida bir tomondan qadimgi turkiy davr adabiyoti, ikkinchi tomondan Navoiy asos solgan musulmon fors adabiyotining adabiy an‘analari to‘qnashadi va bu holat unga zamondosh yoki keyingi avlod ijodkorlari merosiga nisbatan

yorqinroq namoyon bo‘ladi. Bu hol shoir asarlarida misolida mumtoz adabiyotda hermenevtik sharoitning shakllanish holatlarini alohida o‘rganilish uchun asos bo‘ladi.

O‘quv qo‘llanma adabiy hermenevtikaga oid nazariy muammolarni qamrab olgani holda adabiyotshunoslik, badiiy asar, badiiy asar matni ilmiy-ijodiy tahlili yo‘nalishlarining yangi strategiyasini belgilaydi. Ilmiy tahlilning yangi spektrlarini ishlab chiqadi, adabiy tahlilning original rakurslarini ko‘rsatib beradi. SHu bois quyidagi ilmiy yangiliklarni istilohga kiritadi:

- jahon adabiyotshunosligining yangi yutuqlari asosida badiiy asar hermenevtik tahlilining o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari misolida yangi kriteriyalarini ishlab chiqish;

- hermenevtik tahlil vositasida badiiy asar poetikasini tushunib etishning yangi nazariya va usullarini yaratish;

- jahon adabiyotining taniqli namoyandalari asarlari misolida hermenevtik tahlilni amalga oshirish;

- badiiy asar tahlili jarayonida ijodiy yo‘lqin imkoniyatlaridan foydalanish;

- o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari asosida badiiy matn arxitektonikasining poetik qirralarining badiiy fantaziyaga munosabatini aniqlash;

- badiiy tilni o‘rganishning yangi nazariy tamoyillarini ishlab chiqish;

- badiiy til va badiiy nutq o‘rtasidagi munosabatlarni oydinlashtirish;

- o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari asosida badiiy tilning badiiy ong va umuman ijtimoiy ong taraqqiyotidagi o‘rni va rolini baholash;

- Muhammad SHaboniy ijodiy merosining badiiy-hermenevtik tahlili orqali uning o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi tutgan o‘rni va ahamiyatini aniqlash;

- badiiy asar hermenevtik tahlili orqali badiiy asar tilining estetik mezonlarini milliy mentalitet va umuman insoniyat tafakkuri taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatib berishdan iborat.

O‘quv qo‘llanma natijalari respublika ta‘lim muassasalarida adabiyotshunoslik ta‘limi tizimida o‘quv qo‘llanma vazifasini o‘tashi mumkin. Uning natijalaridan darslik, o‘quv qo‘llanmalari, monografiya va kurs ishlari

yozishda foydalanish mumkin. SHuningdek, ijtimoiy – gumanitar fanlar tizimida yangi avlod darslik, qo‘llanmalar yaratishda ham metodik qo‘llanma vazifasini o‘tashi mumkin.

O‘quv qo‘llanma bevosita san’at sohalarida badiiy asar matni va umuman badiiyatini tushunish, anglab etishning yangi parametrlarini ishlab chiqqan holda badiiy ijod sohasida o‘quv-metodik qo‘llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Ilmiy tadqiqot natijalari jahon adabiyotshunosligining yangi yutuqlari asosida o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarini o‘rganishning yangi aspektlarini ishlab chiqadi. Dissertatsiya ishi natijalari jamiyatning falsafiy-estetik, ma’naviy-axloqiy , adabiy-ijtimoiy, ilmiy-psixologik qarashlarida, badiiy asar o‘zlashtirilishi jarayonida yangi tamoyillarni ilgari suradi. Badiiy asarning ijtimoiy ong taraqqiyotidagi o‘rni va rolini ko‘rsatib beradi.

O‘quv qo‘llanma adabiy hermenevtika, badiiy adabiyot va badiiy tilni o‘rganish hamda tadqiq qilishning umumiy nazariy aspektlarini ishlab chiqadi.

O‘quv qo‘llanma adabiyotshunoslik sohasida olib boriladigan tadqiqotlar uchun dastur sifatida badiiy asar matnini o‘zlashtirish, badiiy til, badiiy tafakkur taraqqiyoti orqali jamiyatda ijtimoiy ong, badiiy, falsafiy-estetik ruhni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Falsafiy – estetik, psixologik qarashlarda o‘zgarishlar yasaydi, Insoniyat jamiyatida badiiy go‘zallikni his etishning yangi aspektlarini istilohga kiritadi.

Jamiyatning lisoniy – estetik, intellektual madaniyatini, milliy mentalitetini oshirishga yordam beradi.

I BOB. ADABIY GERMENEVTIKA VA BADIY ASAR ARXITEKTONIKASI

1. Badiiy asar matnini tushunish adabiy hermenevtikaning asosiy omili sifatida

Inson borliqni aql va qalb bilan qabul qilar ekan, farosat, zakovat, fahm, idrok kabi ratsional kategoriyalardan farqli ravishda olamni ruhiy-psixologik, hissiy – emotsional tushunib etishi, his qilingan dunyo ranglarini izohlash hermenevtika fanining asosiy omili hisoblanadi.

Germenevtika ruhiy-psixologik, hissiy-emotsional o‘zlashtirilgan dunyoning turli manzaralarini izohlaydi, individual o‘ziga xoslik kategoriyalarini tavsiflaydi.

Adabiy hermenevtika – badiiy matnni tushunish va uning jarayonini o‘rganadigan fandır. «Arxitektonika» termini yunoncha arhitektonike – «qurilish san’ati» ma’nosidagi so‘z bo‘lib, ilmiy doiralarda: 1) arxitek. qurilish ob’ektlari fasadi, arxitektura tuzilishlari konstruksiya tizimining badiiy g‘oyasini aks ettirish; 2) badiiy asar qurilishining umumiy estetik rejasi, qismlari o‘zaro munosabatlarining tamoyillarini aniqlash; 3) geol. geologik qurilishlarning umumiy kartinasi ma’nolarida qo‘llanadi¹⁷. Biz bu o‘rinda arxitektonikaning ikkinchi-badiiy asar qurilishiga oid ma’nosidan foydalangan holda badiiy matn shakl qirralarining falsafiy-estetik, semantik-stilistik tomonlarini ochib berish,

¹⁷ Словарь иностранных слов. –Москва: 1983. стр.55.

umuman badiiy matnning estetik modeli orqali g'oya yaratish imkoniyatlarini aniqlash uchun qo'llaymiz.

Matnni tushunish degani inson mentaliteti, siyosiy-ijtimoiy, ruhiy-psixologik, ilmiy-ijodiy tajribasini matnga, uning mazmuni, ma'no-mohiyatini egallash uchun yo'naltirilishi demakdir. Matn mazmuni va mazmun orqali shakllangan g'oyani egallash uchun yo'naltirilgan tajriba bir vaqtning o'zida individual (xususiy) yoki ijtimoiy bo'lishi mumkin: bir odamning tushunish imkoniyatlari ikkinchi odamning faoliyatida taraqqiy topsa, ikkinchi odamning muvaffaqiyatlari esa, birinchi odamning imkoniyatlarini kengayishiga xizmat qiladi. SHu nuqtai nazardan tushunish yoki ma'nolarni anglab etish jarayonining intersub'ektivligi haqida gapirish o'rinlidir.

Filologiya fanida matnni tushunish mohiyati haqidagi masala eng muhim, dolzarb va murakkab muammolardan biridir. SHu sababli tushunish jarayonini biror bir yagona yo'nalish asosida o'rganish mumkin emas. Tushunish jarayoniga dialektik munosabat uning yo'nalishlarini kengaytirilishini hamda tushunish tashkil topishini ham diaxronik asnoda o'rganishni talab qiladi.

Tushunishning ta'rifi nisbatan qisqa, ya'ni ular fanning boshqa sohalaridan – ong, tafakkur, bilim kabilardan farqini aniqlashga qaratilgan. YUqorida aytilganlar asosida tushunishning aniq yo'nalishlari belgilangan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

Tushunish – matn arxitektonikasining ichki aloqalarini anglab etish jarayoni;

Tushunish - matnning mantiqini anglab etish jarayoni;

Tushunish – matnda shakllangan o'zga insonlarning ichki his-tuyg'ulari, fikri va qarorini uqib etish;

Tushunish – bilimga intilish, bilimni ishlab chiqish;

Tushunish – matnda muallifning ong, ruhiy-psixologik, emotsional harakatlari manzaralarini qayta tiklash.

Bu ta'riflarning birortasi ham so'nggi va aniq hisoblanmaydi, ular faqat adabiy germenevtika tematik manzaralarining rang-barang ekanligini ko'rsatib

beradi, xolos. Matnni anglab etishning barcha jarayonlarini o'rganishga intilgan inson sharoitning mohiyatini tushunib etgach, yana boshqa ta'riflarga ehtiyoj sezishi tabiiy hamda ularni kengaytirishga harakat qilishi aniq. Masalan, «tushunish – bu butunlikka qo'shilish» ta'rifini o'qib chiqqan odam anglab etadiki, «butunlik» turli odamlarda hamda turli davrlarda har xil kenglik va gorizontlarga ega. SHunda u ta'kidlaydiki, bu gorizont tushunishga intilish jarayonida cheksiz kengayib boraveradi. O'z vaqtida mana shunday kuzatuvlar asnosida quyidagicha ta'rif qabul qilingan edi: «to'laqonli tushunib etish bu – yangi gorizontlarga olib chiqadigan gorizont». Bu kabi ta'riflarning miqdori yana shu hol bilan xarakterlanadiki, matnni tushunib etish shakllari turli tiplarga bo'linadi. Aksar hollarda bu tiplar shunchalik farqlanadiki, ularni «tushunish» termini ostiga birlashtirishning o'zi ko'p hollarda ulardagi turli-tumanlik, hatto ko'p o'rinlarda qarama qarshilikka borib etadi va haqiqatni anglash yo'lini to'sib ham qo'yadi. Xuddi shunday fikrni tadqiqot predmeti tipologiyasi bo'la oladigan «tushunadigan odam», «matn», «mazmun», «arxitektonika» kabilar haqida ham aytish mumkin. Aksar hollarda «aniq ta'rif» tushunchasi emas, balki har bir elementlarning borlig'idagi farq va qarama-qarshiliklarni aniqlashtirish matnlarning mohiyatini anglab etishga xizmat qilishi mumkin.

Adabiy germeneytikani o'rganishning bu yo'lini egallash borasida shuni nazarda tutmoq lozimki, binobarin hayot haqiqatini aks ettirishning, inson fikriy faoliyati sistemasi murakkab komponentlarining bir muhim momenti borki, unga ko'ra hayot haqiqatini aks ettirish o'zining ob'ektivligini har qanday ulkan jarayonlarning vositachiligi holatida ham saqlab qoladi. Tushunish – yolg'iz insoniyatga xos faoliyat, chunki unda fikr va hodisalar tipologiyasining asosida faqat insonga xos bo'lgan belgi tizimi sifatida tildan foydalanish imkoniyati yotadi. Eng murakkab, eng yuqori usullarda matnni tushunish tiplarining kelib chiqishi (to'planishi emas) oddiy – so'zlashuv tilining belgilarining kodini ochish, ya'ni ma'no-mohiyatini tavsif qilish, sharhlashga asoslangan, chunki matn hayot haqiqatidagi inson munosabatlarini til shakllarida, ya'ni uni inson tomonidan egallangan shakllarda yoritib beradi. Avvalda aytilganidek, tushunish binobarida

matn mazmunini egallashga bo'lgan intilish jarayoni amalga oshiriladi. Muhimi shundaki, bu egallash inson tomonidan hayot haqiqatini egallashning faqat bir tomoni xolos, chunki dunyoni anglab etishning usullari farqi (predmetli-amaliy, ilmiy, badiiy va boshqalar) matnni anglab etishning tipologik farqlarida bir-birining o'rnini bosishi mumkin. Xuddi hayot haqiqatini egallash jarayonidagi kabi matn mazmunini egallashda (tushunishda) ham insoniyat haqiqatni anglab etishga intiladiki, bu faoliyat sub'ektivlikning asoslaridan biri, ya'ni uni ob'ektivlikdan farqlarini bartaraf qilishga qaratiladi. SHu sababli tushunish insoniyatning barcha faoliyatiga belgilar vositasida kirib keladi.

Ma'lumki, sub'ektivlik nafaqat matn retsipienti(qabul qiluvchisi)da, shuningdek, uning protsudenti (yaratuvchisi) da ham mavjud. Matn faqatgina sub'ektga singdirilgan tayyor ob'ektdan iboratgina emas. Tushunish bu-sub'ektning ob'ektga moddiy-amaliy, individual-psixologik munosabati hamdir. SHu bois matnni tushunish insonga uni o'zlashtirish jarayonida muallif miyasidan o'quvchi miyasiga ma'lumotlarni oynadagi aksi kabi o'tkazib yuborish emas. Bu erda protsudent va retsipientlar muvofiqlashgan harakatlarining murakkab sub'ektivligi o'rin tutadiki, bu hol ijtimoiy – tarixiy sabablar bilan shartlashgan bo'ladi. (Bu haqda quyida yolqin kategoriyasida alohida bayon qilinadi).

Matnni tushunish, uning mazmunini o'zlashtirish bu “mening butun tajribam”ni matnga aylantirish, binobarin, uning mazmunini shunday shakllantirish demakki, u keyinchalik “mening sub'ektiv dunyoim”ning bir qismiga aylansin. Keyin uning mazmunida “mening tajribam” asosida “begona tajriba”ni ajratib tashlash, bu bo'linishdan “o'z faoliyatim” uchun zarur bo'lgan qismini ajratib olish lozim, degan fikr yotadi. Bir vaqtning o'zida “men o'z sub'ektivligim asosida harakat qilishim va ob'ektiv informatsiyaga ega bo'lishim” kerakki, toki mazmun o'zlashtirish voqelikning ob'ektiv aks etishi bilan birlashadi.

Tushunish jarayonida men qisman o'zgargan holda o'z holimcha qolishim meni tushunish jarayonining haqiqiyiligini ta'minlashga bo'lgan intilishimni kamaytirmaydi. Xuddi shu hol doimo meni quyidagi tartibda tuziladigan savollarga javob izlashga majbur qiladi: «Men nimani tushundim, men tushundimmi o'zim?,

Agar men hammasini tushunmagan bo'lsam, qanday qilsam hammasini tushunaman?», yoki «Nima uchun men anovi tanishimday tushunmadim?», yoki «Qanday qilib hammasini tushunishim mumkin?» va boshqalar. Ko'rinib turganidek, biz uchun bu erda muhimi tushunishni tushunish, ya'ni tushunish refleksiya (bundan tashqari: bilim haqida bilim, xotira haqida xotira v.b.) dan iborat.

Refleksiya tushunishga qarindosh bo'lgan tushuncha, tushunish esa refleksiyaning uyushgan holati demakdirki, bu hol adabiy hermenevtikaning muhim holatlaridan biri: to'laqonli tushunishga erishish uchun inson refleksiya ham o'rganishi kerak. Kitobxonidan kafolatli tushunishni talab qilish uchun reja asosida uni refleksiya o'rgatish kerak.

Ma'lum bo'lganidek, agarda tushunish refleksiya bilan bir xil hodisa emas ekan, u holda refleksiya fikrlash faoliyatining tizimi sifatida, voqelikni o'zlashtirish hodisasi sifatida tushunishning yaqin qarindoshi bo'lib chiqadi. O'zlashtirish jarayoni o'z ichiga tushunishdan tashqari bilim, fikrlash-tafakkur qilish kabilarni ham kiritadi. O'zlashtirish bu – keng ma'noda ozod energiya, shunday energiyaki, unda avvalda kuchga kiritilgan informatsiya tamomila yangi tizimda aks etadi. Bu hol falsafiy nuqtai nazardan «Men va ob'ektning identifikatsiyasi» - degan afsonaviy shaklda qayd qilinadi. Keyinchalik bunday afsonaviy fikrlar o'zlashtirishning muhim hodisasini shakllantirishda chuqurlashtirildi. Tushunishning oxirgi bo'g'ini bu – predmet (narsa) ni yoki voqelikni sifat nuqtai nazaridan anglab etishdan iboratki, uning ichiga narsa yoki voqelikning barcha mazmun xususiyatlari kiradi. Matnning mazmun xususiyatlari ichiga ob'ektiv voqelikning muallif tomonidan sub'ektiv aks ettirilgan barcha hodisalari kiradi: intersub'ektivlik, mazmun va xabar berilayotgan holatning ijtimoiy mohiyati kabilar ham unda mujassam bo'ladi. Ob'ektni o'zlashtirishning barcha holatlarida bo'lganidek, tushunish sub'ekti ob'ektga nisbatan faol munosabatda mazkur holatda esa, matn mazmuni bilan o'zaro hamkorlikda ishlash jarayonida bo'ladi. SHu sababli matnlarning mazmuniy xususiyatlari tarixiy

o'zgarishlarga moyil, matnning tushunilish qirralari esa dialogik imkoniyatlar zahirida yotadi.

SHunday qilib tushunish voqelikni aks ettirish va uni o'zlashtirish momentlaridan biri. Faoliyat turi sifatida tushunishning o'zi ham qator momentlarni mujassam qiladi. «Tushunish» so'zi tushunish jarayonini ham, (masalan: «U mutolaa jarayonida Oybek ifodalagan fikrlarni chuqurroq tushunib borar edi») tushunishga intilish jarayonini ham, binobarin tushunishning natijasini ham aks ettiradi: («Uning tushunchasi boshqalarnikidan farq qilar edi»), shuningdek, tushunish jarayoniga nisbatan qobiliyat va tayyorgarlikni ham («Uning qabuliga dadil kirib bordim, u odamni yaxshi tushunadi») aks ettiradi. Bu momentlar ko'pincha tushunishni muhokama qilish jarayonida aralashtirilib yuboriladiki, bu xatodir. Bularning ichida tushunish jarayoni etakchilik qiladi, tushunish jarayonisiz tushunishning o'zi haqida gap bo'lishi ham mumkin emas. Bu talabga har doim ham amal qilinavermaydi. Og'zaki nutqda «men bilaman» gapi komil ishonch bilan tushunishga ishora qiladi, tushunish deb bu o'rinda o'zini komil ishonch bilan haq deb bilishga ishora qiladi.

Tushunish jarayoni muhofazasi haqida gapirish o'rinli bo'lib, unda tushunishning aylanma holati yuzaga keladi: bu shaklda mavjud holatning kelib chiqishi va mohiyati niqoblangan holatda bo'ladi. Tushunishning me'yoriy jarayoni me'yordagi shakl bilan muvofiq davom etadi: «men har bir matn parchasida ma'lum fikrni nazarda tutaman, o'qiyman (eshitaman) davom etib, yana ma'lum fikrni nazarda tutaman».

Nazarda tutish jarayonining ikkinchi bosqichi yoki ikkinchi fikrni birinchisiga qo'shish, yoki birinchi fikrning ikkinchisi bilan o'zaro aloqadorligini isbotlash, ya'ni o'zgartirilgan (yoki rad qilingan) ekanligini isbotlashdan iborat bo'lib, bu hol fikrlarning har qanday holatdagi taraqqiyoti natijasi sifatida yuzaga chiqadi. YAxlit matn ko'plab mitti matnlardan iborat bo'ladi, shu bois fikrlar taraqqiyoti bir matnning ikkinchisi bilan so'nggi nuqtasiga qadar bo'lgan to'qnashuvlari jarayonida amalga oshadi. Bu jarayon boshdan oyoq reflektiv, shuningdek, uning oxiri-natijasi ham reflektiv bo'lib, uning so'ngida refleksiya

bilimga aylanadi. So‘nggi reflektiv holat insonni «Men nimani tushundim?» savoliga to‘qnashtiradi hamda unga ijobiy javob berish uchun inson shaxsiy kuzatishlari natijasini his qila olishi kerak. Boshqacha aytganda insonning so‘nggi refleksiya, ya’ni badiiy asar o‘qib yakunlanganidan so‘ng o‘zlashtirish–tushunish, fikriy talqin, fikrni rivojlantira olish jarayonlarining katta tajribasiga asoslanishi kerak. Binobarin, bu tajriba ko‘plab izchil va mantiqan o‘zaro bog‘liq mitti matnlar mazmunlarining ichki harakati natijasida paydo bo‘ladi.

Tushunish jarayonini nazarga ilmaslik oqibatida inson tamomila o‘zgacha natijaga ega bo‘lish mumkin. Bunda refleksiyaning barcha amaliy faoliyati natijasi olinganidan so‘ng harakatga tushadi. (Bu o‘rinda refleksiya bu – aqlning o‘z faoliyati va uning namoyon bo‘lish usullari ustidan o‘rnatgan nazorati demakdir. SHunday jarayonlardan biri epifenomenal tushunish bo‘lib, bu hol tushunishning o‘zgargan, buzilgan shakllaridan biridir. Epifenomen esa, haqiqiy mohiyatga yondosh, boshqa hodisalar bilan bog‘liq qo‘shimcha mohiyat, ma’no demakdir).

Bunday holatlarda munosabat masalasi tubdan o‘zgaradi, me’yor buziladi. Inson mitti matnlarni birin-ketin o‘qishi jarayonida mazmun tashuvchi belgilarning kodini ochib boradi. Masalan, A.Qahhor asarlaridagi fraza – iboralarda tushunarli mazmun shakllantirish uchun uning mohiyatini anglash lozim. «Og‘riq tishlar» asarida Oqila Xumorxonga qarab, «Qaysi it ko‘chada yotgan suyakni g‘ajimaydi» deydi. Matnga muvofiq epifenomal tushunishda o‘quvchi anglab etadiki, Oqila Zargarovni «it», Xumorxonni esa, «suyak» deb hisobladi. Agar o‘quvchida refleksiya shakllanmasa, u matn mazmunini anglay olmaydi. «It» kim yoki nima, «suyak» kim yoki nima, bularni hazm qilish uchun o‘quvchida ma’lum lisoniy muhitda yolqin vositasida shakllangan tajribaga asoslangan refleksiya bo‘lishi kerak.

Hamma belgilarning rasman kodi ochib bo‘lingan bo‘lsa-da, bu o‘rinda mitti matnning mazmun shakli e’tibordan chetda qoladi. Uning o‘ziga xos sintaktik tizimi, murakkablashtirilgan nutqiy avtomatizatsiyasi va boshqa xilma xil belgilari hisobga olinmaydi, chunki bu belgilar mazmun taraqqiyotini ta’minlamaydi. Badiiy asarda qahramonlarning hammasi ham bunday murakkab avtomatizatsiyaga

ega bo'lgan tilda so'zlashmaydi. Ular faqat ayrim momentlarning qisqa va yorqin xarakteristikasi uchungina qo'llanadi, xolos. Qachonki, asar o'qib bo'linganidan so'ng, kitobxon matnning avvalidan boshlab oxiriga qadar bo'lib o'tgan voqealar tizimini tahlil qilar ekan shunday reflektiv savollar bilan to'qnashadi: asar nima haqida? Asarda nima aytilgan? Qahramonlarning qaysi biri muallif siymosini aks ettira oladi? Boshqacha aytganda, asardan g'oya izlash boshlanadi, biroq bu jarayon matn qabul qilish (retsepsiya) jarayonisiz mumkin emas, zero g'oya va ob'ekt orasidagi farq bartaraf qilinishi zarur. SHu sababli tushunish asar mazmunining o'zlashtirilishini ta'minlamaydi, faqatgina epifenomal mazmun yaratadi, xolos. Bunday tushunish natijaning o'tkinchi shakli sifatida qaraladi. Asar mazmunini xato tushunish bunday hollarda oddiy holat: epifenomal tushunish asar g'oyasining o'zgargan (yoki buzilgan) shaklini yaratadi hamda mazmun haqidagi har qanday deklaratsiya uchun turtki beradi. Masalan, Hamzaning "Boy ila xizmatchi" dramasida G'ofur shariat va hokimiyat peshvolariga qarata "Hoy bo'rilar, bu niyatingdan qayt!", deb hayqirar ekan, bu bilan u faqat o'z manfaati, Jamilani xotinlikda olib qolish uchungina kurashmaydi va bu jumlaning o'rtaga tashlamaydi ham, balki o'sha davr jamiyati tizimi qonun-qoida himoyachilarining basharasini ochish orqali ulkan ijtimoiy-siyosiy xunrezlikni fosh qiladi. G'ofur taqdiri o'sha zamonning minglab insonlari taqdirida o'z aksini topganligi uchun ham bu jumla asar muvaffaqiyatini ta'minlagan. «Qutlug' qon» romanida Yo'lchining Mirzakarimboyga qarata «Bundan ko'ra go'ng titganing yaxshi emasmi, qari tovuq», -degan xitobida ham mana shunday ulkan ijtimoiy adolatsizlikning izini anglab etish mumkin.

Kitobxon epifenomal tushunish asosida matn interpretatsiyasini ishlab chiqar ekan, asarning asosiy g'oyasidan chalg'iydi, u faqat obrazli ifoda qurboniga aylanib qoladi, xolos. Uning uchun «bo'ri», «it» va «tovuq» kabilar iboraviy obraz bo'lib, ularni yozuvchi faqat asar tilini ta'sirchan yoki rang-barang bo'lishi uchungina qo'llagan, xolos.

Asar matnidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan g'oya uning estetik fasadi soyasida qolib ketmasligi kerak. SHu zaylda biz adabiy germenevtikaning eng

muhim muammosi qarshisida turamiz, bu muammo – asar matnini to‘laqonli tushunish yoki matnda aks etgan asar g‘oyasini to‘g‘ri tushunib etish, aniqrog‘i, umuman asarni tushunib etish muammosi. Matnning arxitektonik imkoniyatlarini tushunmaslik germenevtik jarayonda sharoitni o‘zlashtira olmaslik natijasida paydo bo‘ladi.

Germenevtik sharoit, bu - matnni yoki tushunish mumkin, yoki tushunish mumkin emas, degani. SHunga muvofiq ravishda germenevtik faoliyatning ijtimoiy ahamiyati qator holatlarda tubdan farqlanadi. Birinchi holatda adabiy germenevtika ta’kidlaydiki, tushunish mumkin bo‘lmagan matnning o‘zi yo‘q, faqatgina ayrim odamlar tushunib eta olmagan matnlar bor, xolos. Ikkinchi holatda matnni tushunmaslik mumkinligi e’tirof etiladi va bu tabiiy hisoblanadi. Uchinchi holatda badiiy fantaziya asar matni arxitektonikasiga muvofiq kitobxonning o‘zida ruhiy – psixologik kashfiyotlarga yo‘l ochishi tan olinadi.

Ko‘rinib turganidek, yuqoridagi ikkinchi holat kitobxonning badiiy ongi tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Aslan olib qaralganda tushunishning bosh va o‘zgargan (buzilgan) shakllari ham bilvositalikka asoslanadi. Epifenomal tushunish aynan mana shu bilvositalikning natijasidirki, ichki ta’riflarida o‘zining paydo bo‘lish jarayonini topa olmaydi. Haqiqiy tushunish esa aksari tavsifga asoslanadi. Qisman, badiiy adabiyot mutolaasi davomida badiiylik shaklining qator elementlari mayda matnlarni izchil tushunishni, mantiqiy takomillashtirish jarayonini tashkillashtiradi. Epifenomal tushunishda badiiy-tasviriy vositalar ortiqcha holat bo‘lib ko‘rinadi. Bu noto‘g‘ri, aslida asarning shakl arxitektonikasi mazmunda refleks uyg‘otadi yoki shakl rang-barangligi g‘oyalar rang-barangligiga olib keladi. SHu sababli tushunish jarayonida biz badiiy –tasviriy vositalar hamda ularda aks etgan predmetlashtirilgan ma’no-fikrlar paradigmalarini muntazam korrelyasiya qilib borishimiz kerakki, ular matn mazmunini reflektiv o‘zlashtirish jarayonida egallab boriladi.

YUqorida keltirilgan jarayon va natijani farqlashga oid ma’lumotlar tushunilgan har xil uslubdagi tavsiflarni aralashdirib yuborishga qarshi zaruriy ehtiyotkorlik sifatida qaralishi zarur. Kategoriyalarni farqlash zarurati ayrim

muammolarni tug‘diradi, chunki matnni tushunish jarayoni vaqt jarayoni va fikrlash jarayoni hamda tizimli bilimning shakllanish jarayoni bilan bog‘liq. Bu holatda bizning tushunchalarimiz “mazmun“ga aylanadi, qachonki, biz harakatga kelganimizda ular bizning faoliyatimiz amaliyotiga aylanadi¹⁸. Bundan tashqari tushunish, fikrlash, bilim ta‘limi kabi individual mentalitetga bog‘liq holatlar bilan bir qatorda tushunayotgan sub‘ektning ruhiy holati ham muhim o‘rin tutadi va bu hol “kechinma”, “quvonch” yoki “qayg‘u” shaklida sub‘ekt tomonidan anglab etilgan yoki anglab etilmagan holatda ro‘y beradi. Bu momentlarning bir vaqtda yuz berishi ularning o‘xshashligini bildirmaydi hamda ularga tushunayotgan inson faoliyati tahlili davomida tegishli tushuncha va terminlar “o‘zaro yopishtirilmasligi” kerak.

Tushunish jarayoni masalaning mohiyatini to‘la anglab etishga olib keladi, vaholanki, bu mohiyat tushunish orqali amalga oshadi. SHuning bilan bir qatorda tushunchalarni egallash ham, ularni turli shakllarda ishlab chiqish ham tushunish jarayonining o‘ziga teng emas. Mantiqan olib qaralganda “x (iks) ga teng bo‘lmagan x ga olib keladi hamda x ga aylanmaydigan x ni tashkil qiladi” - tipidagi tushuncha qurilishi tushunish mohiyatini tasvirlashda eng muhim holat hisoblanadi.

Bu hol matnni tushunishni tavsiflashda har doim ham hisobga olinavermaydi. Birinchidan, ba‘zi hollarda tushunish jarayonini inkor qilgan holda tushunib etishga intiladilar, zotan ayrim mualliflarning fikriga ko‘ra tushunish sub‘ektda uning tushunib etganidek kelib chiqmaydi, aksincha, hissiyotdan tushunishgacha bosqichma-bosqich refleksdan ongli xulosaga qadar o‘z-o‘zidan yig‘ilib boradi. Ikkinchidan, tushunish jarayonining tadqiqida matn interpretatsiyasining o‘rnini alohida ta‘kidlash lozimki, ko‘pincha uni tushunish bilan almashtirib yuboradilar. Vaholanki, interpretatsiya refleksiyaning ongli tashkillashuvi sifatida muhim bo‘lsa-da, matnni interpretatsiya qilishga tayyor bo‘lmagan odam uni tushunmaydi, deyishga bizda asos yo‘q. Bundan tashqari,

¹⁸ Щедровицкий Г.П. Смысл и значение.- В кн.: Проблемы семантики. –М.: 1974. стр.90.

ko'pchilik hollarda odamlar o'zlari tushunmaydigan matnlarni interpretatsiya qilishga intilayotganliklarini kuzatish ham mumkin.

Boshqa bir holat "suhbat", "xabar", "kommunikatsiya", "tushunish" kabi tushunchalarni aralashtirib yuborishda kuzatiladi. SHu o'rinda ta'kidlash joizki, "kommunikatsiya" "tushunish" tushunchasiga nisbatan juda ham keng, uni faqatgina axborot almashuv yoki axborotlar etkazilishiga tenglashtirish umuman noto'g'ri hol. Inson fikrlash tizimining aloqa kommunikatsiyasida aks etmagan momenti yo'q. Kommunikatsiya shakllari cheksiz: ikki insonning jonli dialogidan tortib, o'quvchining allaqachon hayotdan ko'z yumgan yozuvchi bilan asar orqali suhbatlari ham shu turkumga kiradi. Bularning hammasida tushunish muhim o'rin tutadi, toki, kommunikatsiyadagi mavjud yoki ehtimoldagi uzilishlar u orqali bartaraf qilinadi.

Bu holatni hisobga olmaslik hermenevtik sharoitlarni ajrata olmaslikka olib keladi, ya'ni shundoq ham tushunarli shaklda tushunishni (o'zidan va boshqalardan) talab qilish orqali yuzaga chiqadi. Matnni interpretatsiya qilish jarayonida o'zining va boshqalarning imkoniyatlarini rejalashtirish hamda hermenevtik sharoitdagi nihoyatda ko'p holatlar aynan mana shu ajratishning jiddiy tavsifi uchun materialni rejalashtirish orqali kelib chiqadi. Umuman har qanday holatda ham shuni nazarda tutish lozimki, inson bolalikdan kommunikatsiya daryosida cho'milar ekan, ko'p narsani tushunadi va ko'p holatda bunday tushunish o'z-o'zidan tabiiy holatda ro'y beradi (xuddi reflektiv hodisalar kabi), shuning uchun tushunish tabiiy bir holat sifatida qabul qilinadi. Aynan shu holat inson ruhida va tafakkurida yo'lqinni tashkil qiladi. Yo'lqin vositasida kommunikatsiyadagi uzilish joylarini aniqlanadi. Ular tushunishning tabiiy jarayonida hermenevtik kuchlanish, ya'ni fikrlash faoliyatining alohida shakli sifatida amalga oshirilishi zarur.

Tushunish holatining tabiiyligini ta'kidlagan holda bu jarayondagi yana bir nuqtani unutmaslik lozim. Bu – individning ijtimoiy imkoniyatlari yoki mentalitetini oshirib yuborish, ya'ni tushunishni individning ijtimoiy holati sifatida

qabul qilish. Ayrim hollarda individning kallasida qandaydir “tushunish mexanizmi” bor va u talantli odamlarda mukammal ishlaydi, deb tasavvur qilinadi.

Miya fikrlash jarayonining substrati ekanligiga shubha yo‘q, biroq har qanday holatda ham tushunish yolg‘iz psixologik imkoniyatlar bilan cheklanmaydi, uning ijtimoiy imkoniyatlari ham muhim. YA’ni, individ tushunish jarayonini uning jamiyatdagi imkoniyatlari, ya’ni mentaliteti doirasida egallay oladi.

“Men tushunishni xohlayman” psixofiziologik motivatsiya mo‘ljalli refleksdan kelib chiqadi. Biroq hayotda o‘z o‘rnini topishga uringan inson uchun bu “men tushunishni xohlayman” shaklidagi qaror ijtimoiy zaruriyatga aylanadi, chunki “men odamlar orasida inson bo‘lib yashashni xohlayman” shaklida talqin qilinadi. Tushunish bu-ikkita “men” ning kontakti emas. Jamiyatda ijtimoiy sharoitlargagina bog‘langan “men”ning o‘zi yo‘q: “inson dunyodan alohida yashaydigan mavjudot emas”. Inson bu-insoniyat dunyosi, bu-jamiyat, davlat. SHu vaqtga qadar shunday mualliflar bo‘lganki, ular badiiy matnlarni tushunishning umumiy qobiliyatlarini “qo‘zg‘atish jarayonining kuchi” yoki oliy nerv faoliyatini tiplashtirishning insonga xos usullari ta’siri ostida tavsiflashga intilganlar. Bu hol individual qalbni emas, balki jamoa qalbining namoyon bo‘lishi deb hisoblangan.

Tushunish jarayonining murakkab dialektik holati shundan iboratki, jamoa tajribasi matnga murojaatda matn mazmunini o‘zlashtirishning individual shakldagi kuchini o‘zlashtirish demakdir. Individual shakldagi o‘zlashtirish ham o‘ziga xos ijtimoiy ahamiyatga ega, biroq tushunish texnikasining samarali usullari (germenevtik usullar tartibi) har bir inson tomonidan alohida tanlab olinadi. SHaxsiy reflektiv harakat orqali individ tushunish qirralarini qayd etadi – matn mazmunining shunday tomonlarini topadiki, ularning ayrimlari shaxsiy va ijtimoiy germenevtik holat uchun alohida ahamiyatga ega bo‘ladi. (muallif nima demoqchi edi; yoki tushunilgan matndan men o‘z faoliyatimga nima olib kirishim mumkin; kabi qirralarni anglab etish).

Individual va ijtimoiy dialektikani tushunib etmaslik germenevtik holatga nafaqat zarar keltiradi, balki adabiy germenevtikaning o‘zini fan sifatida mavjudligini ham inkor qiladi. Dialektikasiz germenevtikani tushunish haqidagi

gaplar oddiy ko‘chaning gapiga aylanib qoladi. Bunday ko‘cha gaplarining asosida “har kim o‘z bilganicha tushunadi”, degan fikr yotadiki, bu hol matnning ob‘ektiv mazmuni bilan bog‘lanmaydi, binobarin tushunuvchi sub‘ekt ijtimoiy ahvoli taraqqiyotining serqirra (har tomonlama) ekanligini inkor qiladi. SHu o‘rinda psixologik naturalizm ustunlik qiladi: “Odamlar tabiatan turlicha, shu sababli ular qancha bo‘lsa, tushunish ham shuncha” shaklida fikr yuritiladi.

Vaholanki, matnni ilmiy tushunib etish yoki tushuna olish, bu donolikka erishish demakdirki, bu fikr ikki ming yildan buyon o‘z dolzarbligini yo‘qotgan emas. YOki, tushuna olish bu – shaxs darajasiga ko‘tarila olish demakdir, ya’ni jamiyatda shaxslar, o‘zaro bir-birini tushunadigan odamlar yashaydi. Matn orqali inson kommunikatsiyasini takomillashtirish - jamiyat a‘zolarining fizik va intellektual imkoniyatlarini birlashtirish – jamiyatning eng muhim vazifasidir.

YUqorida keltirilganlarning barchasi nafaqat ishning mohiyatiga munosabatda tushunishni aniqlashga yordam beradi, balki adabiy hermenevtikaning statusini aniqlashga ham xizmat qiladi. Adabiy hermenevtika badiiy matnni tushunish fani demakdir. Binobarin, tushunish faoliyati ham demakdir.

Aynan shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, borliqning ishonchli tavsifini shakllantirish va uni yoritilishida tushunushning fikriy faoliyatida tushunish qator jarayonlar va faoliyatning boshqa kategoriyalari bilan aralashib ketadi. Biz bu o‘rinda tushunishning o‘zini nima va qanday hodisa ekanligi farqlab, aqliy faoliyat tizimining boshqa jarayonlaridan ajratib olishimiz kerak.

2. Adabiy hermenevtikaning taraqqiyot mezonlari

Badiiy adabiyot olamida eng muhim muammolardan biri bu-tasvirlanayotgan voqea-hodisalarning ma’lum makon va zamonda shakllanishini belgilash muammosi. Vaholanki, bundanda muhimrog‘i tasvirlangan voqea-hodisaning ma’lum sikl va maydondagi geometrik progressini anglab etish. Biz quyida badiiy asarni san’at sifatida inson borlig‘idagi abstrakt kuch va qudratini

hamda bu kuch – qudratning inson tarbiyasi uchun naqadar ahamiyatli nuqtalarini belgilashga harakat qilamiz. Buning uchun tasavvurda aks etadigan voqea-hodisalarning san’at namunasi sifatidagi o‘zligini tushunib etishga intilamiz hamda buning barobarida ularning makon va zamondagi hissiy (sentimental) dunyosini tahlil qilamiz.

Sentimentalizm badiiy adabiyot san’ati, aniqrog‘i umuman san’at dunyosining borlig‘i, chunki san’at borliqni faqatgina hissiyot, tasavvur bilan qabul qiladi, tasavvur bilan yaratadi, tasavvur bilan o‘zgartiradi. Bas shunday ekan, san’at dunyosida inson tasavvur bilan yashaydi, tasavvurning negizi esa, hissiyot, borliqni hissiy anglab etishdir, bu holat esa– sentimentalizm. SHuningdek, tasavvurda makon va zamon kategoriyalarining ham umuman ahamiyati yo‘q. CHunki ular buyuk ramziy, ilohiy tushunchalar bilan istifoda qilinadi. Ilohiylik esa, har qanday makon va zamondan tashqarida bo‘ladi.

Mavzuni yoritishda ko‘zda tutilgan eng muhim holat bu-inson tasavvurining mobil shakllarini yaratish. Vaholanki, germeneytika ham insonni tushunish uchun eng avvalo uning tasavvurini o‘rganish, va uni yangilash, takomillashtirish, binobarin, har bir insondan uning borliq haqidagi tasavvurini yangilash orqali uning o‘zini o‘zgartirishga intiladi. Bizning vazifamiz har bir insonga o‘zini o‘zgartira olishi uchun imkoniyat yaratish. Hech qanday boylik insonning ichki dunyosidagi uning ruhiy boyligiga teng kela olmaydi. Toki inson o‘z ichki dunyosida tasavvur orqali cheksiz makon va zamonda sayr qiladi. CHEksiz makon va zamonda hukm suradi. Biroq tasavvurning pozitiv yoki negativ bo‘lishi uning mentaliteti bilan bog‘liq. Mana shu erda insonga germeneytika yordamga keladi. CHunki tasavvurlar har xil ekan, xulq, inson tabiatining birligi haqida gap bo‘lishi mumkin emas.

Biz san’atda uning umuminsoniy qudrat orqali yorqin tasavvurlarni, insoniy nurlar bilan boyitish hamda keyinchalik mukammal tasavvurda paydo bo‘lgan poetik fantaziyalarni bashariy ufqlarini butun insoniyatda birday yoritilishini ta’minlashga intilamiz.

Metamorfoza, katarsis kabi holatlar umumbashariy kontekstda odamlarning nafaqat qiyofa birligi, balki dunyoqarash, tasavvur kabi ruhiy-psixologik jabhalarining birligini ta'minlay oladi.

Biz faqat insonga ularni umumlashtirish va yangi dunyoqarashni shakllantirish uchun buyuk insonlarning hayotbaxsh tasavvurlarining ko'chma shakllarini ko'rsatishimiz va ularni boshqalarga o'rgatishimiz kerak. Universal insoniy tasavvurlar yaratishimiz kerak. Mana shu o'rinda insonning borligi va mavjudligidan dalolat beruvchi nutq vositalari unga yordamga keladi. Xususan, undov, chaqiruv orqali insonni buyuk ishlarga yo'llash yoki uning ichki dunyosiga turtki berish mumkin. Siz haqiqiy san'at namunasi bo'lgan asarlarni o'qiganingizda shuuringizda mana shunday undov va chaqiruvlarni his qilasiz, o'zingizni, borlig'ingizni va o'z dunyoingizni o'zgartirish vaqti kelganligini anglab etasiz. Dialoglarda inson psixologik kechinmalari to'qnashadi, qarama-qarshi fikrlarda haqiqat toblanadi, uning tovlanishi orqali rangorang qiyofalari so'zga tushadi, javobsiz so'roqlar inson o'z ruhi bilan yuzma-yuz qolganda paydo bo'ladi. Xuddi shu paytda odam o'zidagi, o'z qiyofasi va mentalitetidagi bor haqiqatni tan oladi. Germenevtikaning vazifasi mana shu haqiqatni insonning o'ziga o'z ruhi orqali tushuntirish, unga tasavvurlar kechinmasi va tasavvurlar uyg'unligi orqali yangi dunyoni, u hali tushunib etmagan dunyoni kashf qilish, poetik fantaziya orqali borliqning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanib o'z haqiqat sayyorasini yaratishga yordam berish hamda aynan shu orqali uning borlig'ini, mentalitetini tubdan o'zgartirishdan iborat, mana shu holat germenevtika, boshqa til bilan aytganda borliq va insonning muvofiqlashuvi deb aytiladi.

Vaholanki, borliqning har qanday nuqtasi, yoki holati insonda eng avvalo tasavvurida paydo bo'ladi.

Bizning vazifamiz buyuk idrok sohiblari buyuk ijodiyot sohiblari ekanligini nazarda tutgan holda ularning poetik dunyoqarash olamida yaratgan durdonalarini boshqalarga tasavvur orqali ko'chirishga yordam berish toki har qanday insonni tushunish, kashf qilish uning tasavvurini o'zlashtirish orqali yuz beradi.

Badiiy asarni anglab etish, tushunish, o'rganish, tahlil va tarjima qilish barobarida inson o'z tafakkuri saviyasiga muvofiq turli usul, uslub va metodlarga tayanadi. Albatta, tarjimaning to'laqonli chiqishi jarayonida uni asarning barcha qirralarini shakllantirish orqali amalga oshirish zarurati bilan bog'liqligini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Men bu o'rinda badiiy asarni ruhiy-psixologik nuqtai nazardan egallash, o'rganish va asarni to'laqonli hazm qilish borasida zarur bo'lgan ayrim momentlarga e'tibor qaratmoqchiman. Vaholanki, asarni so'zsiz, ovozsiz tushunish, his qilish, boshqa til bilan aytganda asarni ruhiy-psixologik egallashning o'ziga xos imkoniyatlari ham bor. Faqatgina his qilingan holatni tasavvur orqali idrok etishning o'zi inson psixologik faoliyati mislsiz imkoniyatlarining in'ikosini yaratadi.

Tasavvur, hissiyot, fahmlash, tuyg'u... bular – badiiy asarni borliqning umumparadoksal aksi sifatida to'laqonli tushunishning turli variantli bosqichlari bo'lib, ular har xil shakllarda psixofiziologik jarayonlar bilan amalga oshadi. Biz bu o'rinda umuman san'at yoki so'z san'ati namunasini borliq, jamiyat, inson hamda uning mentalitetini ko'rsatuvchi san'at bilan bog'liq holda tushunish aspektlari haqida fikr yuritamiz. Bu holat yoki hodisani bir tomondan tushunish, ikkinchi tomondan esa, tarjima yoki talqin (interpretatsiya) deb ham atash mumkin. Zero, asar namunasini borliqning xususiy bir in'ikosi sifatida olib qarash borasida alohida individual inson psixologik mamlakatiga, uning xususiy borlig'i, dunyosiga duch kelar ekanmiz, uni tushunish, his qilish hamda atrofdagilarga tushuntirib sharhlab berish uchun avvalo uni o'zimiz tomonidan etarli o'zlashtirilishini ta'minlashimiz zarur. Bu esa, tushunish orqali yuz beradi. Vaholanki, tushunish jarayoni hermenevtik metodning asosida yotadi.

Germenevtik metod ildizlari antik madaniyat davriga borib taqaladi. Evropada bu fan m.a.3000 yilda paydo bo'lgan. Uning asl vazifasi o'zga tildagi fikrlarni tushuntirish-sharhlashga asoslangan edi. Hermenevtika (yun. Hermeneutica // "hermeneno-tushuntiraman, izohlayman" dan olingan) fani XX asr o'rtalarida ekzegetika (yun.exegetike//exegomai dan olingan-sharhlash haqidagi ta'limot)ga o'rin bo'shatib bergan. Hermenevtika ibtidosida (ko'p hollarda

eskirgan, dastlabki ma'nolari turli o'zgarishga uchragan) matnlarning birlamchi ma'nolarini tiklashga qaratilgan ta'limot edi. Qadimiy matnlarning dastlabki ma'nolari davr o'tishi bilan o'zgarishlarga uchraydi yoki etarli darajada e'tibor berilmaganligi sababli ular shaklan shikastlanadi hamda to'laqonli o'qib o'rganish va tushunish imkoniyati yo'qoladi. Mana shunday mohiyati o'zgargan matnlarni tilning leksik-grammatik imkoniyatlari orqali tadqiqdan o'tkazib, dastlabki ma'nosini tiklashga qaratilgan fan hermenevtika demakdir. XXI asr boshlarida bu fanga yangicha rakursdan qarashlar boshlandi.

Germenevtik metodning asosida tushunish jarayoni yotar ekan, shu o'rinda tushunish jarayonining o'zi nima va u qanday yuz beradi, nimani va qanday tushunish kerak, degan savol tug'iladi. Vaholanki, hermenevtika ulkan haqiqatni, shu qadar ulkanki, inson izmi va hattoki, farishta va payg'ambarlar izmidan ham yuqori bo'lgan ulkan haqiqatni tushunish jarayonini shakllantiradigan fan yoki metod. Borliqni o'rganish aslida falsafaning vazifasi. Falsafa borliqning yaratilish qonun-qoidalarini tizimini yaratadi, tizimlashtiradi va izohlaydi. Hermenevtika esa, mana shu tizimning muttasilligini tushunishga yordam beradi. Vaholanki, borliq inson izmidan tashqarida ekan, undagi voqea-hodisalar ham inson izmida emas. Qolaversa, hatto jamiyatda ham hamma narsa inson xohish-istagi bilan yuz beravermaydi. Biz buni tushunish uchun hermenevtik metod qoidalaridan foydalanamiz. Aynan shu holat uni ontologik fanlar qatoriga tenglashtiradi. Biroq hermenevtika ontologik fan emas, u faqat metod xolos, biz yuqorida aytib o'tgan falsafiy muammoni echishning yo'llarini o'rganish va o'rgatishga qaratilgan metod.

SHu kunga qadar hermenevtikaga murojaat qilgan olimlar uni dastlab diniy falsafa doirasida paydo bo'lganligini va diniy asarlar tafsiriga qaratilganligini qayta va qayta takrorlaydilar. Borliqning yaratilishida uning Ulug' zot g'oyasidan paydo bo'lgan degan diniy qarash ustunligini e'tiborga olsak, bu erda hech qanday tushunmovchilik yoki ikki xil fikrlashga o'rin yo'q. Keyinchalik, hermenevtika jamiyatning turli sohalarida turlicha qo'llanadigan bo'lib qoldi; xususan, diniy, huquqiy, ijtimoiy va san'at hermenevtikasi kabi. Bizning tadqiqot mavzusi bo'lgan

adabiy hermenevtika san'at hermenevtikasi doirasida o'rganiladi. Zotan, borliqni poetik (badiiy) qabul qilish xoh tosh, bo'yoq, sopol, yog'och yoki so'z orqali bo'lsin baribir san'at doirasiga kiradi. San'at borliqni psixologik qabul qilishda tasavvurga asoslanadi. Biz tasavvur doirasida nafaqat borliq va undagi muvozanatni, balki inson va tabiat ichki dunyosidagi muvozanatni shakllantirishni ham o'rganamiz.

Germenevtika badiiy asarni o'rganishga metodik yondashuv doirasida bu jarayonning muttasil dinamikasini ta'minlaydi. Uning asosida badiiy asarni to'laqonli tushunish, uni egallash muammosi yotadi. Tushunish bir tomondan olib qaralganda intellektual hayot uchun hech qanday muammo tug'dirmaydigan hodisa, vaholanki, asarni tushunish, uning mundarijasini egallash til bilgan odam uchun hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydigan jarayondek tuyuladi. Ammo bu shunchaki, yuzaki holat xolos.

Aslida matnni, badiiy asarni tushunish, uni egallash, hazm qilish juda katta ruhiy-psixologik jarayonlar faoliyatini talab qiladi: chunki har bir inson o'zga bir olam, uning o'ziga xos ichki dunyosi bor. Mana shu dunyo badiiy asardagi obrazli tushunchalar vositasi orqali oziqlanadi. Mavjud dunyo asardagi obrazli dunyo elementlari bilan boyitiladi. SHundoq ekan biz badiiy asar tahlilida faqatgina ijodkor mentaliteti bilan chegaralanib qolmasligimiz darkor, chunki obrazli tasavvur, obrazli dunyo badiiy asar yaratilgan va u o'qilishi lozim bo'lgan jamiyat a'zolarining ruhiy-psixologik tayyorgarligiga ham bog'liq. Biz butun boshli jamiyat mentaliteti haqida fikr yuritganimizda shuni nazarda tutamizki, unda faqat ijodkorninggina emas, balki ikkinchi bir odam, ya'ni o'quvchi-kitobxon mentaliteti ham muhim. Asar muallifi bilan o'quvchi o'rtasidagi fikrlash qobiliyati jarayonining o'zaro yaqin ruhiy-psixologik, ma'naviy-ma'rifiy uyg'unligi kongeniallik deb ataladi¹⁹. Xuddi shu o'rinda o'quvchi- kitobxon mentaliteti shtrixlarini chizishda bizga hermenevtika yordam beradi.

Germenevtik metodda SHleyermaxer ikki aspektni ajratib ko'rsatgan: 1-lingvistik aspekt, 2-psixologik aspekt. Bularning birinchisida asarning

¹⁹ Словарь иностранных слов. –Москва: Русский язык. 1983. стр. 243.

mundarijasini tashkil etgan soʻzlarning grammatik, leksik-semantik imkoniyatlari asosida yaratilgan mazmun, mohiyat, voqea-hodisa, syujetning birlamchi mazmuni etakchi hisoblanadi. YA'ni soʻzlarning lugʻaviy-grammatik maʼnolariga tayaniladi hamda shular vositasida maʼlum bir voqea-hodisa inʼikosini yaratadi. Bu oddiy holat. Biz uchun muhimi esa, asar matnining mana shu birlamchi mazmuniga tayanilgan holda undan yangi turli mazmun va maʼno, syujetlar, boshqacha qilib aytganda yangi voqea-hodisalar dunyosini yaratish, fantaziya qilish imkoniyatini shakllantira olish muammosi. Bunday tahlil psixologik aspekt deb nomlanadi. Va binobarin, bunday tushunish ham bir qancha metod va usulga tayanadi:

1. **Sillogizm**, yaʼni voqea-hodisalar shakllanishini induktiv va deduktiv metodda oʻrganish yoki butunning qismga, qismning butunga munosabatini shakllantirish;
2. **Transformatsiya**, yaʼni voqea-hodisalarni ruhiy-psixologik aspektda bir jarayonni ikkinchisiga koʻchirish, yaʼni rivoyat qilingan asar syujetini kitobxon tasavvurida turli sharoit va obrazlar ishtirokida turli mazmun, turli makon va zamonda shakllantirish.(Bu oʻrinda butun adabiyot borliqni masal sifatida taqdim qilishi bois badiiy asar rivoyat sifatida olib qaraladi, undagi makon, zamon va antroponomik chegaralar yoʻqoladi hamda insonga ruhan borliqning yolgʻiz kuzatuvchisi va yaratuvchisi statusiga chiqa olishi imkoniyatini yaratadi);
3. **Tasavvur**, illyuziya, yaʼni asardagi voqea-hodisalarni tasavvurda yaratish, koʻrish, shakllantirish, yaʼni badiiy asardagi konkret borliqni abstraklashtirish imkoniyatidan foydalangan holda asar voqealar tizimini tasavvurga koʻchirish va uni oʻz tasavvurida ichki dunyosiga aylantirish.

Bu metodlarning birinchisida biz barcha asarlardagi katta yoki kichik voqealarning umumiy yoxud xususiy birligini tushunamiz. Har bir asardagi xususiy bir voqea-hodisa bir tomondan ulkan va cheksiz borliqning bir koʻrinishi boʻlsa, ikkinchi tomondan oʻziga xos bir dunyo. Ularning oʻrni va ahamiyati eng

avvalo o'zlarini uchun muhim, chunki biz, ya'ni jamiyatning boshqa a'zolari ularning borligi va faoliyatini ko'pincha sezmay ham qolamiz. Asarni o'qish jarayonida o'quvchi uchun hayot, borliq, butun jamiyat faqat shu qahramonlarning atrofida mujassamlashganday bo'ladi.

Bu borada kognitiv tilshunoslik ilmidagi ham ma'lum fikrlar ilgari surilgan: "Bilish metodlarini tanlashda birini ikkinchisiga (mas. induksiya deduksiya) qarama qarshi qo'yish noto'g'ri. Binobarin, yaxlitlik va yakkalik (alohida bo'laklar) munosabatini olsak, bunda bilish jarayonining yo'nalishi faqatgina yaxlitdan yakkalikka (induktiv) yoki aksincha, yakkadan yaxlitga yo'naltirilsa, kutilgan natijaga erishish amri mahol. Faylasuflarning ta'biricha, induksiya va deduksiya tafakkur harakatining mustaqil shakllari bo'lishiga qaramasdan ular doimo jonli aloqada,"²⁰.

Bu o'rinda taqdim qilingan bilish metodi borliqni ratsional o'zlashtirishga qaratilgan. Germenevtik tushunish esa, uni badiiy – sentimental tushunish kategoriyasi sifatida qabul qiladi. "Germenevtika bu – eng avvalo tushunish san'atining amalda qo'llanilishi demakdir... va bu o'rinda tuyg'uning alohida ahamiyatini ta'kidlash zarur"²¹

Bunday tushunishda badiiy obrazlar butun jamiyatni o'rab turgan muhitni boshqaradilar. Kitobxon uchun mutolaa jarayonida o'sha muhit ruhan yagona jarayon bo'lib tuyuladi. Masalan, CHingiz Aytmatovdagi Jamila, Doniyor, "CHoliqushi"dagi Feride, "SHaytanat" dagi Asadbek taqdiri o'sha asar doirasida etimon, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aslida esa, real hayotda, ularni o'rab turgan jamiyatda ularning hayoti sezilmasdan, tinch va osoyishta, ortiqcha shovqin-suronlarsiz kechadi. Biroq o'quvchi tasavvurida ular butun insoniyat taqdirida ulkan burilish yasayotgan siymolardek, butun jamiyat faoliyati ularning atrofida uyushgandek bo'lib ko'rinadi, ularning atrofidagi hayot ular uchun to'laqonli bo'lsa, butun jamiyat uchun umumiy hayotning bitta zanjiri, xolos. Biroq jamiyat va umuman borliqning o'zi mana shunday zanjirlardan iborat ekanligi ularning

²⁰ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах: 2006. 48-бет.

²¹ Hans – Georg Gadamer, "Reflection on My Philosophical Journey" in The Philosophy of Hans Georg Gadamer, ed Lewis Edwin Hahn (Chicago and La Salle, Ill. ^ Open Court, 1977), стр. 33" Қаранг: Тисельтон Э. Герменевтика. – Минск: 2008. стр. 8

taqdiri to'g'risidagi syujetni umumbashariy hayotning ko'rinishi sifatida tasavvur qilishimiz uchun imkon beradi.

Badiiy asar mazmuni va syujetini transformatsiya qilish jarayonida biz butunlay begona inson taqdirini asardan olib o'z taqdirimizga aylantiramiz, ya'ni ijodkor yaratgan obrazlar bilan bo'lib o'tayotgan voqea-hodisalar xuddi biz bilan, kitobxon bilan yuz berayotgandek, bo'lib ko'rinadi. Xuddi shu asosda biz asar syujetini o'z taqdirimizga transformatsiya qilamiz. Xuddi asar ichida, uning voqea-hodisalari ichida yashayotgandek, tasavvur qilamiz o'zimizni. Bunday tasavvurni bizga ruhiy-psixologik transformatsiya taqdim qiladi. Bunda bir xil voqealar oddiylashtiriladi, boshqalari esa, globallashtiriladi. YUrakda jo'sh urayotgan his – tuyg'ular umumfazoviy global muammo bo'lib ko'rinadi, biz har bir ishimiz, har bir qilmishimiz uchun butun insoniyat oldida o'zimizni mas'ul sezamiz. Binobarin, jamiyatga zid ishlarni qilmaslikka intilamiz, o'zimizni ruhan ulkan taqdirga tayyorlaymiz. Har qanday azob-uqubatga, har qanday sinovga ruhan tayyorlanamiz, o'zimizda ulkan sabr-toqat, ulkan kuch va matonatni eng avvalo ruhimizda shakllantiramiz. Bunday transformatsiya o'quvchi-kitobxonda ijodiylikni yaratadi, takomillashtiradi, uni ruhan chiniqtiradi. Uning vositasida buyuk adabiy asarlar har bir inson tasavvurida yangi syujet holatida aks etadi. Asar qahramonlarining yuksak insoniy fazilatlarni tarannum etuvchi faoliyatlari o'quvchida mana shunday faoliyatga ruhiy ishtiyoqni uyg'otadi, uni ulkan hayotga munosib shaxs bo'lishga undaydi.

Transformatsiya talantli odamlar faoliyati va taqdiri uchun eng muhim hodisa bo'lib ko'rinadi. Zero, "Jo'shqin xayolot egalari hech qachon hech narsani xotirlab qololmaydilar. Ehtiroslar, ishtiyoqlar, ayniqsa, ushalmay qolgan yoki namoyon bo'lmagan orzular, tushlar, timsollar, qiliqlar, xavotirlar, uyat tuyg'usi, xullas, har bir odam o'z yolg'izligini nima bilan to'ldirsa, shularning hammasi san'atkor uchun uning ijodiy laboratoriyasi bo'lib xizmat qiladi"²².

Transformatsiya jarayoni alohida salohiyatga ega talantli odamlar tomonidan keng va mazmundor amalga oshiriladi., zero ijodkorlik aynan mana shunday

²² Парандовский Ян. Сўз кимёси // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида.-Т.: Маънавият. 2010. 293-бет

jarayonni talab qiladi. “Gyote chinakam ijodkorda dunyoni bilish tug‘ma va har gal uning oldiga qo‘yilgan vazifalarni uddalamoq uchun unga shaxsiy tajribaning xojati yo‘q, deyishga haqqi bor edi”²³.

Tasavvur kategoriyasi hermenevtik tushunishda ijodiy fantaziyaning bazisi bo‘lib xizmat qiladi. Unda biz o‘zimiz uchun har bir asar doirasida har bir qahramon va har bir hodisa borasida alohida tasavvur yoki tasavvurlar tizimini yaratamiz. SHu tizim orqali ularning ustidan hukm chiqaramiz, ularni o‘z dunyomizning mulkiga aylantiramiz. Albatta, tasavvurning barkamolligi muammosi ijodkorning mentalitetiga chambarchas bog‘liq. Uning Yaratgan tomonidan berilgan alohida iste‘dodi, talanti va qobiliyati binobarida badiiy-estetik dunyoqarashini shakllantirgan hayotiy tajribasi, insoniy fazilatlarini ham muhim rol o‘ynaydi.

“Hayot ularning xarakterini shakllantirgan. Irodalarini, qalblarini, aql-zakovatlarini toblagan, o‘pkalarini toza havoga to‘ldirgan, aynishlariga, munkillab qolishlariga yo‘l qo‘ymagan, tajriba bilan boyitgan, odamlar haqida, olam to‘g‘risida bilim bergan. Avvalo inson bo‘lmoq kerak, keyin san’atkor bo‘lasan – bu fikrni ba’zilar baland ovozda baralla aytishgan, boshqalar esa, o‘z hayotlaridan misollar keltirib, uni hech qanday shubha tug‘dirmaydigan haqiqat ekanini tasdiqlash bilan cheklanishgan. Ma’lumki, Dikens, Gamsun, Peymont, Konrad, Gorkiy hayotda xilma-xil mashaqqatlarni ko‘rganlar, uning turfarang sinovlariga dosh berishga majbur bo‘lganlar. Xo‘sh, mana shu mashaqqatlar va sinovlar ularning ijodi uchun juda qimmatli material bergan emas, deb kim ayta oladi? Uitmendan boshlab to bugunga qadar butun Amerika adabiyoti haddan tashqari g‘ayrioddiy yo‘llardan o‘tib kelgan odamlar tomonidan yaratilgandir. Ular shaxsiy hayotlarida shunaqa ishlarni va sharoitlarni ko‘rganlarki, bunaqasini boshqa mamlakatlardagi ko‘pgina yozuvchilar hatto tushlarida ham ko‘rgan emas. Ular o‘z faoliyatlari bilan o‘z asarlari uchun xomashyo barpo etishgan”²⁴.

²³ Шу жойда. 294-бет

²⁴ Шу жойда. 291-бет

Bu o‘rindagi yana bir muhim holat bu – fantaziya. YUqori saviyada yaratilgan badiiy asarlar bizga fantaziya uchun material beradi. SHu sababli asar doirasida o‘zimiz yaratgan dunyoda o‘z fantaziyamiz ichida o‘zimiz hukmronlik qilamiz, o‘zimiz yaratamiz, o‘zimiz yo‘qqa chiqaramiz. Fantaziya faoliyati jarayonida kitobxon o‘zini yuqori insoniy fazilatlar doirasida ko‘rishga intiladi. CHunki uning nochor bo‘lsa-da mavjud tajribasi shuni ko‘rsatadiki, jamiyat e‘tibori, jamiyat izzat-hurmati markazida aynan shunday odamlar turadi. Bunday ruhiy-psixologik jarayon insonni qalban, ruhan poklanishga olib keladi. Har qanday fantaziyaning bazasi tasavvur. Illyuziya-tasavvurni uyg‘otish va shakllantirishdagi eng muhim holat bu – pafos. Pafossiz hech qanday san‘at hech qanday poetika haqida gap bo‘lishi mumkin emas. CHunki aynan pafos inson ruhini uyg‘otadi, uning yaratuvchilik ishtiyoqini boshqaradi. Aynan pafos fantaziyadagi eng asosiy boshqaruvchi kuchdir.

Adabiyotda ijodkorning shaxsi, kundalik hayotdagi axloqi, tarbiyaviy mentaliteti unchalik muhim emas, balki uning yaratuvchanlik talanti, iste‘dodi muhim, chunki har bir ijodkor siyrati, qalbi, ichki dunyosining bir ko‘rinishi uning asarlarida namoyon bo‘ladi. Uning real borliqdagi yurish-turishi uning kimligini ko‘rsatmaydi. Vaholanki odamlarning asl qiyofasi ularning niyatida aks etadi. Ulug‘ bir alloma aytganidek, “til insoniyatga uning asl maqsadini yashirish uchun berilgan”, xolos. Asarda aks etgan alohida dunyo biz uchun ideal dunyoga aylanadi. Biz o‘zimizni aynan o‘sha dunyodagina baxtli his qilamiz. Biz mutolaa jarayonida ruhlanamiz, ilhomlanamiz va o‘z-o‘zimizdan buyuk ishlarga chog‘lanamiz, zero bilamizki, “G‘oyaning ulug‘ qo‘ng‘irog‘iga zang urish vaqti keldi.”²⁵ Aynan shu holatni Aristotel katarsis deb atagan edi.

Vaholanki, hayot, dunyo, borliq o‘tkinchi, undagi vaqtning parametrlarini ham hech kim belgilab bera olmagan. SHu bois biz san‘atda faqatgina uning mavjudligi haqidagi o‘z fantaziyalarimizni ijod qilamiz, xolos. Hayotning nimaligini, uning qandayligini faqat tasavvurda his qilamiz. Uning oldida o‘z ojizligimizni o‘zimiz yaratgan asarlarda aks ettiramiz:

²⁵ Парандовский Ян. Сўз кимёси // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида.-Т.: Маънавият. 2010. 252-бет

Est tolko mig, est tolko mig...

Между прошлым и будущим.

Imenno on nazывaetsya jizn²⁶

Ba'zi olimlarimiz lirik asarlar hermenevtik tahlil uchun material bera olmaydi; hermenevtika faqat yirik epik asarlarda borliq manzarasini yaratishga mo'ljallangan, shuning uchun lirik asarlardagi voqea yoki holat ko'lami bunday metod uchun asos bo'la olmaydi, degan fikr bildiradilar. Keyingi vaqtda hermenevtika borasida yaratilgan asarlar bunday qarashlarning noto'g'riligini isbotladi²⁷. Har qanday hermenevtika etuk tugallangan asarga tayanadi, bu aniq aksioma. Biroq lirik asarlarni tugallanmagan deyish muammosi munozarali va shubhali.

Lirik asarlarning hajman kichik ekanligi ularni tugallanmagan asar deyishga asos bermaydi. San'at asari o'zi qalamga olgan mavzuni to'laqonli ochib berishi shart emas. U shuning uchun ham san'at asariki, unda voqea-hodisalarning umumiy mazmun – mantiqiga faqat ishora bilan, allegorik tarzda havola qilinadi. Vaholanki, san'at asari mazmun va mantiq bilan ta'minlanishi ham shart emas, chunki lirik asar oniy ruhiy-psixologik ekstazning mahsuli, undan qanday ma'no-mazmun olish yoki uni qanday istifoda qilish har bir kishining o'z shaxsiy mentaliy atmosferasidagi holatiga bog'liq Biz bu o'rinda yuqoridagi sillogizm metodini yodga olishimiz lozim. Undagi induksiya va deduksiya bizning fantaziyamizga ilhom beradi, makon yaratadi. Lirik asar esa, bunday fantaziyaning shakllanishiga xamirturush vazifasini o'taydi. Aforizmga aylanib ketgan boqiy misralarning ulkan ma'nolar ummoni hech kimni befarq qoldirmaydi.

Lirik asarlar-inson qalbining mitti kartinalari. Ularda shoir o'z qalb manzaralarini kichik, biroq nihoyatda yorqin rangli manzaralarda jilolantiradi. Har bir rang: u xoh takror, xoh original bo'lsin inson qalbining betakror bir shtrixini chizishga yordam beradi. O'quvchi asar mutolaasi davomida yangi manzaralarni kashf etarkan hayratlanadi, ehtiros dunyosi ochiladi, borliqning yangi holatini

²⁶ “Санниковлар ери” фильмидан

²⁷ Тисельтон Э. Герменевтика. пер. с англ – Черкассы. 2011. 430 стр.

qalban sezadi, tafakkur dunyosining yangi sarhadlariga chiqib olganini his qiladi. Xuddi shu holat unga yangi fantaziya uchun ilhom beradi. Bu o'rinda yuksak mahorat bilan yaratilgan Navoiy g'azallari, Umar Xayyom ruboiylari, SHekspir sonetlari, CHo'lpon she'rlarining tugallangan asar ekanligi hech kimda shubha tug'dirmasa kerak. Ularning har biri original qalb manzarasi ekanligi aniq va tan olingan holat.

Tushunishni san'at sifatida qabul qilganimiz bois uni san'atning rang-barang va betakrorligi zahirida tushunishning ham paradigmatic manzarasi haqida gapirish o'rinli. Har bir inson o'z mentaliteti, o'z iste'dodi va yashab turgan muhitidan kelib chiqqan holda tegishli voqea-hodisani o'z holicha tushunadi. Uning biron bir sharoit yuzasidan tushunchasining noto'kisligi uning aybi emas, balki uning ibtidosida unga taqdir qilingan hayotning originalligi, ya'ni uning o'zini shunday yaratilganligi sababidandir. Biz hech qachon mushukdan yo'lbars yasay olmasligimiz qanchalik haqiqat bo'lsa, ikki xil sharoitdagi odamdan bir xil natija talab qila olmaymiz. Sog'lom raqobat muhitida eng avvalo shuni tushunib etish kerak. Biroq bu o'rinda korrupsiyani keltirib chiqaruvchi anarxiya istisno qilinadi.

Har bir inson unga Alloh tomonidan taqdir qilingan hayotni yashab o'tadi. O'z taqdiri in'ikosi davomida inson faqatgina yaxshi xulq, odob va ezgu ishlar tufayli umr mazmunini o'z foydasiga hal qilishi mumkin. Bu borada din falsafasi beqiyos adabiyotlar xazinasini yaratgan. Ammo yana biz hali tushunib etmagan shunday holatlar borki, ular faqat yolg'iz Yaratganning o'zigagina ayon. Turli taqdir jarayoni mobaynida ayrim insonlar o'zlari bilmagan holda borliqning yangi ranglarini kashf qiladilar, bu kashfiyotni his qilganlarida o'zlarini geniy deb o'ylaydilar va o'zlarini ulkan hayotga chog'laydilar. Biroq tan olishimiz kerak, har bir inson faqat taqdir qilingan hayotni yashaydi. Biz uning zimmasiga o'z tasavvurimiz, o'zimizga taqdir qilingan vazifalarni yuklab qo'yishga haqqimiz yo'q. Aksar hollarda jamiyatning turli jabhalarida odamlar o'rtasidagi kelishmovchilik mana shunday oddiy haqiqatni tushunmaslik oqibatida kelib chiqadi. Har bir inson tirik sayyora: uning o'z haqiqati, o'z zamini, o'rmonlari,

daryo va ko'l, dengizlari bor. Uning o'ziga xos xarakteri, nimalarga qodirligini, biz undan kutishimiz mumkin bo'lgan vazifani tayinlash borasida aynan shu holni nazardan chetda qoldirmasligimiz kerak. Tasavvur qiling: bir-birini mukammal tushunadigan odamlar jamiyatida hayotning qanday to'kis bo'lishi mumkinligini?!

Badiiy adabiyotda biz bu holatni ancha murakkab ruhiy-psixologik manzarada ko'ramiz. Bizga taqdim qilingan badiiy asar namunasi bu – alohida o'z dunyoqarashiga ega bo'lgan iste'dod sohibining bizga g'oyibdan olib kelgan dunyosi. Biz bu dunyoni o'z holicha qabul qilishga majburmiz. U dunyo bizga qorong'u, biz ijodkor kashfiyotini o'z tushunchalarimiz o'lchovida o'lchashga haqqimiz yo'q. Taqdim qilingan badiiy asar namunasi bizning mentalitetimiz, ruhiy-psixologik tayyorgarligimiz, sodda til bilan aytganda es-hush, aql-zakovatimiz doirasida bizning ruhimizda aks etadi hamda ruhan tarjima qilinadi. Badiiy asarning so'zsiz tarjimasi deganda biz aynan shu holatni nazarda tutamiz.

Badiiy asar tahlili, talqini va tarjimasida asarning hamma qirralarini mukammal o'rgangan holda amalga olishirish zarur ekan, uni san'at namunasi sifatidagi vazifasini ko'zda tutgan holda inson psixologik dunyosining bir qismiga aylantirishning o'zi ham bir san'at.

3. Badiiy matnni tushunish va aqliy faoliyat tizimi jarayonlari

Tushunish jarayoni natijasida bilim shakllanishini hisobga olgan holda yana ta'kidlash lozimki, **tushunish bilim emas**. Tushunish va bilim ikki alohida holat emas, balki bir butunlikdan iborat. Bu boradagi xatolar asosan ularni o'zaro qiyoslash orqali paydo bo'ladi, shundan kelib chiqqan holda "San'at asari bilish ob'ekti" tipidagi mavzularga alohida e'tibor paydo bo'ladi. Bunday mavzular, umuman, germenevtikadan ayri holda yotadi, chunki ularni shakllantirishda ko'p hollarda germenevtik kirish yozishni unutadilar. Bunday kirish shuning uchun zarurki, bilish, ayniqsa, badiiy bilish, tushunishning darajasi va tushunish jarayonining xarakteridan kelib chiqadi. Bilish bilan tushunish xuddi egallash bilan o'zlashtirish o'zaro farqlanganday farqlanadi, bundan tashqari bilish xotirada

saqlashga asoslanadi. Bilim miya faoliyati orqali harakatni qisqartirgan holda harakatdagi narsani aks ettiradi, tushunish esa, aksincha, harakatdagi ob'ektning barcha tomonlarini qamrab oladi. SHuning bilan bir qatorda xotirada saqlanayotgan bilim tushunishga ta'sir o'tkazadi, uning gorizontlarini kengaytiradi.

Tushunish fikrlash emas. Qaerdaki tushunish bilan chegaralanish imkoniyati bo'lsa, u erda fikrlash shart emas. Matn bilan ishlashda inson uchun germenevtik sharoitlar behisob, biroq fikrlash (qaerdaki ideal ob'ekt akslantirish vositasi bo'lganda) kam. Agar kommunikatsiyada uzilish yuz bermasa, tushunish engil ko'chadi, biroq fikrlash bu-azobli ijodiyotdir (ayniqsa, matn bilan "suhbat" jarayonida). SHuning uchun individual inson matn retsipienti sifatida nazariy jihatdan kam fikrlaydi, ko'proq tushunadi.

Fikrlash xuddi bilim kabi tushunishdan kelib chiqadi, keyin o'zaro faoliyatga kirishadi. Inson fikrlash faoliyatining har qanday shakli uchun tushunish fundamental jarayon hisoblanadi. Ko'pchilik holatlarda odamlar fikri tushunish orqali yaraladi, ayrim hollarda tushunish fikrlash orqali paydo bo'ladi. SHu sababli tushunilgan matnni talqin (interpretatsiya) qilish imkoniyati mavjud va kengroq, shuningdek, interpretatsiya orqali tushunmaslikni bartaraf qilish mumkin: inson tushunishdan interpretatsiyaga qarab keladi, undan esa, yanada yaxshiroq tushunishga qarab boradi. Keyingi jarayonlar interpretatsiyani takomillashtirishga xizmat qiladi, keyin yanada mukammal tushunishga va hokazo. Bir narsaning mohiyati boshqa narsaning mohiyatiga aylanadiki, bu hol matnni tushunishda qo'llanganda tushunish darajasini chuqurlashtiradi.

Tushunish va fikrlash birligi bu-tushunish va shakliy xulosalar birligi emas. Tushunish nafaqat ratsional jarayon, balki u hissiy-ratsional jarayon ham hisoblanadi. Ixtiyor, istak sensor soha, uning tezlashuvi emotsiya – kechinmalar faoliyatining qaydiki, bu komponentlar qaydisiz hech qanday tushunish yuz bermaydi. Vaholanki, tushunish tushunchalarni hosil qilish imkoniyati, xolos. Aslida esa, tushunmaslik borliqni o'zlashtirishning nonazariy shakli demakdir. Intuitsiyada tushunishning ko'plab bosqichlari paradoksal holatlar

yaratadi. Ularni bartaraf qilish maqsadida alohida old bilim (idealistik fenomologiya) yoki intuitiv talantga urg'u beriladi²⁸.

Tushunish ong emas. Ong tushunishdan farqli ravishda borliqni aks ettirish, taxmin qilish, boshqarish va munosabatlarni shakllantirish bilan farqlanadi. Ong bu-anlab etilgan borliq, ya'ni "men"ning "men emas"ga munosabati. Boshqa til bilan aytganda ob'ektiv borliqning sub'ektiv obrazi, ya'ni psixik aksning oliy shakli sifatidagi ideal. Ongni tushunib etishning o'zi uni ong bilan bir xil hodisa emasligini ko'rsatadi. Binobarin, matnda aks etgan mazmunning o'zlashtirilishi ongni o'zlashtirish shaklida aks etadi. Tushunish bu ong emas ekan, ya'ni ongning bir shakldan ikkinchisiga o'tishi emas ekan, xalq tilidagi "men tushundim", "men angladim" shaklidagi birliklarning teng ma'noda ishlatilishi ilmiy terminologiyada bir ekvivalent sifatida qo'llanmaydi.

Mohiyatan olib qaralganda germeneytik sharoitni bozordagi baho talashish bilan qiyoslanishi mumkin: savdogarlar va xaridorlar baholash mexanizmini anglab etmaydi, biroq hammasi sharoitni tushunadi. Tushunish anglab etilgan holat ekanligi aniq, zotan refleksiya tanlangan interpretatsiyaning xarakterini egallab oladi. Biroq bu refleksiya va tushunish o'zaro munosabatlarining bir shakli, xolos. Ko'plab holatlarda esa, tushunish nafaqat ongga teng bo'la olmaydi, balki unga muhtoj ham bo'ladi. Bizning ongimiz xotira hajmi shu darajada torki, u hatto bir dona uzun gapni ham yaxshi qamrab ololmaydi²⁹. Vaholanki, shu narsani tushunish esa, ancha oson kechadi. Tushunib etish jarayonida ma'noni takomillashtirish shu tartibda kechadiki, aytaylik kitobxon uchun 41-betdagi voqealar mundarijasi uning 1-40 – betlardagi matn mundarijasidan xabardor bo'lganligi uchun tushunarli hisoblanadi. Biroq, bu degani, asarning shu qismdagi barcha ma'nosi anglab etildi, degani emas.

Tushunish bularning hammasidan yuqori va ulkan hodisa bo'lib, bu jarayon insoniylikning Yaratgan tomonidan berilgan buyuk mo'jizasi. Aynan tushunish, insoning ruhiy borlig'ini Alloh yaratgan borliq bilan muvofiqlashuvining in'ikosini

²⁸ Молчанова А.С. Эстетическая интуиция и развитие понятия о непосредственном знании.-В кн.: Принципы развития. – Саратов. 1972. стр.238.

²⁹ Чхарташвили Ш.Н. Проблема бессознательного в современной психологии.-Тбилиси. 1966. стр.39.

yaratadiki, biz aynan shu holat orqali borliqni his qilamiz, tushunamiz, uni o'rganamiz, yangisini topamiz, yo'g'ini yaratamiz.

4. Adabiy hermenevtikaning boshqa fanlar orasidagi o'rni

Adabiy hermenevtikaning predmeti aniq bo'lganidan keyin u boshqa hodisalardan ajratib olinadi va uning ilmiy fan sifatida o'rni va ahamiyati aniqlanadi.

Bu fanning ahamiyati muhim: uning predmeti – matnni tushunib etish - ijtimoiy hayotda, shaxsiy hayotda, ta'limni tashkil qilishda jarayonida muhim rol o'ynaydi. Matnni tushunish jarayoni keng shakllangan, biroq kam o'rganilgan, chunki hammaga ma'lum hodisa sifatida bu fanning ilmiy qirralari ishlanmagan, o'zlashtirilmaganki, uning tegishli muammolari ayrimlar tomonidan e'tiborga olinmaydi, yoki boshqalari unga butunlay o'zga muammolarni tiqishtirishga intiladilar va uchinchi guruhdagilar esa, bunday muammolarni yo'qqa chiqarishga harakat qiladi. SHuning bilan bir qatorda matnni tushunish – hermenevtikaning predmeti sifatida borliqni matn orqali o'zlashtirishni ham tashkillashtiradiki, bu hol xulosa chiqarish, dunyoqarashlarni shakllantirish, sharoitni baholash, insonga o'z harakatlarini tavsiflash, bilim va munosabatlarni ishlab chiqish, kommunikatsiyaning barcha turlari – bola bilan muloqotdan tortib to madaniyat vositalarini nashr orqali etkazib berishgacha bo'lgan jarayonlarni qamrab oladi hamda ular orqali aks etadi.

Germenevtika predmeti XX asrning 80-yillarida alohida ahamiyat kasb eta boshladi, zero ilmiy-texnika taraqqiyoti inson sub'ekti rolining ortishiga olib keldi. Buning natijasida ommaviy axborot vositalarida etkazilayotgan ma'ruza matnlarida aks etgan g'oyaviy kurashning minglab insonlar tomonidan tushunish yoki tushunmaslik orqali ijtimoiy-siyosiy hayotga ta'siri bu holatga omil bo'ldi. Ilmiy-texnika inqilobi davrida tushunmaslik muammosi keng ahamiyat kasb etdi: tushunish kerak bo'lgan material hajmi ortdi, binobarin matnning tushunish zarur bo'lgan qirralari ko'paydi. Bunday sharoitning noma'lum, qorong'i tomonlari ham ochila bordi: ko'plab odamlar o'zlari uchun kerak bo'lgan tushunish yo'llarini tuta

boshladilar, ya'ni tushunishda ijtimoiy garmoniya, tolerantlik tamoyillarini buzish hollari kuchaydi. Eng oddiy misol sifatida: “sen madaniy matnni bunday tushunasan, men esa yo‘q, ammo men o‘z ishimni zo‘r bilaman” tipdagi mulohazalarni qayd qilish holatlari kuchaydi. Ma'lumki, madaniyat asarlarini tushuna bilmaslik har qanday odamning o‘z ishida salbiy ta’sir ko‘rsatadi, avvalo texnika, savdo, maishiy xizmat sohalorida. CHunki bu sohalarda ko‘plab odamlar bilan kommunikatsiyaga kirishish ularda kasb talabi. Kommunikativ faoliyatda sharoit refleksiyasi, ovozli va yozma nutqning turli tuman shakllarda aks etgan asar namunalarini bilish bunday kasb egalarining imkoniyatlarini oshiradi.

SHu bois adabiy hermenevtikaning oxirgi maqsadi insoniyatga turli hermenevtik sharoitda kommunikatsiyaga yordam berish – “til topishuv” yo‘llarini o‘rgatishdan iborat. Bu jumlagi nutqiy yoki boshqa tipdagi madaniyat yodgorliklarini retsepsiyasida “qalb manzaralarini o‘qish” va boshqa odamlarning kommunikativ faoliyatini tushunish hamda insonni inson tomonidan tushuna olmaslikni bartaraf qilishdan iborat kommunikativ qirralarni mujassam qilsak, uning ahamiyati benazir ekanligi ma'lum bo'ladi.

Germenevtik faoliyatning pedagogik qirralari insonni kommunikativ refleksiya o‘rgatishga qaratiladi, ya'ni hermenevtik sharoitning ob'ektiv tomonlarini anglab etish (“U nimani etkazmoqchi”), shuningdek, sharoitning sub'ektiv tomoniga ham munosabatni shakllantirishi zarurligini ta'kidlaydi (“Men buni bilamanmi, agar bilsam, qay darajada bilaman”).

Bunday holat natijasida hermenevtik tadqiqotda belgilash lozimki, refleksiya qanday kechadi, qanday qilib tushunish matnni to‘g‘ri, ob'ektiv talqin qilishga olib keladi, qanday qilib etkazilgan xabarning ob'ektiv va sub'ektiv (masalan, “Ahmad zo‘r” degan gapning o‘z va ko‘chma ma’nosi yoki gapiruvchining unga munosabati) qirralarini birlashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Matnni tushunib etishda mana shu tomonni birlashtira olish – chegaralarni birlashtira olish tushunish optimumlarining variantlari zaruriy namunalarini yaratish kerak bo'ladi. Adabiy hermenevtikaning bosh maqsadi mana shu sharoitni hammaga o‘rgatishdan iborat.

Bu talabning ahamiyatini baholash mushkul, chunki “inson har qanday holatda ham matn bilan bevosita ish olib boradi, binobarin, real ob’ekt unga yoki oddiy, yoki tor ixtisoslikda berilgan”³⁰. Inson faoliyatining eng ko‘zga ko‘ringan tomonlaridan biri matnni tushuna olish va matnni yaratish imkoniyatlari bo‘lib, bu matn o‘zga inson ichki dunyosini ochishga qaratilgan bo‘ladi. SHu sababli matn nafaqat borliqning aksi, balki uning qismi hamdirki, bu, ayniqsa, ijtimoiy dolzarbligi bilan farqlanadi. Qachonki, til harakatdagi ong sifatida talqin qilinganda langue emas (ya’ni til munosabatlari sistemasi sifatida), balki langage – butun nutq faoliyati, boshqa til bilan aytganda, nutqni ishlab chiqarish va uni asarda qo‘llash faoliyati nazarda tutiladi. YA’ni verbal (tanlab olingan) matnlar: aks holati til sistemasiga (langue), yoki tovushlar, so‘zlarning qo‘shilishi aktlariga (parole) emas, balkibu tizim qoidalariga muvofiq faqat nutq ishlab chiqarishga-inson faoliyatining kommunikatsiyaga yo‘naltirilgan maqsadli va ongli faoliyatiga aytiladi.

Aynan matnda, til sistemasida emas, inson sub’ekti moddiylashadi. Qachonki, “til-sub’ektivlikning ob’ektivatori”³¹, deb aytganlarida hamda buni etimologik jihatdan isbotlashga uringanlarida uning isbotini doimo qadimgi matnlarga olib borib taqaydilar. Langue va langage orasidagi farqni ajrata bilmaslik turli noto‘g‘ri nazariyalarni paydo bo‘lishiga olib keladi. Xususan, inson borliqni ob’ektiv aks ettira olmaydi, chunki ong bu-til sistemasi. SHu sababli, matnlarni ob’ektiv tushunish imkoniyati yo‘q.

Bu o‘rinda matn tushunchasining o‘zini keng va tor ma’nolarini hisobga olgan holda shakllantirib olish zarurati tug‘iladi. Har qanday matn adabiy hermenevtika uchun ahamiyatli, binobarin adabiy hermenevtika fan sifatida faqat ajratib olingan matnlar bilan shug‘ullanadi. “Matn” so‘zining eng keng tafsili shundan kelib chiqadiki, matn moddiy predmet bo‘lib, uning genezisida inson sub’ektiv faoliyati ishtirok etgan holat, inson maqsadli faoliyatining mahsuloti sifatida qabul qilinadi. Tor ma’noda esa, matn-ishlab chiqarilgan nutq.

³⁰ Дридзе Т.М. Уровень семиотической подготовки и функционирование массовой информации в обществе. – Вопросы философии, 1976. № 11. стр. 121.

³¹ Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. B. I: Die Sprache.- Berlin. 1923. стр. 208.

Keng ma'noda matn yaratish jarayoni o'zi ishlab chiqargan mahsulotda qotib qolgan sub'ekt sifatida olib qaraladi. Uning g'oyaviy, aniqrog'i badiiy mahsulotga aylanishida yuqoridagi narsalik belgilari ruhan talqin qilinadi. SHunday qilib, badiiy matn sub'ektivlikning ruhiy narsalikka o'tishi sifatida baholanadi. Bu tizimda ongning real narsalikka aylanishi inson sub'ektiv faoliyatining mahsuloti sifatidagi holat tarzida kuzatiladi. Matn talqinining bunday usullari uni tushunish jarayonida madaniyat namunalarini butunicha tushunish, egallashga, o'zlashtirishga olib keladi. YOki uning xilma xil namunalarini (xususan, musavvirlik, me'morlik, badiiy matnni) ayri-ayri holda tushunishni alohida-alohida qabul qilish holatini ko'zda tutadi. Bu hol adabiy hermenevtikani madaniy hermenevtikaning bir ko'rinishiga aylantirib qo'yadi.

Ikkinchi xil munosabatda narsalik refleksiyaning natijasi sifatida qaraladi. Bunday holatda barcha hermenevtik faoliyat ongning birlamchiligiga asoslanadi. Badiiy matnning haqiqiy mazmuni yoki mohiyati sub'ektiv reallik in'ikosi ekanligi haqidagi ta'rif banday holatda butun borliqqa nisbatan qo'llanadi. Hermenevtik tadqiqotning bunday usuli falsafada Edmund Gusserl (1859-1938) g'oyalariga asoslanadi. Bunday qarashning eng muhim xatosi ayrim shaxsning hayot haqiqati haqidagi kuzatishlarini universallashtirishdan iborat. Bu hol bir xususiy xulosani ommaniki qilib ko'rsatishda namoyon bo'ladi.

Gusserlning o'zi ta'kidlaganidek, bunday kuzatishlarda inson ichki dunyosi tasvirlangan badiiy matnda ruhiy kechinmalar moddiylashtirilgan bo'ladi. Keyinchalik bu metod Gusserlni "dunyo-inson hissiyotlarining moddiylashgan shakli" degan fikrga olib keldi. Gusserlning keyingi izdoshlari bu metodikani rivojlantirib, shunday xulosaga keldilarki, madaniyat yodgorliklari, xususan, badiiy matnlarni faqatgina idealistik nuqtai nazardan o'rganish mumkin. SHunday qilib badiiy matn yaratilishi va o'rganilishida zehn, uquv, farosatning "mutloq ustunligi" o'rnatildi. Dunyoni anglashning reflektiv asoslari inkor qilindi.

Hermenevtik faoliyatda matn fenomenologiyasi alohida metod sifatida faqat idealistik nuqtai nazardangina qo'llanishi mumkin. Binobarin, matn fenomenologiyasi real sharoitni inkor qiladi. Gusserl va uning tarafdorlari fikriga

ko'ra hissiyot yoki ong taraqqiyoti real sharoitdan ayri holda yuz berishi mumkin. Bu hol tarixda ma'lum muhitdan istisnoli holatda buyuk talantlarning paydo bo'lishi bilan ham izohlanadi.

SHuning bilan bir qatorda ma'lum holatlarda badiiy asarning matn imkoniyatlari individ yashab turgan real muhitga ham bog'liq. Hattoki, real matn qirralari insonni o'rab turgan muhitga nisbatan refleksiya tarzida ham shakllanadiki, ma'lum bir matn materialini real muhitdan kelib chiqqan holda korrelyasiya qilishga qaratilgan bo'ladi. Umuman olganda matn fenomenologiyasi metod sifatida muallif ongida matn yaratilishining bir usuli sifatida olib qaralmog'i lozim.

Adabiy hermenevtikada matn tugallangan (nihoyasiga etgan) material sifatida olib qaraladi va aynan shu xususiyati uni adabiyotshunoslik, adabiy tanqiddan ajratib o'rganilishi uchun asos bo'ladi. Adabiy tanqid ma'lum bir asarning milliy madaniyat taraqqiyotida tutgan o'rnini o'rganadi. SHuning uchun adabiy hermenevtikada, matnni tushunish jarayoniga asoslangan holatda matndagi uzilishlarni o'rganish yoki to'ldirish zarurati tug'iladi. Har bir uzilish muallif niyati, maqsadining birligini ta'minlaydi, shuning bilan bir qatorda asar g'oyaviy mazmunini ko'tarishda yordam beradigan fragment hisoblanadi. Hammaga ma'lumki, adabiyotshunoslik ham, adabiy hermenevtika ham, lingvistika ham tushunish jarayonining turli tomonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Adabiyotshunoslik tushunishning epifenomenlarini ijtimoiy holat sifatida olib qaraydi. Hermenevtika esa, tushunish jarayoni va uni optimallashtirish holatlarini tahlil qilsa, lingvistika matnni tushunishni tashkil qiladigan fragmentlarning shakl xususiyatlarini o'rganadi. SHu sababli adabiyotshunoslikning tadqiqot metodi matn "parcha"sini o'rganishni talab qiladi. Bunday parcha roman janridagi asardan kichik bo'lmasligi kerak. Lingvistika metodikasi esa, mana "parcha"dagi badiiy-tasviriy vositalarning tabiatini ochib berishga qaratilgan bo'ladi.

Hermenevtika uchun butun borliq matndan iborat, shuningdek, borliqdagi har bir ob'ekt va sub'ekt ham erkin va yaxlit matnni tashkil qiladi. Modomiki, har

bir holat o'ziga xos tugal shakl va mazmunga ega ekan, demak u matn. Matnning bunday tavsifi uni universallashtiradi. Sillogizmدا induksiya va deduksiya butun va qismlarni o'rganganidek, hermenevtika matnning dinamik va statik holatlarini uning o'z qismlaridan kelib chiqib, ratsional va psixologik parametrlarda o'rganadi.

Germenevtika bilan shug'ullanuvchi filolog uchun adabiyotshunoslik va lingvistika imkoniyatlari noma'lum emas. Biroq u butun boshli matn bilan emas, balki uning parchasi bilan ishlaydi, uning g'oyaviy-mazmuniy birligini tashkil qiladigan parcha, epizodlari bilan shug'ullanadi. Bunda ma'no komponentlarining aloqasi va insonning o'rtacha mnemik (xotira) imkoniyatlariga muvofiq olingan parchadagi voqealar tizimi o'qilayotgan materialda boshdan oxiriga qadar voqealar tizimini yodda saqlashga mo'ljallangan bo'ladiki, inson mana shu yodda saqlangan parcha orqali ma'lum hermenevtik talqinga erisha olishi darkor.

Filologik fanlar orasida hermenevtika adabiyotshunoslik va lingvistika orasidagi joyini egallaydi. Agarda bu uch fan bo'yicha tadqiqot ishlarida alohida shug'ullanish mumkin bo'lsa-yu, biroq nazariy tadqiqotlarda muvaffaqiyatga erishishning optimal yo'llari topilmasa, unda tushunishning amaliy, pedagogik yoyilishini ta'minlash borasida faqatgina bu uch fanning ilmiy-amaliy imkoniyatlarini birlashtirgandagina natijaga erishish mumkin bo'ladi. Bu uch filologik fan bo'limlari o'ziga xos axborot jarayonlarini yaratadiki, ularda sub'ektiv reallik matn vositalari bilan etkaziladi, biroq matnda aks etgan intellektning turli qirralarini ochib berish orqali amalga oshiriladi.

Xususan, hermenevtika yoki adabiyotshunoslik emas, balki aynan adabiy tanqid matn doirasida badiiy to'qima, fantaziyaning darajasini aniqlab beradi. Biroq ulardagi fikr – g'oyaning korrelyasiyasi aniq, real inson o'y-fikrlari, ruhiy kechinmalari bilan beriladi. Lingvistika bunday vositalarni til inventari sifatida qabul qiladi. Lingvistik tadqiqotda epizodda badiiy tasviriy vositalarning asar g'oyasini ochib beruvchi qurol sifatidagi ahamiyati uni qiziqitirmaydi. Xususan, lingvist yozadiki, "Navoiy" romanida Oybek ruhiy holat in'ikosini ochib berish

uchun holat fe'llari, ravish, ravishdosh, otlarning turli kelishiklarda qo'llangan shakllari, sifat, hol hamda o'xshatish yuklamalari va hokazolardan foydalanadi.

Bunday aniq, ravshan ma'lumot o'quvchiga konkret matn mazmunini tushunishga yordam bermaydi. Vaholanki, adabiyotshunosning "Alisher Navoiy ijodiy merosi XV asr ensiklopediyasi" degan fikri kabi tushunarsiz bo'lib qoladi. Chunki o'quvchi bu frazadagi mazmunni tushuna olishi uchun Navoiy asarlarining matn mazmunini egallagan bo'lishi darkor.

Adabiyotshunoslik ham, germenevtika ham, tilshunoslik ham matnni tushunishga mo'ljallangan fanlardir. Biroq bu tushunish ularning hammasini o'zaro uyushuvi asosida to'laqonli bo'lishi mumkin. Bundan tashqari germenevtikaning boshqa turlari ham mavjudligini hisobga olish zarur. Ular bevosita adabiy matnni tushunishga asoslanmagan bo'lsa-da, ularning tushunish borasidagi metodi va texnikasi bilan hisoblash zarur bo'ladi. Bularning birinchisi **semiotik germenevtika** – tushunishning barcha jarayonlarini insonning reflektiv qobiliyatini abstraklashtirgan holda belgi shakllarini dekodeirovat qilishga intiladi. Ikkinchisi **san'at turlari germenevtikasi** – adabiy germenevtikadan tushunish uchun tanlangan materialning xarakteri nuqtai nazaridan farqlanadi. Uchinchidan **istoriografik germenevtika** - tarixiy hujjatlar va guvohnomalarni o'rganishga qaratilgan. Unda ma'lum yoki noma'lum mualliflarning asarlarida aks etgan nutq shakllari tadqiq qilinadi. Asosiy e'tibor bu erda muallif sub'ektiga qaratiladi. To'rtinchidan **yuridik germenevtika** – og'zaki yoki yozma nutqdagi atayin yashirib qo'yilgan ma'noni aniqlash usullarini topish bilan shug'ullanadi. Beshinchidan **falsafiy germenevtika** – universal ontologiya va universal metodologiya vazifasini bajarishga intiladi.

So'nggisi adabiy germenevtikaga eng kam dohil bo'lgan fan bo'lib, ko'plab hollarda uning tarafdorlari matn tahlilini ontologik xususiyatlari bilan izohlashga harakat qiladilar. Binobarin ularda tanlangan matnlar faqatgina g'oyaviy maqsadlardagina o'rganiladi. YA'ni "tilni tushunish" ularningcha "dunyoni tushunish" usuli bilan avtomatik ravishda almashib ketadi. Bu soha tadqiqotchilarining faolligi bunday tahlilga "metod" sifatida Freyding

psixoanalizini jalb qilganda yanada ortib ketadi, qachonki, inson sub'ektini individning o'ziga noma'lum turli manfur ishtiyoq va istaklar uyasiga aylantirib qo'yilganda. (mas. Habermas 1973).

Ko'rinib turganidek, hozirgi filologik va nofilologik fanlar orasida hermenevtika o'ziga xos o'ringa ega, shuningdek, o'z tadqiqot manbai va metodikasiga ega. Bu fan fanning hozirgi holati tasodifiy holat emas, chunki adabiy hermenevtika bir necha asrdan buyon muvaffaqiyali faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

5. Adabiy hermenevtika tarixidan

Qadimda faqat adabiy hermenevtika bor edi, xolos, biroq uning natijalari eng qadim zamonlardanoq amaliy tilshunoslik va matnshunoslik taraqqiyotiga xizmat qila boshladi. Manuning sanskritda yozilgan qonunlaridayoq so'roq qilinayotgan odam ko'rsatmalarining paralingvistik belgilarini baholashda haqqoniylik kategoriyalari belgilanadi. Evropa va SHarq antik adabiy an'analarida doimiy takrorlanadigan umumiy holat shundan iboratki, asarning ifoda vositalari nutqda aks etgan holda sub'ektiv shaxsning ichki dunyosiga yo'l ochadi, chunki insonning ruhi uning so'zida, nutqida namoyon bo'ladi. Qator xalqlar paremiologiyasi bizga maqollar orqali buni tasdiqlash imkonini beradi. Suqrot, Goratsiy, Platonlar ham o'z asarlarida insonni nutqiga qarab baholanishini aytib o'tganlar.

Hermeniya termini birinchi marta Esxil va Platon tomonidan qo'llangan. Hermenevt deb tushunishga yordam beradigan yoki tushunish hunarini o'rgatadigan odamni aytishgan. Ta'kidlanishicha, "hermenevt" so'zi Germes – Olimp xudolarining elchisi va ularning buyruqlarini ta'bir va talqin qiluvchi xudo nomidan kelib chiqqan. Bu borada antik hermenevtlarning sharhi ham bor³².

"Qalb harakatlari" va nutqning ifoda vositalarining aloqadorligi haqidagi fikr hamda "ichki tajriba bayoni" imkoniyatlarini "oliy materiya"ga o'tkazishni falsafiy mashqlarga aylantirish xususida neoplatonchilarning fikrlari mavjud. Bu hol falsafiy hermenevtikada verbal matnlarda "ichki ko'rishning nurlanishi" metodini

³² Geisener H. Zur Hermeneutik der Gesprochenen. – In. Sprechen – Horen-Verstehen-Wuppertal. 1968.

yaratishga olib keldi. Sub'ektiv reallik xristianlikda "tafakkur shakli" sifatida qabul qilindi. Tushunilgan mazmunning etakchi komponenti deb ongning umuman taqdimot imkoniyati degan fikrlarga asoslanildi. Ongdan tashqari psixik qabul mazmundan ham yuqori holat deb baholandiki, bular anglangan refleksiya orqali o'zlashtirilgan yoki hatto ratsional talqinning anglanilgan refleksiyaga bo'ysungan shakli deb hisoblangan. Tabiiyki, bir necha asrdan so'ng xristianlik ommaviylashgan davrda musiqiy matnlarga alohida e'tibor qaratildi, chunki musiqiy matn to'g'ridan to'g'ri nominativ belgilardan holi matn sifatida verbal matndan engilroq mazmunning irratsionalistik shaklini tashkil qilishga yordam beradi (erdagi hayotdan voz kechish, mistik mazmun, diniy ekstaz).

Tushunish jarayonida doimo nonazariy intiutiv birlamchilik bor bo'lib, u diskursiv birlamchilik bilan dialektik birlikda bo'ladi. Antik germenevtikaga nisbatan o'rta asrlarda tushunilgan materialning – rasm, musiqa, badiiy asar sintezining tan olinishi bir qadam olg'a bosish edi. SHu sababli diniy manbalarda ritorik va germenevtik qarashlar chuqurlashdi. Notiq Prokopiy (gazlik) kartinalarni "badan a'zolari orqali qalb manzaralarini o'qish" tamoyili asosida tahlil qilgan. Filostrat Kichik (Vizantiya) qayd qiladiki, she'riyat va musavvirlik "ko'rinmas narsalarni ko'rmadigan" qilish imkoniyatiga ega.

Antik davrda ma'no va uni ifodalovchi vositalarning birligi haqidagi tasavvurlar xristianlikda mazmunning mutloq ustunligi haqidagi ishonch bilan almashtirildi. Xristianlik allomalarining biri bo'lgan Grigoriy Nisekiy ta'kidlaydiki, san'at asarida kartinaning turli ranglarini yoki matnning "so'z bo'yoqlarini" emas, balki "g'oyasini ko'rish" kerak. Germenevtikaning his qilingan shakllar orqali mazmunni egallash shaklidan voz kechish, ma'noni "to'g'ridan to'g'ri ko'rish" oldidagi quvonch, ma'no va matn shakllarining muvofiqligi tahlilidan tiyilish- interpretatsiya (talqin)dagi sub'ektivlik manba sifatida talqin qilish holati haligacha saqlanib kelmoqda. Grigoriy Bibliyaning turli erkin talqinlarini yaratdi. Bu borada ayrim badiiy obrazlarni ma'lum bir voqea-hodisalarning izohlash vaqtida foydalandiki, ularni o'ylab topish cherkov bid'atlarini istisno qilish va muallif sub'ektivizmining uyushgan ijodini tashkil

qilar edi. Grigoriy davridan boshlab xristianlik germenevtik faoliyatda g‘aroyib ravishda matndan olingan barcha g‘oyalar va matnga kiritilgan mantiqning mutloq o‘zgarishligi haqidagi tasavvurlar ustuvorlik qila boshladi.

“Muqaddas germenevtika” bir yarim ming yil davomida savodli odamlarni ilmiy matnlarni talqin qilishda, shuningdek, og‘zaki va yozma nutq asarlarini tushunish texnikasini shakllantirishda chalg‘itib keldi. SHu sababli filologiya va madaniyat taraqqiyoti uchun XVII-XIX asrlar oralig‘ida yaratilgan F. Volfning (Fr/ A/ Wolf, 1779-1824) “Vorlesungen über die Enzyklopädie der Altertumswissenschaft” nomli kitobi muhim rol o‘ynadi. Volfning asar asosiga qo‘ygan “boshqaning fikrini u o‘zi qanday tushunsa, shunday tushunish kerak” shaklidagi mantiqi dialektikadan uzoq bo‘lsa-da, har holda uning bu asari ilmiy kitoblarni talqin qilishda ijobiy rol o‘ynadi. A.Bekning ilmiy tadqiqotlarida adabiy germenevtika va filologiyaning vazifasi “inson ruhi orqali yaratilganni bilish, ya’ni anglanganni bilish” deb hisoblandi. Bu erda “individual talqin” nutqda aks etgan sub’ektivlikka yo‘naltirildi.

Volf va Beklarning yo‘nalishlari hozirgi filologiyada ham qo‘llanmoqda. Bu yo‘nalishning kamchiligi – ratsional interpretatsiyaning ustuvorligini tan olish, binobarin, tushunishni etarli baholay olmaslik, “yagona talqin”ga qat’iy ishonch, germenevtik sharoitda ongdan tashqari tushunish jarayonini (his qilishni) inkor qilish, germenevtik metodikada uzoq vaqt yangi g‘oyalarning mavjud emasligidan iborat. Unda matn xuddi ma’lumot sifatida qabul qilinadi, o‘zgarayotgan ijtimoiy muhitning qismi sifatida emas. Filolog-interpretator “haqiqatni eng oxirida biladi” degan g‘oyaga ishonch yaratuvchi –ijodkorning “haqiqiy qalb manzaralari” haqida bilishi zarur, degan tushuncha germenevtikani sub’ektivizmga yanada yaqinroq olib keladi. So‘nggi fikrlarga turtki beradiganholalardan yana birikeyingi vaqtlarda filologlar orasida tarqalgan pozitivistik metodologiya bo‘lib, unda tushunishni tabiiy fanlarning modellashtirish uchsullari orqali o‘rganish mumkin degan fikrlar. Bunda pozitivistlarning fikricha tushunish “materiya”, “ong”, “jismlashtirish” kabi tushunchalarga muhtoj emas.

Bu xil nazariyalar fan metodologiyasiga singar ekan antipozitivistik hermenevtikani pozitivizmdan avvalroq keng ommaga singib ketishi uchun imkon yaratdi. Xususan, F. SHleyermaxer (1768-1834), ob'ektiv – idealistik hermenevtika asoschisi tushunishni xuddi “fikrlayotgan ruhning o‘z-o‘zini topishi”, ya’ni “bir ruhning boshqasi bilan uchrashuvi” yoki “ikki ruh birlashuvi”ning matnda materiallashgan ong sifatida olinishi sifatida talqin qiladi hermenevtikani. Hermenevtik maktabning yana bir namoyandasi Ast yozganidek, “hammasi yagona ruhdan tarqaydi va yana yagona ruhga birlashadi”.

Ob'ektiv idealistik hermenevtikaning bu iborasi ijtimoiy hodisa sifatida tushunish haqidagi tasavvurni afsonalashtirar ekan, hali tushuncha va “tushunish”, “ong” (ruh) termin sifatida umuman qo‘llanmagan pozitiv hermenevtikaning tadqiqot usuliga tamomila qarshi chiqadi. Bilimning shakllanishi pozitivizmga “gapirish” termni bilan yuritilgan, gapirish tabiiy va ijtimoiy bilimlar in’ikosi uchun bir qo‘llangan. Kategorial va umumiy tushunchalarning ishlab chiqarilmaganligi adabiy, falsafiy va boshqa turdagi hermenevtikaning taraqqiyotiga to‘sqinlik qildi.

Hermenevtikaning yangilanishi uning taraqqiyotidagi ma’lum bir muddatda bilim shakllanishi borasidagi ob'ektiv-idealistik qarashlar taraqqiyotiga munosabat sifatida shakllandi. Gapirishning tabiiy – ilmiy metodlarini absolyutlashtirishga yo‘l qo‘ymaslik borasida qoidalar ilgari surildi. O‘xshashliklarni asossiz mutloqlashtirish tabiiy - ilmiy va ijtimoiy bilimlarda ularni asossiz ravishda qarama-qarshi qo‘yish bilan almashtirildiki, bu dialektikani tan olishni istamagan idealistik maktablarning to‘qnashuvidan kutiladigan hol edi. SHuning bilan bir qatorda nazariy pozitsiyalarning bunday to‘qnashuvi hermenevtika taraqqiyotiga xizmat qildi. Biroq qarama qarshi tomonlar baribir hermenevtik sharoitning tiplashtirish kriteriyalarini ishlab chiqish borasida tabiiy xulosalarga kela olmadilar. Har ikki hermenevtik maktab tarafdorlariga xos bo‘lgan holat ularning o‘z yo‘nalishlarini universallashtirishga intilish, ya’ni hamma uchun va har qanday holatda qo‘llashga intilishdan iborat edi. Bu hol ularga matn mazmunini ham, bu mazmunni o‘zlashtirish sharoitini ham, o‘zaro ob'ektiv va sub'ektiv

munosabatlarda shakllanadigan hermenevtik sharoitni ham, boshqa matnlarda aks etadigan faqat insonga xos kategoriyalarni ishlab chiqishda ham yangi holatlarni sezish imkoniyatini bermadi.

Y. Drayzen tomonidan XIX asr o'rtalarida birinchi marta "izohlamoq" va "tushunish" terminlari qarama-qarshi qo'yildi. Bu borada "gapirish" termini tabiiy fanlarga nisbatan, ikkinchisi esa, gumanitar fanlarga nisbatan qo'llanildi. Xuddi shu shaklda "his qilish" (empatiya) talqin etildi. SHunga muvofiq nazariy g'oyalar V. Diltey tomonidan ilgari surildi va sintezlashtirildi. U o'zining qator tadqiqotlrida shunday fikrni shakllantirdiki, "ruh haqida fan"da tushunish kechinmaga teng deb olindi, shu sababli hermenevtika "tushunish psixologiyasi", ya'ni kechinmalarni tavsiflash metodi deb e'lon qilindi. Kechinmalar ifodada jo bo'lganligi sababli, hermenevtik tushunish o'ayotga intuitiv singishni amalga oshiradi, deb qayd qilindi.

SHu o'rinda Diltey e'tiboridan chetda qolmagan bir holat shuki, inson uchun o'z shaxsiy va begona kechinmalarni tushunish bir xil narsa emas., shu sababli turli hermenevtik metodlar taklif qilingan, xususan, introspeksiya va empatiya. Bu metodlarni mustahkam byuirlashtirgan holat shuki, tushunisho "men sendagi men" shaklidan qabul qilishdan iboratki, unga ko'ra "ruh faqat u yaratgannigina tushunadi" shaklidagi holatdan iborat. YUb'ektiv dunyo "kechinmalarning bir qismi" deb e'lon qilindi, tushunish esa, borliqning o'zlashtirilishigina deb emas. Hayotning ifodasi deb ta'riflandi.

Bu kabi yo'nalishlar hermenevtikada chuqur umumnazariy xatoliklarga asoslangan bo'lsa-da, ya'ni ular hali afsonaviy xayolot darajasida bo'lsa hamulara ma'lum darajada ratsional asos bor edi. Birinchidan, matn "sub'ektivlikning yozma fiksatsiyasi" deb qabul qilindi. Bu ta'rif ma'lum hermenevtik sharoitlarda badiiy matnlarga nisbatan qo'llash uchun to'g'ri keladi. V. Diltey bu ta'rifni tarixiy tadqiqotlar metodologiyasi asosiga olgan holda universallashtirdi, biroq lirik adabiyot bo'yicha tadqiqotlarda bu nazariy fikrlar nihoyatda kuchli samara berdi. Ikkinchidan, adabiy hermenevtika uchun xos holat shuki, turli shakllardagi matnlar bo'yicha tushunish orqali individual bilishning shakllanishi turlicha

kechadi. Agar men er gravitatsiyasi haqidagi matnni tushunmasam ham baribir gravitatsiya menga ta'sir qilaveradi.; agar men Navoiyning "Hayrat ul abror" dostonining matnini tuo'shunmasam, uning matnining hoyaviy-badiiy mazmuni menga zarur ta'sir o'tkazolmaydi. Agar har ikkala matnni tushunsam, ya'ni natijada bilimimni oshirsam, bu bilim har ikki holatda turlcha bo'ladi. Birinchi matn muallifi uni shunday tuzganki, unga ko'ra mening fikrlash jarayonim matn mazmuniga nisbitangina qo'llanadi. Ikkinchi matn muallifi matnni faqat bo'lajak bilimning qismini dasturlovchi mazmun sifatidagina tuzgan emas, balki menga tanish bo'lgan fikrlar dasturi asnosida tuzgan.

Navoiy asari matnining mutolaasi jarayonida o'quvchida jonli ravishda hissiyot, holat va munosabat uyg'onadi, ularning reflekslashgan munosabati o'quvchi shaxsiga ongga ta'sir qilmagan holda ko'chadi hamda faqatgina reflektiv tajribani o'xshash natijasi sifatida shakllanadi. "Kechinma" termini qayd etilgandavrdan e'tiboran germenevtik tajribada matn orqali nurlantiilganongsiz yoki yarm ongsiz tajriba refleksiyaning his etilgan, holat va munosabatlari uchun qo'llana boshlandi.

Binobarin, matn interpretatsiyasida kechinmalar ongli ravishda reflekslashadi hamda matn haqidagi bilimning belgisiga aylanadi. Ular turli lisoniy vositalar orqali yoki so'z bilan aniq va batafsil ifodalanishi mumkin., ya'ni xuddi ma'noli kechinmalar singari. Ma'lumki, kechinmaning "intuitivligi" uning ommalashtirilishning yagona usuli emas: badiiy matn interpretatsiyasi izohning bir turi, shuning bilan bir qatorda u xuddi ximik yoki fizik faoliyat kabi filologik faoliyatning zaruratidir. Ilmiy matn retsipientda (qabul qiluvchida) belgili kechinmalarni tug'dirishi mumkinki, ular ongli yoki ongsiz ravishda reflekslashadi. "Izohlangadigan" va "tushuniladigan" fanlar o'rtasidagi farqni absolyutlashtirish xatodir. Biroq aynan shu xato qarash mualliflari germenevtik sharoitdan kelib chiqqan holda tushunish jarayonlarini tasniflagsh uchun asos yaratdilar, vaholanki, ularning o'zlari bu tasnifni amalga oshirmadilar, chunki bunday tasnif tushunish muammosida metafizik universalizatsiya ususlingi barbod qilar edi.

Ko‘rinib turganidek, adabiy hermenevtikaning butun tarixi idealistik metafizik qarashlar ta‘sirida o‘tdi. Matn interpretatsiyasi metodikasi uchun xos bo‘lgan topilmalar idealistik dunyoqarash tamoyillari sifatida mutloqlashtirildi. Madaniyatning faqat bir mahsuloti, voqelikning faqatgina bir in‘ikosi va o‘zlashtirish usuli bo‘lgan verbal matnlar universal ontologiya qurish uchun murojaat qilinadigan so‘nggi manzilga aylantirildi. Butun dunyoni matn sifatida (hatto belgi sifatida) qarash usuli idealizmga hozirga qadar davom etmoqda. Bu hol adabiy hermenevtikaning statusi bilan muvofiqlasha olmaydi, chunki individual ichki dunyo mahsulotini butun insoniyat va hattoki butun borliq uchun tatbiq qilish, uni universallashtirish ob‘ektiv borliqning matnda aks etgan yangi ranglarini aniqlashga qarshilik qiladi. Binobarin, tushunishning ob‘ektivligi hamda undan kelib chiqadigan bilimning ob‘ektivligi insoniyat jamiyatining voqeligida o‘z aksini topadi. Insonning ijtimoiy holati tushunish jarayonida ulkan mavqega ega, vaholanki, aynan individual va ijtimoiy mentalitet insonning dunyoqarashini belgilaydi. Mentalitet, dunyoqarash va boshqa ijtimoiy holatlar matn retsipienti va talqinchining ijtimoiy pozitsiyasida birlashadilar. Alohida ta‘kidlash lozimki, borliqni his qilishdagi nazariy tushunchalar dunyoni badiiy o‘zlashtirishdan tubdan farq qiladi. Ayni vaqtda shunga e‘tibor qaratiladiki, tushunishni tashkillashtirishda ilmiylik va badiiylik birlashadi hamda ular yagona badiiy birlikka aylanadi.

Zamonaviy hermenevtikada tushunishning ob‘ektivligi haqida gapirilmaydi, biroq uning nisbiyligi ta‘kidlanadi. Nisbiylikning absolyutlashtirilishi tushunish sharoitining ko‘pbosqichlilik bilan bog‘liq. Bu holatning kelib chiqishiga solgan holatlar tor fikrlovchi odamlarning “har kim o‘zicha tushunadi” yoki “begona ko‘ngilni bilishning imkoni yo‘q” qabilidagi tushunchasidan kelib chiqadi.

Hattoki, diniy falsafa uchun an‘anaviy xarakterda bo‘lgan “abadiy ruh” tushunchasi tarafdorlari hermenevtik usulda pessimizmga asos bo‘la oladi, agarda “begona ruh” bo‘lsa-da uni hech kim o‘z badanida his qilgan emas.

Inson (retsipient) kechinmalarining ma‘lum dasturini shakllanish texnikasi Gusserl tomonidan “fenomenologik reduksiya” deb atalgan. Gusserlning termini

ham, uning interpretatsiyasi ham sirli, tushunarsiz xarakterga ega. Xususan, “fenomonologik reduksiya” ni amalga oshirish uchun “voqelikni qavs ichiga olish” kerak hamda “shunday voqeliqda yashash kerak” ki, toki “”u shu dunyoni yaratsin Va hokazo, undan tashqari bunga retsipientning sub’ektiv holati ham ta’sir qiladi. Retcipientning sub’ektiv holatidagi o’ziga xoslik olingan matn bilan dasturlanadi. Madaniyat namunalari matnlarining tahriri jarayonida bu hol nihoyatda keng qo’llanadi. Xususan, tegishli rolni bajarayotgan aktyor (agar u talantli va o’z kasbiga (roliga) nihoyatda berilgan bo’lsa) atrofdagi real tashqi muhitdan ajralib qoladi hamda matnda aks etgan dunyoda yashab yuradi.

Navoiyning yoshligiga oid rivoyatlar va esdaliklarda Farididdin Attor “Mantiq ut tayr” asari mutolaasi ta’sirida yosh Alisherning kuchli hissiyot girdobida yashaganligi haqida ma’lumotlar bunga yaqqol misol bo’la oladi. Bunday ruhiy qorong’ilik asarni o’zlashtiruvchida chuqur psixologik holda natijachsida paydo bo’ladi. Unda o’quvchi uchun kitob bilan hayot orasidagi farq yo’qoladi. U ruhan va qalban asar voqealari girdobida yashaydi., o’zini yuz berayotgan hodisalarning jonli ishtirokchisi sifatida his qiladi. Eng muhimi voqealar rivojini o’zgartirishga, kimnidir qutqarishga, kimnidir esa jinoyatdan qaytarishga intiladi.

Ko’plab germenevtik sharoitlarda asarni qabul qilishning bunday shakli retsipientning amaldag badiiylikni mavhumlashtirishi orqali sodir bo’ladi. Bunday “ramka” texnikasi o’tmish tajribaning reaktivatsiyasi natijasidir. E. Gusserlning o’limidan keyin ham uning asrlari va qarashlari keng tarqalgan holda idealistik fenomenologiya mualliflik hamkorligining yagona usuli sifatida hukm surib kelmoqdaki, u sub’ektiv reallikni tadqiq qilish borasida ancha jadallab ketgan.

Badiiy asar matni, matnda aks etgan g’oyaning milliy-ma’naviy qirralarini o’rganish jarayonida biz eng avvalo badiiy g’oya ijodi, badiiy kashfiyot qirralarini aniqlash masalasiga duch kelamiz.

Badiiy kashfiyot, umuman kashfiyot sohasida eng avvalo shuni nazarda tutish lozimki, inson ongi, zakovati, buyuk haqiqat nurlarini yolqin asosida tushunadi Biroq ysha haqiqatga eltuvchi, nur turli yyl bilan namoyon byladi. Xususan,

materialistlar fikriga k ra ijod k p yillik mehnat va tajribalar hosili. Uning zamirida insonning asrlar osha yig‘ilgan aqliy mehnati samarasi yotadi. Bu hol xuddi uzoqdagi ulkan va yorug‘ sayyoraning mavjudligi va yorug‘ligini biz faqat uning sochib turgan nurlari miqdorini aniqlash orqali erishamiz. Binobarin, yangi kashfiyot yoxud yangi g‘oya ham mana shu minglab assotsiatsiyalarning s nggi nuqtasi b lib yaraladi.

Idealistlar aksincha,  sha nur sochayotgan yulduz nurlarga nisbatan birlamchi ekanligini isbotlashga intiladilar. SHu holatga munosabat ijodning samarasi va jarayon  rtasidagi farqni yaratadi. Samara muhimligi uning ommaviyligi, jarayonning esa xususiyliqi bilan bog‘liq.

Idealist, aniqrog‘i, romantikni yorug‘ yulduzga eltuvchi y l qiziqitirmaydi. U balki yulduzga etib borishni ham  ylamas. Uni faqat  sha yulduzning mavjudligi qiziqitiradi, xolos. Va aynan shu mavjudlikka qiziqish uning hayoti mazmuniga aylanadi.

Bizni qiziqitiradigan narsa esa, faqatgina shu yulduzning mavjudligigina emas, balki uning mavjudligi haqidagi tasavvur. Uning, ya‘ni yulduzning qandayligi materialist, realist insonni qiziqitiradi. Idealist romantikni esa burch, joziba qandaydir buyuklikka, sirlilikka intilish nuqtai nazaridan qiziqitiradi. Ayrim odamlar bir umr sirli holatlar izlaydilar. Uni hayotining mazmuniga aylantiradilar. Mana shu izlanish jarayonida, unga intilish jarayonida  zlari ham ruhan poklanib, sayqallanib boradilar. Bunday yorug‘ ideal yulduz ularga inson shaklida namoyon b lishi ham mumkin. Bunga hayotida bir marta uchrashgan insonning kimligini bilmay turib sevib qoladigan inson misoliga yoshlarni yoki O‘. Umarbekovning «Qiyomat qarz» asaridagi chol obrazini namuna qilib keltirish mumkin.

YUqoridagi holatlar badiiy kashfiyot y lidagi izlanishlarning turli qirralari har xilligini k rsatar ekan, manzilning, maqsadning esa bittaligini tasdiqlaydi. Biroq bu manzilga eng yaqin va t g‘ri y lni ijodiy yolqin egasigina topa oladi.

6. Germenevtik tahlil va badiiy asar yolqini

Badiiy asar germenevtikasi, badiiy katarsis, asar tili va umuman badiiy adabiyot poetikasi tahlili hamda matn germenevtikasini shakllantirish jarayonida tadqiqotchi tomonidan unutiladigan eng muhim hodisa bu – yolqin. Yolqin matn mazmunini tushunib etish, tushunilgan mazmun orqali badiiy tafakkur vositasida shu'lalantiriladigan fikriy in'ikosdirki, aynan u orqali insoniyat jamiyatining erishgan barcha yutuqlari ongda nihoyatda qisqa soniyalarda yangi kashfiyot, yangi tafakkur dolg'alarini yaratadi.

Yolqin asar moddiy qobig'i – so'zlarning bosh yoki birlamchi ma'nosiga bo'ysunmagan, ijod namunasining umumiy mazmunini turli shakllarda talqin qilish orqali erishiladigan germenevtik hodisa. Asar mazmuni yolqini turlicha qarashlar natijasi bo'lgani bois ko'p hollarda u adabiy - falsafiy oqimlar bilan birlashadi. YA'ni, yolqin adabiy - falsafiy oqim quroli sifatida ijodiy metod, ijodkor uslubi orqali asarning umumiy mantiq - ma'nosi, g'oyasi zamiriga singdiriladi. Realistlar aniq, kundalik hayot muammolari haqida gapirsa, romantiklar orzu, xayol, tasavvur bilan tushuntiradi real manzaralarni. Ular reallikni badiiy tafakkurda tasavvurga ko'chirib, uni qayta ishlovdan o'tkazib o'quvchiga taqdim qiladi.

Asar tili har ikki holatda ham umumiy lug'aviy qatlam doirasida qolishi mumkin. Biroq shoir, ijodkor bir xil lisoniy materialdan shunday matn yaratadiki, unda so'zlar o'z ma'nolarida kelganda ham ularning ma'no qirralari butunlay boshqa - boshqa yolqinni tashkil qiladi. Bu hol ichki, botiniy til, hissiyot bilan tushunib etiladi. Insonning milliy, individual, ilmiy mentaliteti shu vaqtda bosh o'ringa ko'tariladi, asar g'oyasini to'g'ri tushunishda etakchi rol o'ynaydi.

Aynan shu hol badiiy adabiyot namunasining turli talqinlariga sabab bo'ladi. Individual ijod namunasi individual munosabatni ham talab qiladi. Germenevtika, ya'ni badiiy asar matniga individual munosabat badiiy asar namunasini tushunishning variantliligi, ko'p pog'onaliligi demakdir, biroq har qanday holatda ham haqiqatning ob'ektivligini saqlab qolgan holatda. Demak, bu

hol, ya'ni variantlik asar g'oyasini tushunish, his qilish, anglash, o'zlashtirish asosida yotgan yolqinni ham variantli bo'lishini talab qiladi.

YO'lqinning shakllanishida badiiy kashfiyot, ijodiylik muhim rol o'ynaydi.

Badiiy kashfiyot, umuman kashfiyot sohasida eng avvalo shuni nazarda tutish lozimki, inson ongi, zakovati, buyuk haqiqat nurlarini yolqin asosida tushunar ekan, ysha haqiqatga eltuvchi nur turli yyl bilan namoyon b'yladi. Xususan, materialistlar fikriga kyra ijod kyp yillik mehnat va tajribalar orqali hosil bo'ladi, uning zamirida insonning asrlar osha yig'ilgan aqliy mehnati samarasi yotadi. Bu hol xuddi uzoqdagi ulkan va yorug' sayyoraning mavjudligi va yorug'ligini biz faqat uning sochib turgan nurlari miqdorini aniqlash orqaligina tushunib etganimiz kabi. Binobarin, yangi kashfiyot yoxud yangi g'oya ham mana shu minglab assotsiatsiyalarning synggi nuqtasi b'ylib yaraladi.

Idealistlar aksincha, ysha nur sochayotgan yulduz nurlarga nisbatan birlamchi ekanligini isbotlashga intiladilar. SHu holatga munosabat ijodning samarasi va jarayon yrtasidagi farqni yaratadi. Samara muhimligi uning ommaviyligi, jarayonning esa xususiyiligi bilan bog'liq.

Idealist, aniqrog'i, romantikni yorug' yulduzga eltuvchi yyl qiziqtirmaydi. U balki yulduzga etib borishni ham yylamas. Uni faqat ysha yulduzning mavjudligi qiziqtiradi xolos. Va aynan shu mavjudlikka intilish uning hayoti mazmuniga aylanadi.

Romantizmدا bizni qiziqtiradigan narsa esa, faqatgina shu yulduzning mavjudligi emas, balki uning mavjudligi haqidagi tasavvur. Uning, ya'ni yulduzning qandayligi materialist, realist insonni qiziqtiradi. Idealist romantikni esa burch, joziba qandaydir buyuklikka, sirlilikka intilish nuqtai nazaridan qiziqtiradi. Bunday yorug', ideal yulduz ularga transformatsiya orqali inson shaklida namoyon b'ylishi ham mumkin.

YUqoridagi holatlar badiiy kashfiyot yylidagi izlanishlarning turli qirralari har xilligini kyrsatar ekan, manzilning, maqsadning esa bittaligini tasdiqlaydi. Biroq bu manzilga eng yaqin va tyg'ri yylni ijodiy yolqin egasigina topa oladi. Asar matnini hazm qilgan, o'zlashtirgan holda badiiy tafakkurning

germenevtik fantaziyasini yarata olish o'quvchidan ma'lum tayyorgarlikni talab qiladi.

YOlqin ulkan masofadagi shu'la sochib turgan yorug' yulduzni, ulkan kashfiyotni bir zabt bilan qamrab oluvchi ilohiy nur. YOlqin etapma-etap y'yl bosmaydi, aksincha, bir vaqtda barcha etaplarni bosib y'tadi. O'sha uzoqdagi yorug' yulduz va unga eltuvchi masofa lahzalik operatsiyalar natijasiga aylanadi. Uning zamirida olam jarayonlarining moddiyligi, tajriba va k'ynikmalar natijasi ekanligi, yana millionlab materialistik g'oyalarni isbotlovchi psixologik jarayonlar soniyalarning juda mayda ulushlarida sodir b'yladi. Aynan shu jarayonlar tezligi hamma insonlarda ham bir xil kechmaydi. SHu hol insonlarni asosan ikki katta lagerga – talantli va odmi insonlarga ajratadi. Talantli odamlar mana shunday ilohiy tezlik jarayoni sohiblari hisoblanadi. Bunday odamlarni intragenlar guruhiga ham kiritish mumkin. Intragenlar ichki his-tuyg'ular bilan yashaydigan odamlar. Maqsad va his-tuyg'ularini ichki monolog orqali bildiradi, y'z orzularini yashiradi. Talant k'ypincha yosh avlod, yosh inson faoliyatida namoyon b'yladi, bu vaqtda tajriba, uquv, bilim, zehn, idrok, k'ynikma ikkinchi darajaga tushib qoladi.

Birinchi planga k'ytarilgan natija - yorug' yulduz – kashfiyot tasodifiy holat, tasodifiy ruh samarasi y'laroq paydo b'yladi. Demak, kashfiyot – ruhiy yangilik tajriba, bilim, aql – ongning natijasi b'ylmasligi ham mumkin. Demak, uni – kashfiyotni yaratuvchi inson olis yorug' ruhni bevosita his qilishi ham mumkin. Biz uchun eng muhim holat shu kashfiyotni his qilish, idrok etish. Bu idrokni yuzaga chiqaradigan, yaratadigan y'yl yolqindir. YOlqin y'sha ulkan g'oya – yulduzning mavjudligini k'yrSATuvchi, unga etaklovchi iz-g'oya izidir.

Germenevtik taraqqiyotda ommaviy mentalitet muhim rol y'ynaydi. Xususan, y'rtta asrlarda Evropada avval fan taraqqiyoti uchun amaliy zaruriyat tug'ildi. YOki aniqrog'i amaliy ehtiyojlar, amaliy texnik vositalar, texnik taraqqiyot (par mashinalar, poezd, avtomobil, velosiped, va boshqalar) qaysidir ma'noda insoniyat dunyoqarashi va fikrlash dunyosini butunlay yangi o'zanga burib yubordi. Binobarin, ular y'z navbatida qaysidir ma'noda tamomila tasavvurga sig'maydigan ilmiy kashfiyotlarga y'yl ochdi. Xuddi shu zaruriyat natijasida tabiiy fanlar

taraqqiyoti, aniq fanlar, aniq hisob-kitobga asoslangan fanlarning xususiy tomonlarini mukammal yrganish ehtiyoji tug'ildi.

Jamiyatning ruhiy – psixologik mentalitetidagi o'zgarishlar eng avvalo san'atda, xususan, badiiy adabiyotda o'z aksini topadi, binobarin, badiiy asar namunasining tabiati, ya'ni uning adabiy tur, janr, uslub (metod), mavzu, motiv, xarakter, yunalish kabi qator tashqi va ichki faktorlari asarning ma'lum g'oyaviy holat tashishi uchun yunalish belgilaydi. Badiiy asarning tashiyotgan g'oyasi uning yuqoridagi xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Biroq ularni t'yg'ri tushunib olish uchun, masalaning mohiyatini t'yg'ri belgilash uchun nafaqat ijodkor, balki bevosita y'quvchi ham badiiy yolqinning aynan shu me'yorlardan, ya'ni badiiy ijodning germenevtik imkoniyatlari bilan bog'liq xususiyatlaridan xabardor b'yilishi zarur.

Angliya adabiyotining eng go'zal namunalaridan biri bo'lmish "Gamlet" tragediyasi Uyg'onish davri adabiyoti g'oyalariga muvofiq chuqur insonparvarlikni, optimizmni targ'ib qilishi lozim: biroq asar syujetiga asos qilib olingan voqea rivoji qurbonlikni talab qiladi. Gamlet otasi qotilini aniqlaganidan keyin o'ch olishi kerak. Dushmanlar ayovsiz yo'q qilinishi darkor. Asarning janr xususiyatlari qurbonlikni talab qiladi.

Jangga har ikki tomon: qotil Klavdiy o'z xos ahli bilan, Gamlet adolat quroli bilan tayyorgarlik ko'radi. Gamlet dunyoda hukm surayotgan jaholatni eng olmasligini tushunadi. U o'zi tan olganidek, atrofidagi odamlardan ezgulik kutmaydi. O'sha vaqtda xristian dini peshvolari hali qudratli bo'lib, hokimiyatning barcha tizimida o'z hukmronligini o'tkazib turgan payt. Evropa diniy mutaassiblik botqog'iga botib, inson shaxsi, uning orzu-istaklari, sha'ni erga qorilgan payt edi.

SHunga qaramasdan Gamlet (bu o'rinda muallif) insoniyat haqida ulug' fikrlar izhor qiladi: "Inson qanday buyuk zot! U o'zining imkoniyatlari, o'y-fikrlari va yaratuvchiligida naqadar cheksiz! Uning g'aroyibot va mo'jizalari aniq! O'zining murakkab fahmi bilan farishtani eslatadi! U xuddi Xudo kabi borliqni o'zgartira oladi! Borliqning eng go'zal mavjudoti! Borliq mavjudotining eng a'losi!" mana shu ulug' fikrlarni Gamlet tili bilan SHekspirning o'zi mansub

bo'lgan muhitning in'ikosidir. Vaholanki, o'sha davr Angliya jamiyati ichki nizolardan jabrlanayotgan bo'lib, qirollik, aristokratiya xunrezlikka yuz tutgan, ijtimoiy hayot, madaniyat va san'at chuqur tanazzulda edi. Inson insonga dushman, hamma bir-biridan o'ch olishga shaylangan zamonda inson qadri, uning ruhi, uning ilohiy borlig'ini tarannum etish uyg'onish davri adabiyotining eng asosiy vazifasi bo'lgan.

Asarda asosiy g'oya o'z davrining tarixiy kolliziyasini – ritsarlik qahramonlari va jinoyatkor qirollik hukumati orasidagi kurashni ochib berishga qaratilgan. Vaholanki, bu kolliziya faqat muallif bilan o'quvchining maxsus ichki yolqini vositasida yaratilishi mumkin.

Badiiy asar yolqini til lug'aviy qatlami semantikasidan tashqarida bo'lishi ham mumkin. Bu borada lug'aviy qatlamdagi so'zlarning iste'mol imkoniyatlari, semantik maydonda tashiyotgan ma'nolariga muvofiq ikki kategoriyaga bo'linishini hisobga olmoq lozim.

Birinchi kategoriyani kambag'al so'zlar guruhi tashkil qiladi, ya'ni muntazam harakatdagi so'zlar. Bunday so'zlar ko'p hollarda muntazam shakl va ma'noga ega bo'lmaydi, bu holatlar unda o'zgaruvchan bo'ladi. Xuddi jamiyatdagi nafaqat tashqi dunyosi, balki ichki dunyosi ham kambag'al odamlar singari. Kambag'al odamlar turmush tarzini tez-tez o'zgartirib turadi, qat'iy fikr, vafodorlik, sadoqatdan birmuncha yiroq turadilar: turmush tarzining kambag'alligi ularning hayot shakllarini ham o'zgartirib turishga majbur qiladi. Binobarin, ularning yo'qotadigan narsalari yo'q. SHu bois doimiy harakatda bo'ladilar. YUki engil odam harakatchan va o'zgaruvchan bo'ladi. Aynan shu holat ma'lum bir jarayonda paydo bo'lgan, shakllangan so'zlarga ham xos.

Hali jamiyatda, tilda o'rnini topib ulgurmagani so'z shakl va ma'nosini tez-tez o'zgartirib turishi mumkin. O'zgaruvchan so'zlarning ma'no qirralari ham kambag'al bo'ladi. Mana shunday so'zlarni kambag'al so'zlar deb ataymiz.

Ikkinchi kategoriyani boy so'zlar tashkil qiladi. Ayrim so'zlarning ma'nosi ma'lum bir davr mobaynida keng darajada shakllanadi. Aynan shu holatda so'zning ma'no boyligi yuzaga keladi. Bunday so'zlar boy ma'noli so'zlar

hisoblanadi. Davrlar mobaynida ularning ma'no imkoniyatlari kengayishi mumkin, aslo kamaymaydi, shakli ham juz'iy fonetik o'zgarishlarni hisobga olmagan holda dastlabki variantini saqlab qoladi. Turkiy tillardagi «bobo», «momo» so'zlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Boboning ruscha papa, inglizcha faze, forscha padar hamda boshqa tillardagi shunga yaqin variantlari yoki momoning ruscha mama, inglizcha maze, forscha modar variantlari va hattoki, bobo-momoning o'zini ham bir so'zning fonetik varianti ekanligi hamda shu so'zdan yasalgan yana qator leksik-semantik vositalarning semantik-stilistik paradigmalari fikrimizni tasdiqlaydi. "YUrt", "el", "ota", "ona", "vatan" kabi so'zlarni ham shu jumlagi kiritish mumkin.

Ayrim hollarda boy so'zlarning ham efemer – o'tkinchi ma'nolari shakllanib turadi. Efemer ma'nolar kengayib borib doimiy, mustaqil leksik-semantik kategoriyani hosil qilishi, mustaqil so'zga ham aylanishi mumkin. Masalan "kitob" so'zining "sinov", "tajriba" ma'nolari "hayot kitobi" jumlasini orqali shakllangan edi. Keyingi vaqtlarda yakka holda qo'llanilganda ham bu so'zning shu ma'nosini anglash mumkin bo'lib qoldi. YOki «so'z» leksemasi avvalda «gap», «fikir», «mulohaza» ma'nolarini anglatgan. Hozirda sportda «jismoniy imkoniyat, g'alaba», ilm-fanda «ruhiy imkoniyat, ruhiy ustunlik» va umuman jamiyatda inson «men»ligi ustunligining belgisi ma'nolarini anglatmoqda. Boy so'zlarning ma'no tarmoqlarini aniqlashda distributiv vaziyat shart emas, balki milliy, individual mentalitetning darajasi bilan bog'liq holda transformatsiya imkoniyatlarining o'zi kifoya .

Distributiv zaruriyatni inkor qilgan holda ma'no tugalligini ta'minlash boy so'zlarning keyinchalik simvol - ramz darajasiga ko'tarilishiga olib keladi. Simvolga aylangan so'zlar boy so'zlarning aynan o'zidir. Bu qatorga hatto kishi ismlari, hayvon laqablarini ham kiritish mumkin. Xususan, Prometey nomi va obrazi Evropa adabiyoti, yunon mifologiyasi va yozma adabiyoti orqali ozodlik, insonparvarlik, hayotga va ezgulikka muhabbat, qalb harakatlari tasvirchisi timsoli sifatida shakllanib keldi. XIX asr Angliya adabiyotida Bayron, SHelli kabi shoirlar uning nomini ozodlik, erk timsoli, inson ruhiyatining ramzi sifatida ulug'lab, unga

odalar bitgan. SHu bois Prometey nomini tilga olishning o'ziyoq inson ongida baxt, ozodlik, insoniylik yolqinini uyg'otadi. Taqdir xudosi Fortuna, muhabbat xudosi Afroditalar haqida ham shu fikrni aytish mumkin. Pushkinning qator she'rlarida ilhom parisi sifatida oq qanotli Pegas oti simvol darajasida ishtirok etadi.

O'zbek adabiyotida Farhod, Majnun, SHirin va Layli obrazlari insoniy barkamollik, sadoqat, ezgulik, va boshqa insoniy fazilatlar, shuningdek, Ahriman esa yovuzlik timsoli sifatida timsoli sifatida asrlar osha xalq tili va dilidan tushmay keladi. Bu nomlarning tilga olinishi, zikr etilishining o'ziyoq inson dilida avloddan avlodga etib kelayotgan yuqoridagi xislatlar yolqinini uyg'otadi. Bu esa o'z navbatida takrorini istisno qilish vositasida asar matni va tilini mukammallashtiradi, o'tkirlashtiradi, o'quvchi ongi, zehnda simpatiya yaratadi, ko'p so'zli, qaytariqli izohni istisno qiladi. Mana shu holatning o'zi matn germenevtikasi shakllanishi uchun asos vazifasini o'taydi.

YOlqin boy so'zlar - simvollarning mavjudlik - qayd tarzi bo'lib, uning ko'rinishlarini birlashtiradi, ya'ni simvol - ramz yolqinning bir ko'rinishi. YOlqinning eng muhim, eng ulkan imkoniyati, vazifasi, yashash tarzi badiiy asarda ijodkor aytgan yoki aytmagan, biroq aytmoqchi bo'lgan gapini butun asarning yo'nalishi, moddiy qobig'i – so'zlarning ma'no imkoniyatlari orqali yoritishni tashkillashtirish iborat. Badiiy asar metodi, ijodiy yo'nalishi, u tashiyotgan g'oyani shakllantirish ham yolqinning vazifa turlaridan biri. Inson ongi xotirasida saqlanib kelayotgan materiallar yolqin vositasida bir vaqtning o'zida yagona g'oyaga uyushadi. Buning uchun ilk (old)tushuncha (predrassudka) muhim ahamiyatga ega. CHunki aynan shu ilk (old) tushunchalar yig'indisi inson xotira yolqini uchun material vazifasini o'taydi.

Iqtidorli insonlarda – talantlarda ilk (old)tushuncha bo'lmasligi ham mumkin. Ular ilohiy nur orqali voqea - hodisalarning taraqqiyoti va nihoyasi yolqiniga ega bo'la oladilar. Qolgan hamma holatlarda yolqin inson tafakkur kompyuterining xotirasi vositasida shakllanadi. YOlqin kategoriyasi xotiradan keng tushuncha, chunki xotira faqatgina o'ziga kiritilgan narsalarni beradi, shunda

ham o‘z holicha, hech qanday ishlovsiz. YO‘lqin esa vaziyat talabi bilan o‘zidagi ma‘lumotlarni soniyaning nihoyatda qisqa oraliqlarida analiz va sintezdan o‘tkazadi, yangi, uning egasi talabiga muvofiq shaklga keltiradi. Bu shakl zamirida ong, aql imkoniyatlaridan tashqari hissiyot ham muhim o‘rin tutadi. Texnik kompyuterda informatsiya shaklida yotgan argumentlar buyruq bilan chaqirilsa, inson kompyuterida yolqin ilohiy yo‘l bilan yaratiladi.

Badiiy asarning ijodiy metodi muammosini hal qilishda yolqinning o‘rni beqiyos. Asarning kundalik moddiy tashvishlarga bog‘liq muammosi yoki umidvor, xayolparast inson o‘y-fikrlarining hosilasi asar matnida ko‘zga chalinmaydi. Buni maxsus tayyorgarlikka ega shaxs farosati tajribasi yoki yolqin orqasida gavdalantirishi mumkin.

Romantizm insonni yuksaklikka chorlaydi. Uni xayollar og‘ushiga, insoniyatga bo‘lgan cheksiz muhabbat qa‘riga g‘arq qiladi. Unda sen, tug‘ilish bilan o‘lim o‘rtasidagi masofani aniq ko‘rasan. Senda boylik, dunyo tashvishlari, iker – chikirlarga nisbatan munosabat yo‘qoladi. Sen endi ijodiy, samoviy tuyg‘ular domiga giriftor bo‘lasan:

O‘tar qancha yillar to‘zoni,
YUlduzlar - ko‘z yoshi samoni,
O‘tar inson yaxshi – yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Qorachug‘da porlagan o‘sha,
Iqboliga chorlagan o‘sha.
Dunyoni tor aylagan o‘sha,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Ne deyursan ey g‘ayir inson?
G‘iybatlaring qildi meni qon,
Sen ham bir kun o‘tursan, inon,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

(Muhammad YUsuf)

She‘rda shoir dunyo o‘tkinchiligi vositasida umuminsoniy tuyg‘ular yuksakligi, uning kundalik tashvishlardan ustunligi haqidagi individual g‘oyasini

she'riyat vositasida global mehr, muhabbatga chorlash bilan ifodalamoqda. Global muhabbat bir yoki ikki inson o'rtasida emas, balki butun borliqning, insoniyatning muammosidir. Global muhabbat bor joyda urush, konflikt muammosi bo'lmaydi. Urush muammosi yo'q joyda etishmovchilik, kelishmovchilik yo'q. Demak, har qanday insonning baxti uchun etarli shart – sharoit mujassam. Vaholanki, badiiy adabiyotning eng muhim vazifasi insoniyatga mukammal baxt yo'llarini ko'rsatishdan iborat. Bu yo'lchi yulduz g'oya badiiy asar zahirida badiiy yo'lqin bilan ochiladi.

Aristotel tomonidan kashf qilingan katarsis – inson ruhiyatining poklanishi esa mana shunday yo'lchi yulduz g'oyaning yo'lqin vositasida insoniyatda mavjudligi bilan bog'liq.

YUqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, badiiy asar yo'lqini uning g'oyasini jamiyatga etkazishning vositasidir. Bu vosita asar matniy imkoniyatlarining hermenevtik sharoitida namoyon bo'ladi.

1.7. Badiiy matni o'zlashtirish jarayonida

ijodiy yo'lqin imkoniyatlari

Matn interpretatsiyasi o'zining qator lingvopoetik qirralari bilan xarakterlanadi. Tilshunoslik va pragmatika ham interpretatsiyaning muhim realiyalarini tashkil qiladi. Bu ikki fan matni tilning kommunikativ, ya'ni badiiy nutqning uch shaxsdan biriga mo'ljallanganligi nuqtai nazaridan o'rganadi.

Matn badiiy nutqning bir namunasi sifatida o'quvchilar ommasi, kitobxonga qaratilganligi hamda muallif nutqining reallashtirilgan hosilasi sifatida olib qaraladi.

Germenevtikada matnning bu kabi real aspektlari unchalik muhim emas. Unda eng muhimi matn orqali muallif ichki dunyosining yangi ranglari yaratilishi, vaholanki, faqatgina muallifninggina emas, matn mutolaasi orqali o'quvchining o'zida ham fonli bir shaklda hissiy borliq spektrlari paydo bo'lishi ham uning tadqiqot doirasi ichida bo'ladi.

Ijodiy yolqin egasi bo'lgan "shoir o'zining tasavvurga asoslangan dunyosida yashaydi. Uning uchun hayot haqiqati va tasavvur o'rtasidagi chegara yo'qoladi. Biz qator shoirlar hayotini o'rganish orqali bilamizki, ular o'z obrazlari dunyosida yashaydi, o'z she'rlarini xuddi tushda ko'rib turgandek yaratadilar hamda asarlarini ekstaz ilhom holatida yozadilarki, bu holat ularni tamoman tashqi dunyodan, jamiyatdan ajratib qo'yadi. Ro'yodagi hayot ular uchun tush, tush esa, ro'yo kabidir"³³.

Badiiy asar namunasining tabiati, ya'ni uning adabiy tur, janr, uslub (metod), mavzu, motiv, xarakter, yûnalish kabi qator tashqi va ichki faktorlari asarning ma'lum g'oyaviy holat tashishi uchun yûnalish belgilaydi. Badiiy asarning tashiyotgan g'oyasi uning yuqoridagi xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Biroq ularni tûg'ri tushunib olish uchun, masalaning mohiyatini tûg'ri belgilash uchun nafaqat ijodkor, balki bevosita ûquvchi ham badiiy tilning aynan shu normativlaridan, ya'ni asar mavzusi bilan bog'liq xususiyatlardan xabardor bûlishi zarur. Bu borada G.O.Vinokurning fikrlari muhim o'rin tutadi: «Adabiy asar nafaqat badiiy tilning ifodasi, balki tilda aks etgan o'y-fikr va hissiyotning ham ifodasidir».³⁴

Ma'lumki, badiiy adabiyot hayotni obrazli aks ettirishdan iborat, obrazlilik badiiy adabiyot yashash tarzining eng muhim sharti. Binobarin, obrazlilik, badiiylik – badiiy adabiyotda hayotni bilish va aks ettirishning ûziga xos usuli, vositasi, shaklidir. Bu holatlar badiiy asarda xarakterlar tasviri orqali rûyobga chiqadi: badiiy adabiyot – xarakterlar yaratish san'ati hamdir. Xarakterlar esa, ma'lum bir janrda yozilgan konkret badiiy asarda til, syujet, konflikt, kompozitsiya, peyzaj orqali yaratiladi.

Badiiy asarda bosh mazmun muallif ifodalamoqchi va ûquvchiga etkazmoqchi bûlgan g'oyani shakllantiradi. Adabiy asarning janr, til xususiyatlari hamda xarakterlar, syujet, konflikt, kompozitsiya, peyzaj va hokazolar esa shu g'oyaga nisbatan shakl rolini ûynaydilar. YUqori saviyadagi badiiy asar yaratish

³³ Арнаудов М. Психология литературного творчества. –М.: 1970. стр. 43.

³⁴ Винокур Г.О.О языке художественной литературы. -М.: Высшая школа. 1991.стр.51

san'ati bu– g'oyani yorqin ifoda eta oladigan va uning yuqovchi zehnda engillik bilan tug'ilishiga sabab buladigan shaklni topa bilish demakdir. Ifoda etilmoqchi bulgan narsa(g'oya) badiiy asarning mazmuni orqali ifodalanar ekan, barcha ifoda vositalari (til, xarakterlar, syujet, konflikt, kompozitsiya, peyzaj) shakldir³⁵.

Badiiy asar talqini jarayonida g'oya va shakl munosabati xususida aytilgan Izzat Sulton fikri hozirda ham yuz dolzarbligini yuqotmagan aksincha, keyingi vaqtlarda germenevtika sohasining taraqqiyoti bilan uning ahamiyati yanada ortdi, desak adashmagan bulamiz. Ijodkor yuzi ifodalamoqchi bulgan g'oyani badiiy asarda xarakterlar yordamida yaratadi. Bu erda xarakterlar mazmunning shakli sifatida ta'riflanadi. Endi xarakterlarning badiiy asar tiliga nisbatan yurnini tayin etib k'irsak, ma'lum buladiki, badiiy asarda xarakterlar mazmunning tashqi ifodasi bulish bilan bir qatorda badiiy asarning (tyug'rirog'i, badiiy ifodaning) shaklliligidan uning mazmuniga aylanadilar, chunki xarakterlar (ularning xulqi, yylari va harakatlari) adabiy asarda faqat til orqali tasvirlanishi mumkin. Demak, xarakterlar endi mazmun rolini, til esa xarakterlarga nisbatan shakl rolini yunaydi, ya'ni mavhum holatlar xarakter orqali reallashadi.

SHunday fikrni badiiy asarning har bir komponenti haqida ham aytish mumkin. Masalan, syujet ham badiiy asarda hayotni aks ettirish vositasi, ya'ni shaklidir. Ammo syujet ham faqat til orqali ifodalanadi. Demak, bu erda ham til – shakl (syujetni tashqi ifoda etuvchi vosita) sifatida maydonga keladi. Ayni choqda til ysha syujetning mohiyatini ifoda eta olishi zarur³⁶.

Adabiy germenevtikaning badiiy til bilan bog'liq qirralari tadqiqi doirasida uning badiiy tafakkur shakllanishidagi imkoniyatlarini tahlil qilar ekanmiz shuni unutmashlik lozimki, germenevtika asar matni sintezi orqali ijodkor etkazmoqchi bo'lgan g'oyaning poetik shakllanishi demakdir. Adabiy asar arxitektonikasi yoki aniqrog'i matn arxitektonikasini ma'lum uslublarda o'rganish ham adabiy germenevtikaning muhim tamoyillaridan biri. YAxlit matnning barcha tomonlarini mukammal o'rganish uchun eng avvalo uning arxitektonik parametrlarini ajratib

³⁵ Иzzat Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи. 1986. 159-бет.

³⁶ Шу жойда: 163-бет.

olish lozim. Aynan shu parametrlarlar matnning barcha poetik-estetik va falsafiy-g'oyaviy yoki boshqa tomonlarini qamrab oladi. Biz shu o'rinda matn arxitektonikasini quyidagi qismlarga bo'lib o'rganishni taklif qilamiz:

1. Poetik arxitektonika. Bunda badiiy matn qismlari kompozitsiyasining ma'noli uyushuvi nazarda tutiladi hamda ularni asarning bosh g'oyasiga nisbatan munosabati o'rganiladi.
2. Lingvistik arxitektonikada esa badiiy matnni tashkil etgan leksik-semantik, grammatik, fonetik va boshqa lingvopoetik hodisalarning asar g'oyasiga muvofiq original grammatik tuzilmalari hamda germenevtik sharoit yaratish imkoniyatlari tadqiq qilinadi.
3. Mavzu arxitektonikasi asar qismlari mavzulari hamda ularning asar bosh mavzusi va g'oyasiga munosabatini belgilaydi.

Quyida biz aniq bir mavzuda yaratilgan asarlar misolida aynan shu germenevtik sharoitning alohida tamoyillarini amaliy tahlildan o'tkazamiz.

1. 8. Badiiy matn germenevtik tahlilining munosabat kategoriyalari

Badiiy matnning germenevtik tahlili tadqiqot jarayonida muallif yoki o'quvchining borliqqa munosabati hamda so'z ma'nosi orqali yasaladigan fikr mohiyatining transformatsiyasi darajasi va samaradorligi nuqtai nazaridan ikki kategoriyaga bo'linishi mumkin:

1. Global germenevtika.
2. Individual germenevtika.

Global germenevtika insoniyat jamiyati uchun global hisoblangan, umuminsoniy jamiyat tomonidan qabul qilinadigan muammolarni, realiyalarni ijtimoiy muomalaga kiritadigan germenevtik sharoit demakdir.

Individual germenevtika esa, alohida, individual insonning o'z orzu-maqsadi, qalb harakatlari, o'y-xayoli, kundalik turmushi va tashvishlari bilan bog'liq germenevtik sharoit yaratadigan kategoriyadir.

Har qanday badiiy asar namunasini (agar u yuqori saviyada yaratilgan bo'lsa) ham individual, ham global hermenevtik sharoitini shakllantirish hamda har ikki kategoriyada tushunish mumkin. Buning uchun retsipientdagi yolqin orqali shakllanadigan transformatsiya muhim rol o'ynaydi.

SHoirning ikki misra she'rida aks etgan global va individual hermenevtik sharoit tahlili bunga misol bo'la oladi.

Derazamning oldida bir tup

O'rik oppoq bo'lib gulladi. (H.Olimjon)

Global hermenevtik sharoitning shakllanishida biz shu ikki misra orqali umuminsoniy g'oyalarga murojaat qilamiz. Ijodiy yolqin bizga misralarda lug'aviy birliklarning leksik-semantik paradigmalari orqali badiiy-ijodiy fantaziya yaratish imkoniyatini beradi. Agar misrada qo'llangan so'zlarning lug'aviy ma'nolariga murojaat qilib oddiy diskursiv munosabatni shakllantirsak, shoir o'z uyida o'tiribdi, uning hovlisidagi bir tup o'rik bahorda gullagan, uning gullaridan taralgan hid shamolda atrofga tarqaladi va shoir dimog'iga urilgan muattar gul hididan ilhomlangan holda shoir yuqoridagi misralarni qog'ozga tushirgan, degan fikr paydo bo'ladi.

Bu kabi oddiy semantik tahlilning mazmuni ratsional fikrlashning hosilasidan iborat. Biz bu ratsional fikrlashdan emotsional fikrlashga – sentimentga (hissiyotga) tomon o'tish jarayonida hermenevtik sharoit yaratamiz.

Global hermenevtik sharoitda deraza bino arxitekturasi qismi darajasidan chiqib, borliqni o'zlashtirish vositasiga aylanadi. SHuning bilan bir qatorda insonning eng muhim sezgi organlaridan biri sifatida olib qaraladi. Sezgida aks etgan avvalgi bino qismi ma'nosida uy shoirning vatani, hovli jamiyat, hovlidagi bahor yangi, ozod, baxtiyor jamiyatning porloq, baxtli hayotiga, zamoniga, kuniga ishora. SHoir bir tup o'rikni ramziy ma'noda o'zi orzu qilgan baxtli jamiyat timsoli sifatida olib qaragan. SHoirning orzu daraxti oppoq gullar bilan o'ralgan, gullarning nafis hidi yangi, baxtiyor jamiyatning, inson baxtining, umuminsoniy, aytish mumkinki, global baxtning nishonasi, ramziy belgisi. Bu daraxtda orzu, maqsad, tilak, xohish, istakning hamma ko'rinishi gullagan. Bu

gullar ertaga albatta meva beradi. Uning mevalari inson orzu kemasini yangi sarhadlarga olib chiqadi. Unda insonlar g'am, alam, qayg'u, ofat, kulfat, zulmatdan uzoqda yashaydilar. Umuminsoniy baxt – o'zaro kelishuvchilik, o'zaro ittifoqlik uning birlamchi va asosiy belgisi. Baxt mavhumlik emas, u orzu daraxtining gulidek real asosda namoyon bo'ladi.

Global hermenevtika faqat er sayyorasini emas, balki butun borliqqa nisbatan g'oyalarni ifodalar ekan, eng avvalo, "tomchida quyosh aksi" tushunchasiga asoslanadi. YA'ni, bir oddiy holat, voqea-hodisa, predmet-detalda, uning bir holati, mavjudligining bir ko'rinishida butun borliq umumiylikning ulkan bir qirrasini topadi. Aytadilarki, borliq tamomila garmoniyaga asoslangan ekan, har bir tomchi, nuqtada butun bir dunyoning, dunyodagi barcha hodisalarning aksi namoyon bo'ladi.

Individual hermenevtika jamiyatning ayrim bir shaxsi, bu o'rinda lirik qahramon-shoirning o'z hissiyoti, orzu maqsadlariga muvofiq shakllanadi. E'tibor bering, derazaning oldidagi daraxt- orzu daraxti, bir inson-qahramonning o'z orzu-umidiga muvofiqlashgan. Daraxt shohidagi gullar-uning gullagan orzulari. Gullar mevaga aylanadi, ya'ni orzular amalga oshadi, meva beradi. Uning orzulari real muhitda u izlagan, ko'zlagan maqsadlarning haqiqatiga aylanadi. Bog'da, aniqrog'i, shoirni o'rab turgan jamiyatda gullagan o'rik daraxti uning shaxsiy individual baxti mevasi. Har bir gul uning bir orzusi, bir baxti nishonasi. Insonning orzu daraxti gullari romantik dunyoning hadsiz ummonlari kabi chek bilmas baxt eshiklarini ochar ekan, dunyo muallif xayolida yaxlit oqimga aylanadi va bu oqim o'rik gullari hidlarini yana boshqa gullar, o't-o'lanlar hidini mujassam qilgan sabo bilan butun borliqni qoplaydi, baxt dunyosini yaratadi.

Olamda baxt insonning o'z hayotidan ma'no-mohiyat, eng muhimi qanoat, qoniqish topishligidadir. Baxtiyor insonga hayotning, borliqning har bir manzarasi go'zal ko'rinadi. Muntazam va muttasil baxt insonning o'z hayotidan roziligi demakdir.

YUqoridagi har ikki hermenevtik tahlil misra orqali insonda yolqin vositasida ochiladigan she'r hermenevtik sharoitining bir tavsifi. Bu kabi tavsifni

globallashtirish orqali umuminsoniy yoki individual insonning borliq va jamiyat haqidagi falsafasining ko‘rinishi sifatida talqin qilish mumkin.

She‘rning keyingi misralari germenevtik tavsifiga e‘tibor beraylik. YUqorida o‘rik gullashining o‘ziyoq shoirda va o‘quvchida baxt daraxti gullashi ramzi sifatida talqin qilingan bo‘lsa, keyingi misralarda bu baxtning poetik ranglari birma bir ochib berilmoqda:

Novdalarni bezab g‘unchalar

Tongda aytdi hayot otini.

Va shabboda qurg‘ur ilk sahar

Olib ketdi gulning totini.

Daraxtning har bir nuqtasi vatanning bir burchagi, bu burchaklar baxt va shodlik guliga burkangan. Dumak, vatan har bir inson baxti uchun birdek sharoit yaratadi. Gullagan vatan, bahorni qarshi olgan vatan barcha uchun birdek baxt oshyoni (tasavvur qiling, novdada gullar birdek tizilib turadi).g‘uncha potensial baxt belgisi, u hali ochilganda gul tugadi, gullar esa, mevaga aylanadi. Bu mevalar inson baxtini kamolga etkazuvchi ozuqa.

“Bezab” so‘zining semantik-stilistik xususiyatlari ham potensial g‘oyani mujassam qilgan: bu vatanning vakillari komil inson, ular vatanni o‘z salohiyati, bilimi, jasorati, mehribon do‘stligi, insonparvarligi bilan bezab turadi.

Keyingi misra yuqoridagi g‘oyalarning tug‘ilishiga ishora qiladi: tong bu – yorug‘lik, go‘zallik, komillik, baxt tongi, barcha yaxshi narsalar tongda ro‘yobga chiqadi. “Tug‘ilmoq” – “hayot otini aytmoq” – ularning o‘rik gullari timsolida dunyoga kelganligiga ishora.

Ilk sahar – baxt tongida esgan shabboda baxt gulining totini butun dunyoga tarqatadi. Dunyo bo‘ylab taralgan hid o‘rik gulining totigina emas, u gul hidi siymosidagi ezgulik toti-ramzi. Bu ramz global germenevtikada butun borliqni yangi rangga-ezgulik rangiga bo‘yaydi.

Global germenevtikaning shakllanish imkoniyatlari ilohiy falsafa mavzuida yozilgan asarlarda kengroq bo‘ladi. Bu borada mumtoz adabiyotda hamd, na‘t va qasida janridagi asarlarning poetik imkoniyatlari beqiyos.

Boborahim Mashrab g‘azallarida ilohiy va majoziy ishqning barcha poetik paradigmaları qiziqarli germenevtik sharoit yaratish imkoniyatini shakllantiradi. Muallif o‘zining “oldida” radifli g‘azalida “yor” obrazi semantik, stilistik paradigmaları g‘azalning global germenevtik imkoniyatlarini yaratadi:

Har kishining bo‘lsa dardi yig‘lasun yor oldida,
Qolmasun armon yurakda etsun izhor oldida.

Andalabi benavodek nolayu afg‘on ila
Aylanib sayrab yururmen ayni gulzor oldida.

Mansuri Xalloydek ichib sharobi antahur,
CHarx urub yig‘lab tururmen ushbu dam dor oldida.

Har kishi bir jur‘ae no‘sh aylasa bu bodadin,
Ul qiyomatda qilur arzini jabbor oldida.

Telba Mashrab qilmag‘il sirringni zohidg‘a ayon,
Aytib-aytib yig‘lag‘aysen oshiqi zor oldida.³⁷

G‘azal matla‘sida shoir “kishi”, “yig‘lamoq” va “yor” istilohlarining paradigmatic munosabatlari orqali ilohiy va majoziy g‘oyalarni omonimik uslubda o‘rtaga tashlagan. YA’ni shu baytning o‘zida ham global, ham individual germenevtik sharoit imkoniyatlari mavjud. “Har kishi” global germenevtikada bu - umuman insoniyat jamiyati, “yor” Alloh, yaratuvchi, “yig‘lamoq” so‘zi nutq fe‘li – “gapirmoq”, “ g‘am-alam izhori” ma’nosida. Har bir inson o‘zligini til orqali bildiradi. Inson dardi bu-muhabbat: ham ilohiy, ham majoziy. Poetik yolqin bizga bu muhabbatning germenevtik sharoitda shakllangan g‘oyaviy imkoniyatlarini ochib beradi.

“Armonning izhori” jumlasidagi ma’no “olamda insonning borligini bildirish, shunday bildirishki, iz qoldirish, buyuk faoliyat kechirish, mislsiz ishlarni

³⁷ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоний қайдасан. –Т.: Ғ.Ғулом.1990. 12-бет.

amalga oshirish, kimligini tili va hunari orqali ko'rsatib berish", demakdir. "Qolmasin armon" jumlasining "tugal", "tamomila", "etuk" ma'nolari yor oldida o'zlikni tamoman, tugal, etuk namoyon qilishni ko'rsatish, demakdir. Tasavvuf lirikasida insonning yor oldida, yor ishqida samandarga aylanishi, tamomila kuyib, yorga birlashib ketishi tugallikning yana bir namunasi ekanligi bilan bog'liq.

Keyingi jumlaning "yurakda borini uning oldida izhor etmoq" ma'nosida shakllanishi ham shunga ishora qiladi. Global yo'nalishda tamomila o'zlikning mohiyatini bag'ishlash, ya'ni "o'z"likdan kechish degani insonni olamning bir zarrasi ekanligidan ham muhimroq muammolar girdobida planetar voqealarning ishtirokchisiga aylantirib qo'yadi. "YUrakda borini izhor etish" o'zining kimligini nafaqat insoniyat jamiyati, balki butun borliq oldida, Allohning qudrati ostidagi makonda izhor qilish, namoyon qilish demakdir.

Mumtoz adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri bu-o'ziga xos poetik timsollar vositasida fikr qisqaligi binobarida muhim g'oyalarni lo'nda, ma'nodor misralarda aks ettirishdir. "Andalibi benavo" ham ishq-Alloh ishq olovi domida kuygan odam timsoli aks etgan obraz. Bu timsolning nomlanishi orqali haq ishqida tugal yongan inson obrazi shakllanadi. Nolayu afg'on ichki dard izhorining global, tugal namunasi.

SHoir bu misrada keyingi misradagi fikrni izohlash uchun o'zini va ruhiy holatining ramziy ma'nolarini ketma ket qo'llagan, keyingi misraning "gulzor", "aylanmoq", "sayramoq" so'zlarining assoatsiatsiyasi tamomila ilohiy g'oyalarning yangi turkumiga turtki beradi. Xususan, "gulzor" Allohning va'da qilgan jannati – birinchi ma'noda, ikkinchi ma'noda insoniy baxtning, zamindagi baxtning lisoniy timsoli, qolaversa, qip-qizil gullarning (gulzor) olovga aylangan tandiriki, shoir-bulbul (andalib) yoki baxtdan, yoki g'aflatdan olovxona darvozasida yonishga tayyor turibdi. U bu olov-ishq olovi vositasida jismidan voz kechadi, ruhga aylanadi. Uning qarshisida shundan so'ng jannat eshiklari ochiladi. Sayramoq dil izhorining ramziy izohi.

Uchinchi baytda keltirilgan Mansuri Xalloy tasavvuf ilmining eng buyuk, eng taniqli siymolaridan biri. U poetik obraz sifatida klassik musulmon

adabiyotining deyarli har bir sahifasida o‘z aksini topgan. Tasavvuf adabiyotida uning nomini tilga olishning o‘ziyoq murakkab va minglab g‘oyalar, yangi fikrlar assoatsiyasini uyg‘otish uchun turtki beradi. Bu borada taniqli adabiyotshunos olimlarning tavsifi diqqatga sazovor: “Zero, eng zo‘r mardlik, eng buyuk jasorat nafsni o‘ldirib, qanoat dargohida halol yashashga ko‘nikishdir. Insonning insoniyligi, ilohiy hozirlanadi. “Tolibi ishq o‘lay desang, Himmati Adham kerak”, Mansuri Xalloy ta‘limotida ham xuddi shu narsa bosh aqida edi: “Nafsing seni egarlab olishidan oldin sen uni egarlab ol”, deb vasiyat qiladi u o‘g‘li Ahmadga dorga osilishi arafasida. Biroq Mansurning himmati Ibrohim himmatidan balandroq edi, chunki agar Ibrohim Adham toj-taxt, mol-davlatdan voz kechgan bo‘lsa, Husayn Mansur haq yo‘lida shirin jonidan kechdi - insonni ilohiylashtirigani, “men haqman” (ya‘ni xudoman) degani uchun qozi-mullalar uni qo‘l-oyoqlarini kesib, dorga osib o‘ldirishga hukm etdilar. Aqlu tafakkur kuchi, ma‘naviy qudratga zo‘ri etmagan notavon bandalar hamma zamonlarda ham ana shu tariqa yo‘l tutardilar: hikmat va donish ahlini qiynab, jisman yo‘q qilib, taskin topadilar, o‘z bo‘ylariga mos “haqiqat”lar bichib, osoyishta yashaydilar. Mansurning fojiali taqdiri, favqulodda jasoratli g‘oyalari Mashrabni qattiq hayajonga soladi. SHoir uni “shahidi ishq” deb alqaydi, qayta-qayta o‘zini unga qiyos etadi, havasi keladi va o‘z umrining ham oxir-oqibatda Mansurnikiday yakunlanishini oldindan bashorat etganday bo‘ladi....

Mansurning falsafiy ahkomi, mushohadasi, oriflik martabasi ham xiyla yuksak. U tasavvufning amaliy-axloqiy sulukini bosib o‘tish (talab, qanoat, halollik, toat) bilan kifoyalanmay, mantiq kuchiga tayangan ma‘naviy kamolotning avji ilhomida vahdati vujud ta‘limotini tahlil etaroq: modomiki inson ruhi Mutlaq ilohiyotning bir qismi ekan va u tana-jism bilan kurashda tozalanib, to‘lishib, yana asliga qaytar ekan, bir, ya‘ni inson ham xudo (haq), degan fikrga kelib, buni el orasida baralla oshkor etadi. “Analhaq” – men haqman degan iboraning ma‘nosi ham shu.

Ammo bu so‘zning men rost aytyapman, men haqiqatman, degan ma‘nolari ham mavjud. Bunda nima nazarda tutiladi? Gap shundaki, mazkur falsafaga ko‘ra,

inson jismi va moddiy dunyo bilan bog'liq jamiki narsa-ashyolar, jumladan dunyo boyliklari, ko'ringan hasham – qudratlarning hammasi yolg'on, o'tkinchi-“majoziy”dir; faqat Mutlaq iloh haqiqatdir. SHunday ekan, bu yolg'on dunyoga mehr qo'yish-nodonlik, aldanishdir. Inson faqat Mutlaq iloh haqiqatiga ishonishi, faqat o'shanga oshiq bo'lishi kerak. Bu yo'l g'oyat mushkul, qiyinchiliklar behisob, ammo bu yo'lda har qanday azob-iztirobga chidasa arziydi, chunki chin ma'nodagi ma'rifat yo'li, chinakam ishq shudir. Mashrab mazkur maslak-e'tiqodga birubor imon keltirib, Mansuri Xalloy misoli matlub-yor visoliga etishish dardida yonadi, yurak-bag'ri ezilib, qaqnus qushday alangali til bilan kuylaydi. Bu shunday ulkan dardki, u bir zum ham shoirni tinch qo'yamaydi, uning butun xayoli, vujudi shu yor zavqi bilan band. Mashrab nazarida eru ko'k, daraxtlar, daryolar – hamma mavjudot oshiq: Mansur osilgan dor, so'yilgan Nasimiyning et-suyaklari ham analhaq deb faryod chekadi. Sog'inchim dardi shunday zo'rki, deb yozadi Mashrab, daraxtlarni xoma, daryolarni siyoh, eru ko'kni kitob sahifasi qilib yozsam ham ado bo'lmaydi. Qanday toza tashbeh, kayhoniyy nigoh qamrovi! Bu dard Mashrabga ba'zan huzur-halovat, cheksiz xayoliy nashidalar yakuni- ruhiy parvozlar zavqu sururi, jazava holining shirin ilhom damlarini ato etadi, buning natijasi o'laroq mo'jiza g'azallar, muxammaslar yaratiladi: ba'zan u cheksiz alam-qayg'u keltirib, shoiri analhaqni tirqiratib ko'zidan yoshini oqizadi”³⁸. Qisqa tahlilning o'ziyoq ko'rsatib turibdiki, global germenevtika naqadar global muammolarni matn transformatsiyasi orqali yaratadi.

Misradagi ikkinchi obraz musaffo ishq sharobi ham Mansuri Xalloy kabi o'zini fano daryosiga otgan insonlarning orzusi kabi abadiydir, abadiy musaffodir. Bu sharobni totgan inson uchun bid'atchilarning dori hech narsa emas. Qiyomat arzi, xalloy-jabborning oldidagi arz fanoga aylangan insonning jismu jasaddan kechishi orqasida orttiradigan yolg'iz bisoti. Biroq bularning hammasi global germenevtikada matn transformatsiyasi orqali global xarakter kasb etgani holda ularning qahramonlari oddiy zamin zarrasi xarakteridan chiqib, butun koinot fazoviy xarakterga ega bo'ladi. Binobarin, bir inson fanosi butun mavjudot

³⁸ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан.-Т.: Ғ.Ғулом. 1990. 6-7-бетлар.

fanosiga, dardiga aylanadi. Har bir insonning o‘zi Aristotel sillogizmidagi deduktiv metod nuqtai nazaridan kelib chiqib, mustaqil dunyoga aylanadi. Eng muhimi mana shu dunyolarning har biri o‘zi yagona geometrik chiziqda yotgan holda o‘zaro o‘xshash dunyolarni yaratadi. Global germenevtikaning asosida aynan mana shu hol yotadi. Olam va odam o‘rtasidagi global birlik, borliqning har bir zarrasi, muammosining hamma uchun birdek ekanligi bilan bog‘liq.

Global germenevtika shakllanish imkoniyatlari ijodkor yaratuvchiligi, novatorligi va uslubga ham bog‘liq. Individual talant, ijodkorlik qobiliyati badiiy matnda germenevtik sharoitning chegaralarini kengaytiradi. Misralar, jumlar zamiriga nafaqat ulkan, balki ko‘p holatlarda tamomila ijodiy, hali inson ongi qamrab olmagan borliq holatlarini yaratadi. Gyotening ta’kidlashicha, ijodkorning “yaratuvchiligida tabiatga ergashish” faoliyati uch bosqichda ro‘y berishi mumkin.

Birinchi bosqich eng oddiy havaskorlik doirasida kechadi. Bunda havaskor qalamkash hali tabiatdan sira ajralolmagan, mustaqil ijod qilish darajasiga ko‘tarila olmagan bo‘ladi; tabiat ishini har qancha sinchiklab kuzatsa-da, uni aynan takrorlashdan nariga o‘tmaydi; voqelik ko‘rinishlarining xilma xil nusxalarinigina yarata oladi, xolos.

Ikkinchi xil bosqich qalamkashning san‘at talablaridan unchalik voqif bo‘lmagan holda mustaqil ijodga ko‘chishi davrlarida yuz beradi. Ijodkorlik faoliyati bu bosqichga ko‘tarilar ekan qalamkashda tabiatga so‘zsiz ergashish havasi mutlaqo tugagan bo‘ladi. Endi u tabiat ishini ma’qul ko‘rmay, ko‘pincha uni buzishga, o‘z sub’ektiv xohishlari, istak va mayllari bo‘yicha qayta qurishga intila boshlaydi. Qisqasi, ijodkorlik bunday paytda butkul muayyan manera hukmronligida qalam tebratishdan iborat bo‘lib qoladiki, shunga ko‘ra uni san’atkorlik deyish uchun hali vaqt erta.

San‘at o‘zining eng muqaddas narsasiga-badiiy obrazlar orqali aks ettirishi lozim bo‘lgan “oliy haqiqati”ga erishmog‘i uchun ijodkorlik faoliyati uchinchi – eng etuk bosqichga ko‘tarila olishi kerak.

Uchinchi bosqichda asosiy hukmronlik uslubga o‘tadi. Manera esa, o‘z yo‘nalishida unga bo‘ysunadi va faqat u talab etgan me’yor doirasidagina yuzaga

chiqa oladi. Bu bosqichdagi ijodkorlik garchand voqelikni aynan takrorlab berishdan iborat bo‘lmasa-da, shu bilan birga uni tamoman unutib yuborib “absolyut yangilik” ixtiro qilishni ham anglatmaydi.

YOzuvchi so‘nggi bosqichda ham tabiatga ergashaveradi. Lekin uning bu ergashishi bevosita kuzatish natijalarini qayd etishdan iborat bo‘lmay, voqelikdagi narsalar go‘zalligi (yoki xunukligi) ni yanada mukammalroq, yanada yorqinroq his etiladigan qilib poyoniga erkazish, tabiat qiyomiga keltirolmagan tomonlarini qiyomiga keltirish ishini ham o‘z ichiga oladi³⁹.

Hayot hamisha ko‘p qirrali. Bir xil muhitda har kim nisbatan har xil yashashi, biri ikkinchisiga o‘xshamas tajriba, his-tuyg‘u orttirib borishi tabiiy. YOzuvchi yaratadigan tasvirlarda yuqoridagi omillar bilan birgalikda ana shu-xususiy hayot tajribalari, dunyoqarash, voqelikka munosabat, simpatiya-antipatiya, ideal, etik-estetik konsepsiyalarning ham muhri bo‘ladi. SHunga ko‘ra, uslub doimo o‘ziga xoslik, individuallik hodisasi sifatida yuzaga chiqmog‘i kerak. Uslubsizlik birinchi navbatda, talantsizlikni, qolaversa, yana mahoratsizlikni anglatadi. “Uslub bu-san’atkorning o‘zidir”, degan aforizmning ma’nosi ham shunda⁴⁰.

Badiiy ijodda yangi so‘z aytish, ijodiy novatorlik san’at materialini kengaytirish, badiiy idrokning hali ochilmagan, uqib, bilib ulgurilmagan tomonlariga kirib borish jarayonidir. Novatorlik yangilik kurtaklarini boshqalardan oldinroq ko‘ra olish va badiiy ravishda aks ettirib bera olish qobiliyatidir. Bu jarayonda ijodkorning voqea-hodisalar mohiyatini chuqur idrok etishi, o‘zi uchun qadrli bo‘lgan barcha narsalarga samimiyati, mehri, romantik ko‘tarinkiligi muhim ahamiyatga ega. Novatorlik uchun katta ijodiy kuch, jo‘shqin ilhom kerak.

YUqoridagi qisqa germenevtik sharoit tahlili asarni tushunishning naqadar ulkan muammolari mavjud ekanligini ko‘rsatib beradi. Biz quyida mana shu muammolarni ayrimlarini echimini topishga intilamiz.

³⁹ Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. 2-жилд. –Т.: Фан. 1979. 125-бет.

⁴⁰ Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. 2-жилд. –Т.: Фан. 1979. 149-бет.

II- BOB . GERMENEVTIKA VA POETIKA

2.1. Badiiy asarning hermenevtik tahlili mezonlari

XIX asr oxirlarida alohida fan sifatida shakllana boshlagan hermenevtika dastlab eramizning boshlarida Bibliya matnlari g'oyaviy rang- barangligini aniqlash uchun qo'llanilgan. Yangi davrga kelib uning bevosita adabiy matnlarni o'rganishiga jalb qilinishi ustida tajribalar o'tkazila boshlandi. SHleyermaxer, SHpet, uning ortidan Xirsh kabi olimlar hermenevtik tadqiqotning nazariy me'yorlarini bevosita adabiy matnlarga nisbatan ishlab chiqdilar.

O'zbek adabiyotshunosligida bu metod XX asrning 90- yillaridan e'tiboran keng qo'llanila boshlandi. Hermenevtik metodning dastlabki variantlari qadimiy matnlarni talqin qilishga qaratilgani bois bizda ham bu metoddan eski adabiyotning matniy

munosabatlarini aniqlash borasida foydalanildi. A. Erkinov Navoiyning “Xamsa” asari turli matnlarini o‘rganish borasida hermenevtik tadqiqot olib bordi. Keyinchalik (2010 yilda) falsafiy hermenevtika borasida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlandi. Professor H. Boltaboev hermenevtik metod haqidagi o‘z mulohazalarini “Jahon adabiyoti” jurnalidagi maqolasida izhor qildi. Mavzu va mohiyatning beqiyos kengligi qarshisida bu tadqiqotlar ummondan tomchi ham emas. Zotan badiiy adabiyotni yangi usullarda o‘rganish zaruriyati kun tartibida turgan dolzarb muammo ekan, hermenevtik metodning taraqqiy topishi alohida e’tibor va diqqat talab qilishi tabiiydir.

Germenevtik tadqiqotlar doirasi avvalo matnni ratsional o‘rganishni qamrab olgan, uni tushunish, ya’ni aql bilan qamrab olishdan iborat edi. Demak, matn tushunilar ekan, uning barcha g‘oyaviy yoki emotsional tomonlarini ilg‘ab olish mumkin bo‘lar ekan, demak matn tugallangan fikr, deb hisoblangan o‘sha davrlarda. Keyinchalik bu xulosa “matn fenomenologiyasi” deb nom olgan Gusserl boshchiligidagi hermenevtik oqim tarafdorlari tomonidan inkor qilinadi. Ularning fikricha, matnni hissiy tushunish hermenevtikada ustunlik qilgani holda aqliy-materialistik tushunishga qarshi turadi. Aqliy tushunish borliqni nisbiy anglab etgan vositalar yoki boshqacha qilib aytganda so‘z vositasida ifodalangan dunyoni izohlashga qodir, xolos.

Borliqning, umuman Alloh tomonidan yaratilgan dunyoning nomukammalligi ham shundaki, biz hali uning juda ko‘p tomonlarini his qilgan holda anglab eta olmaymiz. Materialistlar anglanmagan dunyoni tan olmasliklari mumkin, biroq uni bizning ongimiz, umuman insoniyat mentalitetidan tashqarida mavjud ekanligini inkor qilib bo‘lmaydi.

Germenevtik sharoitda aql bilan anglangan yoki qalb bilan his qilingan borliq ajratiladi. Aqli etgan odam ong bilan ilg‘angan voqea hodisalarni nomlaydi yoki aniqrog‘i tilga kiritadi. Biroq qalban his qilingan dunyo - borliq, voqea - hodisalarining hammasi ham nomlanavermaydi. Ularni nomlash uchun ularni tushunish - insoniyat dunyosining ongiga kiritish kerak.

His qilish darajasi turli odamlarda turlicha kechar ekan, uning darajasini kommunikatsiya orqali aniqlash mumkin. Kommunikatsiya bu - fakat axborot etkazishdan iborat emas, balki uning zamirida ulkan voqea- hodisalarni o‘zaro

tushunishning ulkan silsilasi yotadi. Kommunikatsiya bu - ikki odamning jonli muloqotidan tortib, ming yil avval yaratilgan kitob mutolaasi orqali muallifning o'quvchi bilan "tillashuvi"ni ham qamrab oladi. Binobarin, kommunikatsiyalarning shakli va turi cheksiz ekan, ikki yoki undan ortiq insonning matn orqali "so'zlashuvi" ham germenevtik metodning cheksiz paradigmalari yaratadi.

Amerikalik olimlar, xususan, Xirsh va uning tarafdorlari matn qismlarini asosan ikki nuqtai: semiotik va arxeologik nazardan o'rganishni tavsiya qiladilar. Birinchisida so'zlarning hozirgi tilda mavjud ma'nolari ishtirok etsa, ikkinchisida so'zning eng birinchi ma'nosiga intilish borasida uning insoniyat ratsional fikrlashi borasidagi dinamikasi kuzatiladi. Masalan, hozirda "oqsoqol" istilohi "mahalla fuqarolar yig'ini raisi" ma'nosida qo'llaniladi. O'zi aslida oqsoqol deb o'zbeklarda yoshi o'tgan, soch-soqoli oqargan, katta yoshdagi erkaklarni aytishar edi. Oqsoqollar el - yurt boshida turib, to'y - hasham va boshqa marosimlarni boshqarganlar.

Bu so'zning arxeologik ma'nosi tahlilida uni forscha "mo'ysafid" so'zining kalka tarjimasiga mos kelishiga e'tibor qarataylik. Mo'ysafidlar aslida Misr fir'avnlari saroyida davlat maslahatchisi sifatida faoliyat yuritishgan. Davlat maslahatchisining fuqarolar oldidagi obro'sini ta'minlash maqsadida ularga soch - soqolini oqqa bo'yab yurish tavsiya qilingan. Bu istiloh lavozim nomi sifatida fors tiliga qabul qilinganidan so'ng o'zgarishga uchraganligi tabiiy. Uning "maslahatchi", "marosim boshqaruvchi" ma'nolari ham fors tilida saqlangan. Xuddi shu holda turkiy tillarga ham kirib kelgan.

Hozirda oqsoqol so'zi modallashgan holda umuman lavozim ma'nosini anglata boshladi. Bu so'zdagi "soqol" qismi ham o'z ma'nosini yo'qotgan bo'lib, umuman oqsoqol deb, yoshi va jinsidan qat'iy nazar mahalla fuqarolar yig'ini raisiga nisbatan qo'llana boshlandi. Biroq antik davrdagi Misr fir'avnlari saroyidagi "maslahatchi", "ish boshqaruvchi" ma'nosi so'zning ma'no paradigmalari zahirida mavjud.

Yana bir so'zning arxeologik ma'nosiga e'tibor qarataylik. Turkiy tillar va ularning shevalarida "bobo", "buva", «momo», "buvi", "ona", "oyi", "opa", "aba", "anna", "acha", "apa" shaklida yaqin qarindoshlikini anglatuvchi so'zlar mavjud. Bu so'zlar asrlar davomida turkiy tillarda deyarli bir ma'noda qo'llanib kelinmokda. Ularning barchasi yagona "bobo" so'zining ma'no va shakl paradigmalari ekanligi

haqida avval ham aytilgan. Ruscha papa, mama, inglizcha faze, maze, forsha padar, modar va hakazolar ham shu soʻzning variantlaridir. Arab tilida “ota - ona” maʼnosida volid soʻzining qoʻllanilishi “bobo” va “momo” soʻzlarining xam yagona shakl va maʼnodan oʻsib chiqqanligini bildiradi. Soʻzning birlamchi shakl va maʼnosini topishga intilish hamda uni topish orqali asar gʻoyasini shakllantirish arxeologik metodning asosini tashkil qiladi.

Zamonaviy germenevtik metodning global va individual usullarining ajratilishi soʻz, jumla va matn maʼnosini transformatsiya qilish orqali amalga oshiriladi. Transformatsiya matn qismlari (soʻz, jumla, abzats)ning turli shakllarda bosh va yordamchi maʼnolarini kengaytirish yoki toraytirish hamda semantik- stilistik paradigmalarni aniqlash orqali shakllantiriladi. SHoir yoki ijodkorning asarga kiritgan har bir soʻz, jumla va matni transformatsiya qilinishi mumkin. Bu xuddi elektr tokining kuchlanish quvvatlarini pastdan yuqoriga yoki yuqoridan pastga tushirilishini eslatadi. Bizga esa uning butun insoniyat taqdiri, jamiyat, binobarin, global muammolarni echish, kashf qilish imkoniyatlarini ochish darajasini aniqlash kerak. Bu borada biz global germenevtikaga yuz buramiz va matn transformatsiyasini ijod qilamiz. Binobarin, global germenevtika individual inson taqdirini globallashtirar ekan bir boʻlak siqiq voqelikni umum fazoviy voqelikka koʻchiradi. Bu borada Erning Kristi oʻzining “Modernizm” deb nomlangan maqolasida shunday yozadi: “Poeziya voqelikka taqlid qilish emas yoki u voqelikning tavsifi ham emas, poeziya- oʻz- oʻzicha voqelikdir, voqelik boʻlganda ham amaldagi voqelikdan ortiqroq darajada voqelikdir. Unda joʻnlik pardasini bir chekkaga surib qoʻyib, bizning ongimizning “voqelik” bilan muloqatga kirishmogʻiga yordam beradigan “himoya mexanizmi”ning xatti-harakatini namoyish qilishga intilish tajassum topgandir. YAxshi asar kitobxon shuurida portlaydigan siqiq voqelikdir”.¹

Global germenevtika mana shunday siqiq voqelikning portlashi orqali yuzaga keladigan ulkan samoviy voqelikdir. Endi yuqoridagi misolni global germenevtika tahliliga eʼtibor beraylik. YUqoridagi Hamid Olimjondan olingan misolda

Derazamning oldida bir tup,
Oʻrik oppoq boʻlib gulladi.

Jumlasidagi birinchi soʻz deraza - butun voqelikni idrok qila oladigan insonning oʻzi. Bir tup oʻrik esa, uning butun orzu- istak, oʻy- xayoli, fasl ramzi, oʻrik gullari ularni kelajakda buyuk ishlarni bajarish orqali amalga oshishi uchun ishora.

Germenevtik transformatsiya adabiyotda badiiy tafakkur shakllanish jarayonining ajralmas qismi. Transformatsiya jarayoni lingvistik vositalarning ifoda imkoniyatlari bilan bogʻliq. Biroq, milliy mentalitet, insoniy mentalitet transformatsiya paradigmatic imkoniyatlarining muttasil dinamikasini taʼminlaydi. Germenevtikaning maqsadi va vazifasi matni toʻgʻri tushunish metodini yaratish. Har bir asar matni tugallangan voqelik - bu bir tomondan, ikkinchi tomondan bu- ulkan samoviy voqelikning bir qismiki, yangi voqeliklarga yoʻl ochadi. Matnda ham borliq, ham individual inson yotadi. Matni oʻzlashtirish jarayonida uni toʻgʻri tushunish uchun germenevtik metodning qonuniyatlarini mukammal egallash zarur.

Soʻz gapda soʻzligini yoʻqotadi, binobarin, har bir asar, matn oʻziga xos dunyo. Dvigatel oʻzining ichki qonunlari bilan yashagani kabi matn ham oʻz arxitektonikasi orqali borligʻini namoyon qiladi. Asarning tugallangan matnida har bir soʻz, har bir belgi umumiy gʻoyaning uzviy qismi, uni olib tashlab ham, almashtirib ham boʻlmaydi. Hatto eng kichik matn boʻlmish aforizm va frazemalarning matni ham hattoki oʻz arxitektonik butunligi bilan farqlanadi.

“Tomchida quyosh aksi” deganlaridek, har bir matn, oʻrni kelsa har bir soʻz transformatsiya orqali ulkan ijtimoiy gʻoyalarni yaratishga qodir. Lirikaning umumbashariy tabiati haqida Belinskiy shunday yozadi: “Buyuk shoir oʻzi haqida, oʻz meni haqida gapirarkan, umum haqida - insoniyat haqida soʻzlaydi, zotan insoniyatga xos hamma narsa uning tabiatida mavjuddir. SHuning uchun ham har bir kishi shoirning hasratida oʻz hasratini, uning qalbida oʻz qalbini topib oladi, uning qiyofasida esa faqat shoirni emas, balki insonni, oʻz bashariy birodarini koʻradi”.¹

Germenevtika bu - vujud ichki vulqonlari natijasida toshga chiqayotgan qudrat silsilasining holatlari, qirralariga nom berish demakdir. Musiqa – inson ruhiy, botiniy dunyosi holatlari, harakatlarining ovozi, sasi. Ovoz, sas notalarini nomlash sheʼriyat, poetikaning vazifasidir. Germenevtika nom olgan elementlarning maʼno qirralarini ochish vositasida ikkinchi toʻlqin ichki boʻhronlar partiyasiga yoʻl ochadi.

Keyingisi yana keyingisiga yo‘l beradi. Bu ruhiy kashfiyotlar tizimi cheksiz davom etaveradi. Biroq har bir partiya ruhiy to‘lqinlar inson tasavvur dunyosini, olamni ruhiy o‘zlashtirish imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqadi. Binobarin, inson oldida dunyoning yangi ranglarini kashf qiladi.

Antik adabiyotdagi mifologik tafakkur o‘rta asrlarda realistik manzaralarda, yangi davrda esa romantizm va realistik tasvir usulining chatishgan mezonlarini shakllantirdi. XIX asr adabiyotida bosh planga ko‘tarilgan hol bu - inson ichki dunyosining poetik tasviri edi. Inson ichki dunyosining individual qirralarini topish, uning yangi shtrixlarini kashf qilish, binobarin, ijtimoiy psixologiyaning yangi-yangi tamoyillarini shakllantirish badiiy adabiyot, badiiy tafakkurning faqatgina falsafiy - estetik hodisa holatini istisno qildi.

Kommunikatsiyaning kuchayishi yangi badiiy asarlar bilan birga, yangi adabiy qarashlarning ham o‘zlashtirilishida hududiy to‘siqlarni olib tashladi. SHu o‘rinda texnologiya sohasidagi inqilobning ham o‘rni va ahamiyati buyuk. Odamlar kompyuter, mobil aloqa vositalari orqali qisqa muddatlarda borliqning turli chekkasida yuz bergan, berayotgan yoki hattoki yuz berishi mumkin bo‘lgan yangilikdan xabardor bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lib qoldilar.

Imkoniyatlarning kengayishi inson ongi, tafakkuri, badiiy-estetik qarashida ulkan o‘zgarishlar yasadi. Natijada odamlar borliqqa, hayotga, jamiyatga tamomila yangi ko‘z, yangi nigoh bilan qaray boshladilar. Avvallari inson mentalitetida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy faktor bosh rol o‘ynagan bo‘lsa, endilikda inson ichki dunyosi, individual psixologiya, uning qalb manzaralarini o‘rganish, shu orqali borliqning, jamiyatning yangi ranglarini kashf qilish muhimroq bo‘lib qoldi. Badiiy asarning ham san’at namunasi, ham ijtimoiy – estetik ong namunasi sifatidagi imkoniyatidan foydalangan holda jamiyat psixologiyasining yangi ranglarini topish, yaratish va shakllantirish borasidagi imkoniyatlari germenevtikaning ahamiyatini oshirib yubordi. Badiiy matn tahlili orqali inson asarda aks etgan hayot manzarasini o‘zi imkoniyati darajasida o‘z mentalitetiga muvofiq shaklda qabul qilishi mumkin.

YUqoridagilarning mujassami sifatida aytish lozimki, hermenevtika asar arxitektonikasi orqali o'z ichki qonuniyatlari bilan o'ziga xos dunyo, g'oya tashiyotgan matnni tushunish, uning g'oya spektrlarini aniqlaydigan metoddir.

2.2. Hayot haqiqati va ijodiy metod

Poetika real hayotni mavhumlashtirish mobaynida hayot haqiqatining ma'lum elementlarini o'zida mujassam qilib borishi zarur, aks holda u sun'iy bir matoga aylanadi hamda o'zining ahamiyatini yo'qotadi. Badiiy adabiyot olamida eng muhim muammolardan biri bu- tasvirlanayotgan voqea-hodisalarning ma'lum makon va zamonda shakllanishini belgilash muammosi. Vaholanki, bundanda muhimrog'i tasvirlangan voqea-hodisaning ma'lum sikl va maydondagi geometrik progressini anglab etish. Biz quyida badiiy asarni san'at sifatida inson borlig'idagi abstrakt kuch va qudratini hamda bu kuch – qudratning inson tarbiyasi uchun naqadar ahamiyatli nuqtalarini belgilashga harakat qilamiz. Buning uchun tasavvurda aks etadigan voqea-hodisalarning san'at namunasi sifatidagi o'zligini tushunib etishga intilamiz hamda buning barobarida ularning makon va zamondagi hissiy (sentimental) dunyosini tahlil qilamiz.

Sentimentalizm badiiy adabiyot san'ati, aniqrog'i umuman san'at dunyosining borlig'i, chunki san'at borliqni faqatgina hissiyot, tasavvur bilan qabul qiladi, tasavvur bilan yaratadi, tasavvur bilan o'zgartiradi. Bas shunday ekan, san'at dunyosida inson tasavvur bilan yashaydi, tasavvurning negizi esa, hissiyot, borliqni hissiy anglab etishdir, bu holat esa– sentimentalizm.

Sentimentalizmning eng muhim fakti uning zaminida makon va zamonning yo'qolishi binobarida, dunyodagi mavjud ruhiy yoki biz faqat tasavvurdagina yarat oladigan holatlarning abadiyligi va tengligini tushunishdan iborat. Borliqdagi voqea-hodisalar paradigmasi faqatgina san'atdan iboratdir. Hech qaysi inson yoki mavjudot o'zining qanday ishlarga qodir eanligini to'laqonli tushunib etmagan. Inson ruhidagi muttasil tovlanishlar ham borliqning hali kashf etilmagan nuqtalaridan dalolat beradi. Sentimentalizm adabiyotida borliqni anglab etish hermenevtik metodda amalga oshiriladi.

Badiiy asarda realistik manzaralarni to'g'ri baholay olish muhim o'rin tutadi. Jahon adabiyotshunosligida ijodiy metod orqali badiiy haqiqatni tushunib etish jarayonida tadqiqotchi har doim ham haqqoniy yo'nalishni ilg'ab ololmaydi. Ulug' rus yozuvchisi L. Tolstoy SHEkspir asarlarini tahlil qilar ekan muallifning hayotiy haqiqat ifodasiga nihoyatda befarq munosabatda bo'lganlikda ayblaydi. Ayniqsa, «Qirol Lir» tragediyasidagi badiiy tasvir va hayot haqiqatining o'zaro nomutanosibligi uni hayratga soladi.

“Qirol Lir” dramasida ishtirok etuvchi shaxslar zohiran chindan ham tevaraklarini qurshab olgan dunyo bilan ziddiyatga kirishadilar va unga qarshi kurash olib boradilar. Ammo ularning kurashi voqealarning tabiiy oqimidan va ishtirokchi shaxslar xarakteridan kelib chiqmaydi, balki mutlaqo muallifning ixtiyori bilan belgilanadi. SHuning uchun ham kitobxon tasavvurida voqealar xuddi hayotda, haqiqatdagi kabi taassurot qoldira olmaydi. Holbuki, bu san'atning asosiy shartini tashkil qiladi. Hokimiyatdan voz kechmoq uchun Lirning hech qanday asosi ham, bahonasi ham yo'q. Xuddi shuningdek, bir umr qizlari bilan birga yashab kelib, katta qizlarining gapiga ishonmoq va kenjasining rostgo'y gapiga ishonmaslik uchun uning farosati noqis bo'lishi kerak (uzoq yillar hokimiyatni boshqargan davlat arbobi sifatida Qirol Lirning bu kabi farosatsizligi odamni hayratga soladi). Holbuki, uning boshiga tushadigan hamma fojining boshlang'ich nuqtasi ham shu erda.

Realistik asar voqealari bayonida muallifning hayotiy haqiqatdan kelib chiqqan holda syujet liniyasini yaratishi birinchi talab. Bu - aksioma. Xuddi shuningdek, asarni o'qimishli (yoki dramatik asarni tomoshabin ehtirosini qo'zg'ata oladigan darajada ta'sirchan) qilish maqsadida muallif hayotiy haqiqatning idrokka muvofiq holatlarni ehtirosli hissiyot bilan qorishtiradi.

Tolstoy “Qirol Lir” dramasining ratsional tahlilini amalga oshirar ekan, unda muallif asar asosiga qo'ygan inson tabiatidagi ehtirosli munosabat mavjud ekanligini unutadi. Ko'pincha ehtiros aql - farosatdan ustunlik qiladi. Inson hayotining eng muhim nuqtalarida kechirilmas xatolarga yo'l qo'yadi. Ko'pincha bu hol ham boshga, aqlga emas, balki qalbgga tayanib ish ko'rilganida yuz beradi.

SHekspir Qirol Lir obrazida mehribon, rahmdil ota siymosini yaratmoqchi edi. Buning uchun badiiy ijodning muhim vositasi badiiy to‘qimadan unumli foydalanishga intildi. Asarda inson fojeasining ta’sirchan va qaqshatuvchi nuqtalarini topish uchun grotesk ham zarur edi. Badiiy to‘qima har doim ham hayotiy haqiqat talabi bilan moslashavermaydi. Chunki badiiy ijodning ta’sirchanligi darajasi talabi shunga asoslanadi. Muallif kitobxon yoki tomoshabin ehtirosini qo‘zg‘atish, uning sezgi a’zolarida kuchli taassurot qoldirish uchun voqealarning fojeaviy nuqtalarini ataylab bo‘rttiradi: aqlli odamlarni ahmoqqa, jasurlarni qo‘rqoqqa, mehribonlarni shafqatsizga aylantiradi.

Tolstoy o‘z fikrini tasdiqlash uchun syujet epizodlarini qiyoslaydi: Lirning qizlariga va Glosterning o‘g‘illariga munosabati bir xil ekani, har ikkala munosabat ham atayin to‘qib chiqarilganini va hodisalarning tabiiy voqeadan kelib chiqmaganini yanada kuchliroq his etishimizga imkon beradi. Asarning boshidan oxirigacha Lir keksa xizmatkori Kentni taniy olmaydi. Bu ham g‘ayritabiiy. Uning ham atayin to‘qilgani o‘z - o‘zidan ko‘rinib turibdi.

Tadqiqotchi yana bir muhim nuqtada badiiy tafakkurning hermenevtik imkoniyatlarini noto‘g‘ri baholaydi. Vaholanki, global hermenevtikada voqealar tasodif emas, ular vaqt strelkasining istalgan bo‘g‘inida yuz berishi yoki takrorlanishi mumkin. Badiiy adabiyotning umr boqiyiligi talablaridan yana biri ham aynan shu nuqtani topa bilishda yoki to‘g‘ri aniqlashda.¹

Zotan muallif o‘z asari syujeti orqali eng avvalo o‘quvchi ehtirosini qo‘zg‘atish uchun tayyorlar ekan voqealarning tizimi bilan qiziqmaydi. Tolstoy yozadi: SHekspir dramalarida shaxslar zamon va makonga mutlaqo nomuvofiq tarzda yashaydilar, o‘ylaydilar, gapiradilar va harakat qiladilar. “Qirol Lir”ning voqealari Iso tavalludidan 800 yil avval sodir bo‘lgan, holbuki, drama ishtirokchilari faqat o‘rta asrlardagina bo‘lishi mumkin bo‘lgan sharoitga solib qo‘yilgan: dramada qirollar, gersoglar, janoblar, saroy ayonlari, dvoryanlar, fermerlar, zobitlar, askarlar, yuziga niqob tortgan ritsarlar va boshqalar harakat qiladi.²

Tolstoy SHekspir personajlari harakatidagi sun‘iylikni qayd qilar ekan, asosiy e’tiborni xarakterni yorqin ifodalashi mumkin bo‘lgan individual ishga qaratadi. Uning

nazarida SHekspir qahramonlarini individuallashtiradigan til uning dramalarida aks etmagan.

U quyidagicha yozadi: “Har gal SHekspirning istalgan biror dramasini o‘qiy boshlashim bilanoq, shu zahoti bir narsaga ishonch hosil qilardim: SHekspirda xarakterlar tasvirining asosiy, balki yagona vositasi bo‘lmasa edi, “til” yo‘q bo‘lar edi, ya’ni hech qaysi shaxs o‘zining tili bilan so‘zlamas edi. SHekspirda bu yo‘q. SHekspirda hech qaysi shaxs o‘zining tilida gapirmaydi, balki hamma vaqt jimjimador, g‘ayritabiiy til bilan, hech qachon o‘zgarmaydigan bir shekspirona til bilan gapiradi. Bunaqa tilda tasvirlangan shaxslarning hech qaysisi gapira olmas edigina emas, balki hech qachon hech qanday jonli odam gapirishi mumkin ham emasdi. Gapirganda hammalari mutlaqo bir tilda gapirishadi. Edgar o‘zini jinnilikka solib qanday aljirasa, masxaraboz ham xuddi shunday gapiradi. Bir odamning nutqini bemalol boshqa odamga olib bersa ham bo‘laveradi. Nutqiga qarab gapirayotgan odamning kim ekanligini sira ham bilib bo‘lmaydi. SHekspirdagi shaxs gapiradigan tilda maboda farq bo‘lsa, bu shaxslar o‘rtasidagi farq emas, balki ular uchun gapiruvchi SHekspir nutqidagi uslubiy farqdir. SHunday qilib, dramada til xarakter yaratishning asosiy vositasidir, ammo SHekspirda aynan ana shu jonli shaxslarning tili yo‘q». ³

Uyg‘onish davri adabiyoti Evropada klassitsizm adabiyoti uchun zamin hozirladi. Antik adabiyotdagi yuqori uslubdagi xarakter, til vositalari hamda buyuk insonparvarlik, vatanparvarlik g‘oyalari ifodasi ko‘pincha asar personajlarining bir xil xakteri, binobarin bir xil nutq uslublarini talab qilar edi.

Bizningcha SHekspir ham har qancha reallikka intilmasin shu an’anani chetlab o‘ta olmagan. SHu bois uning qahramonlari ham klassik stildagi balandparvoz nutqda antik davr adabiyoti qahramonlariga ergashgan. Bu bir tomondan, ikkinchi tomondan O‘rta asrlar Angliyasi uchun teatr yagona jonli nutq ommalashadigan joy bo‘lgan. Balki shuning uchun muallif o‘z asarlari tili bilan ommaga murojaat qilish orqali buyuk insonparvarlik g‘oyalar yoki individual mentalitet namoyishiga intilgan bo‘lishi mumkin. Umuman olganda, SHekspir qahramonlarining tilidagi parallelizmni davr ruhi talabi bilan izohlash mumkin (xuddi antik adabiyot davri singari). Zotan, aynan shunday asar, shunday ruh o‘sha davr ommasining ehtiyojini, mentalitetini ifodalagan.

O'quvchi (tomoshabin) aynan shunday nutqqa ehtiyoj sezgan. Tolstoy o'zi tan olganidek, "xarakter tasvirida SHekspirni zo'r mahorat egasi deb hisoblashning sababi shundaki, SHekspirda haqiqatan ham jihat bor- bu jihat SHekspirning tuyg'ular harakatini ifodalagan sahnalarini yaxshi tasviray bilishida ko'rinadi".

SHekspir o'z qahramonlarini har qancha g'ayritabiiy vaziyatlarga solib qo'ymasini, ularni har qancha o'zlariga mos kelmaydigan tilda gapirishga majbur qilmasini, bu qahramonlar har qancha kuchsiz bo'lmasin, tuyg'ular harakati – ularning kattalashuvi, o'zgarishi, ko'pgina ziddiyatli tuyg'ularning bir- biriga qo'shib ketishi ba'zi bir sahnalarda ko'pincha to'g'ri va kuchli ifodalanadi.

O'zi aktyor va zakovatli inson bo'lgan SHekspir nafaqat nutq bilan, balki xitoblar, xatti- harakatlar, so'zlarni takrorlash bilan ham ishtirokchi shaxslar qalbidagi tuyg'ular holatini va o'zgarishini ifodalay bilgan.

SHekspirda hamma narsa bo'rttirib berilgan - xatti - harakatlar bo'rttirilgan, ularning oqibati bo'rttirilgan, ishtirok etuvchi shaxslarning nutqi bo'rttirilgan. Bu va boshqa poetik vositalar SHekspirning davr va jamiyat ruhini to'g'ri belgilay olganini hamda asar g'oyasini o'quvchi kitobxon uchun yorqin va jozibador qilish uchun ko'pincha turli usullarga murojaat qilish orqali amalga oshirishini ko'rsatadi.

2.3. Poetik vositalarning badiiy g'oya shakllantirish imkoniyatlari

Badiiy tafakkur orqali borliq ranglarini uqish va o'qish usul va uslublari behisob. Bu borada Evropa adabiyotshunoslarining tadqiqotlari e'tiborga sazovor. Badiiy g'oya yaratish jarayonida muallifning tip, xarakter va obrazning paradigmatic imkoniyatlaridan foydalanish mahorati hermenevtik sharoitni to'g'ri belgilash imkoniyatini yaratib, bu hodisa ko'plab tadqiqotlarning markazida turgan.

Jon Golsuorsining "Adabiyotda xarakter yaratish" deb nomlangan asarida hermenevtik sharoit vositasida adabiy obrazning individual qirralarini tushunish tamoyillari ko'rsatib berilgan. Asarda SHekspir, Servantes, Dyuma asarlari misolida ijodkorning xarakter yaratish imkoniyatlari ochib berilar ekan tadqiqotchi, inson ichki va tashqi qiyofasini yaratishning poetik tamoyillarini shakllantirish borasida e'tiborli

fikrlarini bildiradi. U yozadi: «Biografda (bu o‘rinda ijodkor “biograf” nomi bilan yuritilgan) bizni hammadan ortiq qoyil qoldiradigan narsa – uning g‘ayratidir; u zo‘r g‘ayrat bilan tarix qo‘rg‘onlaridan juda katta qimmatga ega bo‘lgan mayda - chuydalarni kavlab oladi. Bu mayda - chuydalar esa skeletga yopishtirilganda esa obraz yaraladi. Qahramonning qayta yaratilgan obrazi hamisha u yoki bu darajada biograf shaxsiyatining ranglariga bo‘yalgan bo‘ladi. Ammo biograf shaxsiyatining ranglari qahramonning tabiiy ranglarini qancha kam o‘zgartirsa, erishilgan natija shuncha yuksak bo‘ladi. Biografning vazifasi allaqachon mavjud bo‘lgan skeletga jism va qon ato qilishdir. Biograf o‘z qahramonining oyog‘ini maymoqroq qo‘yishi, uni uch - to‘rtta tishidan mahrum qilishi, umurtqasini sal egikroq qilib qo‘yishi mumkin, biroq u qahramonning asosiy shakl - shamoyilini saqlab qolishga majbur. O‘zining ishida u faktlardan tashkil topgan allanechuk ustunga tayanadi va uning bu ishi badiiy adabiyotda xarakter yaratishdan ko‘ra tasviriy san‘atdagi portret yaratishga yaqinroq turadi. SHunday qilib, biograf skeletni yorug‘ dunyoga olib chiqadi, uni artib changlardan tozalaydi, derazasi shamolga qaragan ustaxonasiga qo‘yadi. SHundan keyin uni muskul, go‘sht, pay va teri bilan qoplashga kirishadi, bu ish bitganidan keyin esa, o‘zining estetik tuyg‘usiga yoki odob tuyg‘usiga tayanib uni kiyintiradi. Tabiiyki, estetik tuyg‘u bilan odob tuyg‘usi hamma vaqt ham aynan bir narsa bo‘lavermaydi. Tikuvchi sifatidagi o‘z xulosalarini u son - sanoqsiz hujjatlardan yoxud bu hujjatlarning mavjud emasligidan keltirib chiqaradi va anglash qiyin emaski, uning xizmatida ong osti tuyg‘usiga qaraganda onglilik beqiyos darajada katta rol o‘ynaydi. Biograf bilan romannavis o‘rtasidagi ikkinchi muhim tafovut ayni ana shu holda ko‘rinadi. Biograf boshidan oxirigacha qilayotgan ishini ongi bilan nazorat qilib boradi, romannavis (ya‘ni romantik) ongli ravishda o‘zini ong osti tuyg‘usining chaqinlari ixtiyoriga topshiradi».

Sahna yozuvchilarni individual shaxslardan ko‘ra ko‘proq tiplar yaratishga da‘vat qiladi. Ehtimolki, bu qoidadan eng favqulodda istisno - Folstafdir. Bu ajoyib qariya, osiy banda biz uchun alohida olingan bir inson, xolos, biz uni inson tabiatining hech qaysi qirradi bilan bog‘lamaymiz. Holbuki, Lirni o‘ta jazavadorlik bilan, Otelloni rashk bilan, ledi Makbetni kuchli iroda va narsalarning farqiga bormaslik bilan, Gamletni esa xayolparastlik va dudmallik bilan bog‘laymiz. Folstaf ko‘p jihatdan roman obraziga

o‘xshab ketadi. Shekspir uni yaratar ekan, o‘z ijod parisiga ulkan erk bergan va bu bilan yurakdan lazzatlangan, uning lazzati esa juz‘iy o‘zgarishlar bilan bizga ham o‘tgan. Bu o‘rinda u to‘la ravishda ong osti tuyg‘usiga bo‘ysungan: yo‘naltiruvchi fikr yo‘q yoki u ko‘zimizdan yashirin.

Gamletning tipikligi insonda shubha tug‘diradi. Adabiy an‘ana uchun u Don Kixotning ziddi deb hisoblanadi: biri xayolparast, ikkinchisi sarishta ritsar, biri - fikr odami, ikkinchisi - harakat kishisi. Ammo bunday qulay qarama- qarshi qo‘yishni dramaning matni ko‘tara olarmikan? Gamlet shunday bir obrazdirki, unda dramaturg xuddi romannavisga o‘xshab o‘zini devonavash bir tarzda introspektiv metod quchog‘iga tashlaydi, u salkam to‘laligicha ong osti tuyg‘usiga tobe bo‘ladi, u esa muallifni lahzalik kayfiyatini ifoda qilishga xizmat qiladi.

Biografik qissa poetikasi va mundariyasi xususida yozar ekan, Irving Stoun quyidagi misralarni qalamga oladi: Agar istiora yordamida fikrimizni bildirmoq istasak, bu janrning asarlari aysbergga o‘xshagan tarzda qurilmog‘i shart ya‘ni uning o‘ndan bir qismi adabiyot ummonining sathida, o‘ndan to‘qqiz qismi esa suv ostida bo‘lmog‘i kerak. Agar muallif qog‘ozga tushirganiga qaraganda dilida o‘n barobar ko‘proq narsa bilmasa, uning kitobi bag‘oyat bemaza bo‘lib bo‘lib chiqadi,¹ negaki u qog‘ozga tushirmay qoldirgan o‘ndan to‘qqiz qism yaxlit va bir butun asar yaratish imkoniyatini beradi, unga muayyan xushbo‘y hid bag‘ishlaydi. Ayni ilg‘ab olish mumkin bo‘lgan shu hid kitobxonning o‘zini erkin va engil his qilishga majbur qildi. Irving Stoun ikkinchi bir o‘rinda biografik qissa yozish tamoyillarini shakllantirar ekan, quyidagilarni o‘zi uchun qoida qilib belgilaydi:

1. Voqealar tasvirida dramatik ruhni kuchaytir.
2. Dialoglar ko‘p bo‘lsin.
3. Hamma ishtirokchi shaxslarni jonlantir.
4. Latifa va hazil – mutoyibadan keng foydalan.

YAna shu o‘rinda o‘zi uchun “Mangu xotin” kitobini yozish jarayonida 62 moddali talab ishlab chiqqanini yozadi. YUqoridagi qoida hamda kitob yozish uchun belgilangan moddalar badiiy asarda muallif qo‘llayotgan psixologik maneraning nazariy asoslarini yaratar ekan, ikkinchi bir tomondan ularda o‘quvchi anglashi zarur bo‘lgan

asar g'oyasining skeletiga ishora ham mavjud. Agar realist voqealarni hikoya qilib bersa, modern san'atkor voqealarni qanday hikoya qilib berayotganini hikoya qilib beradi.² Modernizmdan keyingi davr san'atkori ortiq voqealarni hikoya qilmaydi, balki ulardan parchalar keltiradi xolos.³

YOzuvchi yaratgan asar individual shaxs ichki dunyosining aksi ekanligini ta'kidlar ekan Aleksandr Genis yozadi: "So'nggi yillarda o'qib chiqqanlarim orasida eng yaxshilarini ajratar ekanman, dastavval Kafka kundaliklarining to'la nashrini, SHvarsning "Telefon kitobi"ni eslayman, lekin ulardan ham avval Oleshaning "Vidolashuv kitobi" degan ajnabiy asarini tilga olishni istar edim.

Unda adib syujetning mustahkam istehkomidan o'zini xolos etib, shunday bir erkni janr uchun yo'l ochadiki, bu janr poeziya bilan nasr o'rtasidagi, hujjat bilan to'qima, falsafa bilan avtobiografiya, aktuallik bilan mangulik o'rtasidagi chegaraga xotima berishga qodirdir. Bunday "qorishiq" adabiyot, zotdor arab arg'umog'iday qonining tozaligi bilan, begona narsa aralashmagani bilan ajralib turadi.

Uni na o'z so'zlaring bilan aytib berib bo'ladi, na boshqa san'at tiliga ko'chirish mumkin. O'z qobig'iga o'ralib olgan so'z san'ati o'z bag'rida shunday bir noyob narsani asrab qoladiki, bu narsani qalbakilashtirib bo'lmaydi. U dastxatga o'xshash betakror adib ovozidir. Hamma narsadan ham ko'ra bizga shu ovoz qadrli, bugun bizni ko'proq asarning noyobligi emas, balki ijodkor shaxsining noyobligi hayajonga soladi.⁴

Eng barkamol muxtasarlik, matnning eng oliy darajada ma'nodorligi- uslubiy vosita emas, konstruktiv usuldir. Bu g'arb hikmatlariga xos muxtasarlik emas - g'arb hikmatlarida ko'p so'zlar bilan mumkin bo'lgan fikrni kam so'zlar bilan aytishadi. Bu - yaponlarning tankasi va kokkusining muxtasarligidirki, unda olam haqidagi tasavvur berilmaydi, balki olamning o'zi yangidan yaratiladi-qo'yiladi. Mendelshtam o'z zamonasi uchun hayron qolarlik darajadagi ziyraklik bilan shunday yozgan edi: "Atomistik san'atning sevimli shakli bo'lmish tanka miniatyuraday emas, unda ko'lam yo'q, chunki unda harakat yo'q. U dunyoga hech qanday munosabatda bo'lmaydi, chunki uning o'zi dunyodir". SHarq she'riyati voqelikni ko'z o'ngimizda mana men degandek yaqqol ko'rsatib beradi va uni bir lahzada idrok etishga imkon beradi. Mohiyatan bu she'riyat zabonsiz ish tutishni o'rganib olgan.⁵

SHarq she'riyatida begona voqeliklar uchun ramziy narsalar yo'q. Tevarak atrofdagi buyumlardan olingan tabiiy taassurot istioralar ummoniga cho'mib yo'q bo'lib ketmaydi. Aksincha, buyuk shoirning nigohi ostida yiriklashadi, uyushadi. Bir narsa boshqa narsa bilan taqqoslanmaydi. Balki ular natyumortdagidek yonma- yon turadilar. Ularni sababiy - natijaviy aloqalar emas, assotsiativ aloqalar birlashtirib turadi, bu esa she'rga "elpig'ich kabi ochilishga" imkon beradi. So'zlar yana qaytadan buyumga aylanib qoladi - she'rda bu buyumlar dekoratsiyaday xizmat qiladi. Istiora buyumni so'zga aylantirish, so'zni esa ramzga aylantirishdir. Ammo SHarq she'riyatida buyum so'zga aylantirilmaydi, u ham g'oya, ham istiora, ham ramz sifatida xizmat qiladi. Istioralar she'riyatda dunyoni bir - biriga bog'laydi. Buyumlar va tuyg'ular o'rtasida so'z bilan ifoda qilib bo'lmaydigan aloqani faqat shunday belgilay olishi mumkin. SHoir tilga ko'chmagan narsa haqida gapirmaydi, balki ifodalab bo'lmaydigan narsani tilga olmay shunday qoldiradi-yu, faqat unga ishora qiladi, xolos.

Amerika sinologi Stiven Ouen G'arbda SHarq estetikasining eng yaxshi talqinchilaridan biri hisoblanadi. U yozadi: "Xitoy she'riyati derazaga o'xshaydi - olisdan qorong'i ko'rinadi, yaqindan esa yorishib ketadi. Xitoy she'riyatining qahramonlari- tovushlar va soyalardir. Ular bizni shoirning "g'oyib bo'lgan manbasi" sari etaklaydilar."⁶ O'z davrida Platon yo'qlikdan borliqqa o'tishni tug'diradigan hamma narsani ijod deb atagan edi. Ijod nafaqat borliqni yaratadi, tug'diradi, balki yangi borliqni yaratishni ham kashf qiladi.

Badiiy tafakkur yangi poetik ranglar orqali dunyoni kashf qilish, binobarin, yangi dunyoni yaratish demakdir. Biroq uni uqish va o'qish uchun xam alohida tayyorganlik zarur.

2.4. Lirik asarlarda g'oyaning germenevtik tavsifi

Badiiy matnning turli talqinlari orqali badiiy tafakkur qirralarini ochib berish va bu borada e'tiborga olinishi lozim b'lgan matnning lingvopoetik qirralari adabiy germenevtikani shakllantirishda muhim o'rin tutadi. So'z badiiy matnda g'oyaga aylanadi, aniqrog'i g'oya tashiydi. "So'zning lingvistik interpretatsiyasi asosida mazmun yotsa, so'zning pragmatik tafsiri asosiga ma'no qo'yiladiki,

kommunikativ-pragmatik sharoit parametrlariga muvofiq hamda o‘zaro tushunish darajalarida ma’no-mohiyat g‘oyasi muhim rol o‘ynaydi. SHu bois “gapda (bu o‘rinda matn ma’nosida) so‘z so‘zligini yo‘qotadi”-degan mashhur metamorfoza yaraladi.”⁴¹

Germenevtik tahlilda hisobga olinishi lozim bo‘lgan holat shundan iboratki, biz dunyoni til orqali, aniqrog‘i so‘z orqali qabul qilganimizda ratsional tushunishga erishamiz. Uni biz hissiyot orqali qabul qilganimizda qalb bilan sezamiz. Tushunmoq va sezmoq shu o‘rinda dunyoni-borliqni qabul qilishning turli usullari hisoblanadi.

Tushunib etish-eshitish, ko‘rish, o‘qish kabilar bilan bog‘liq bo‘lgani holda barcha tashqi sezgi organlari orqali qabul qilish ham tushunishning bir shakli hisoblanadi. His qilishda esa, tushunishdan farqli o‘laroq insonning barcha ijtimoiy va biologik faktorlari qatnashadi. Ichki tuyg‘u, tajriba, qobiliyat, milliy, ijtimoiy mentalitet, bilim saviyasi va boshqa barcha biologik va ijtimoiy imkoniyatlar uning o‘zlashtirish aspektlari ichida yotadi.

Xalq tilidagi oddiy s‘yzzlar badiiy tilda mavzu va mohiyat, shuningdek, uslub va g‘oya y‘ynalishida motivlashadi. Badiiy asarning muvaffaqiyatini ta‘minlashda motiv matnning original arxitektonikasiga asoslanadi. Motivlashmoq shundan iboratki, s‘yzz mavzu, mohiyat, g‘oya va uslub talabi natijasida yangi, ba‘zi y‘yrinlarda y‘yzining birlamchi ma‘nosiga mos kelmaydigan k‘ychma ma‘nolar kasb etishi yoki badiiyat talabi bilan shakl y‘zgarishiga uchrashi demakdir. Motiv fransuzcha s‘yzz b‘ylib, «melodiya», «xirgoyi» ma‘nolarini anglatgan. Badiiy asar syujeti, mazmuni va g‘oyasini anglab etishga xizmat qiladigan mayda detallar motiv vazifasini y‘ytagan.⁴² Hozirda bu termin badiiy asar yaratilishi uchun asos b‘ylgan g‘oya yoki voqea-hodisalarning umumiy nomi sifatida q‘yllanadi.

Lirik asarda s‘yzzning motivlashuvi uning eng muhim poetik xususiyati hisoblanadi. Motivlashuv g‘oya talabi bilan s‘yzzning shaklida ham y‘z aksini topishi mumkin. Xususan, ayrim ijtimoiy guruhlar ayrim s‘yzzlarni turli shakl va ma‘noda,

⁴¹ Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова.-Т.: 1988. стр. 17.

⁴² Словарь литературоведческих терминов. – М.: 1974. стр.226-227.

ÿz tabiatiga mos ravishda qÿllaydilar. Masalan, rus tilida dengizchilar «michman»ning kÿpligini «michmanы» deb emas (adabiy shakliga muvofiq ravishda), balki «michmana» deyishadi va bu shakl faqat dengizchilar tilidagina uchraydi. SHuningdek, mumtoz adabiyotda va hozirgi zamon she'riyatining aruz vaznlaridagi janrlarida «kÿz» ÿrnida «chashm», «kÿz yoshi» ÿrnida «ashk», «soch» ÿrnida «zulf» va boshqalarning qÿllanishi ham poetik talab bilan badiiy motivlashish natijasidir.

Sÿzlardagi motivlashuv uning texnik va jonli ma'nolari ÿrtasida ham paydo bÿladi. Boshqa til bilan aytilganda badiiy tilda sÿzlar doimo motivlashgan bÿladi. YA'ni, matn mazmunidan kelib chiqqan holda har bir so'z yangi, original ma'no, original shakl kasb etadi; matnning arxitektonik shakl paradigmalari ham ma'noning kengayishiga yordam beradi. Sÿz shakli doimo motivlashish uchun manba bÿla oladi. Masalan «keldingizmi» sÿzini «keldingizmu» shaklida talaffuz qilish unga poetik-emotsional bÿyoq baxsh etadi.

Motivlashish bu – sÿzning boshqa bir sÿzga tobe bÿlishi demakdir. Badiiy asarda inson (u qaysi millat vakili yoki qanday vazifa egasi, umuman kim bÿlishidan qat'iy nazar) ruhiy olamining paradigmalari ochib beriladi. Albatta, bu ÿrinda ijodkor «men»i obrazlarga singib ketadi, asarda. SHu bois kÿp hollarda obrazlar ruhiy holati muallif ruhiy holati bilan tenglashtiriladi. Biroq bu hol badiiy asarning individuallashtirgan ratsional munosabatining natijasidir. Ijodkor qator obrazlar vositasida asar yaratar ekan, ularga prototiplarning xususiyatlarini kiritmasdan iloji yÿq. SHu bois shoir «men»i chegaralanadi, u umumiy, kÿpchilik olomon nutqining kuzatuvchisiga aylanar ekan, ularning turli-tuman qalb manzaralarini ochib berishi lozim bÿladi.

Ijodkor obrazli, tasviriy til qÿllash jarayonida ÿz fikrlarini ÿxshatishlar, obrazlar bilan ifodalaydi, bu borada yangi, qandaydir niqobli til yaratadi, ya'ni ÿzining «men»ida tug'ilgan fikrlarni tamomila boshqa-boshqa voqea-hodisa ifodasida shakllantiradi. Asarning badiiyligini ta'minlovchi vosita ham ÿsha niqobli tildir. Uning zamiriga ÿxshatish, qiyoslash, mubolag'a va shuningdek, iboraviylik ham kirib ketadi.

Asarda germenevtik sharoitning poetik shakllanishida yana muhim holatlardan biri obrazlilik, ya'ni badiiy obrazning til va badiiylik bilan bog'liq tomoni. Masalan, «bahor yig'layapti», «k'ngil yig'layapti», «bulut yig'layapti», «tanbur yig'layapti» kabi s'yz birikmalarida «yig'lamoq» s'yzining ma'nosi obrazlarga mos ravishda tubdan y'zgarib boradi. SHuningdek, «shaffof suv» bilan «shaffof k'yz yoshi», «shaffof manzaralar» birikmalarida ham «shaffof» s'yi turli ma'nolarni anglatadi.

Badiiy til uyg'unlikni talab qiladi, aniqrog'i uyg'unlikni tasvirlaydi. Dunyodagi voqea - hodisalarning tengligi suv yuzasining tengligi bilan y'lchanadi. CHunki suv yuzasi hech qachon past yoki baland b'ylishi mumkin emas. Aynan shu hol borliqdagi narsalarning tengligini ta'minlaydi. Binobarin, inson va uning ongidagi birlik va tenglikni ham shunga qiyoslash mumkin. Quruqlikdagi tog'lar, adirlar va y'rmonlar nisbiy holatda tenglikni buzadilar. YAna ma'lum muddat y'tganidan keyin qutblarda muzlar eriydi, suvga aylanadi. Borliq, er ustidagi barcha narsalar yana suv ostida tenglashadi. Borliqning yumaloq holatdagi in'ikosi ham bunga isbot bo'la oladi. Badiiy falsafa yaratilishi uchun motivlardan biri shu erda ochiladi. Jamiyatda irqiy yoki ijtimoiy diskriminatsiyani inkor qilish uchun asos-motiv mana shu tenglik g'oyasi zahirida yotadi.

G'oyani amalga oshirishga s'yz birlamchi sabab b'yldi. G'oya s'yzda y'z shakliga kiradi, aloqa vositasi sifatida moddiylashdi. G'oya k'yp y'rinda xususiylicha qoladi. Ratsional tushunishning germenevtik imkoniyatlari so'z vositasida inson ongi bilan kommunikatsiyaga kirishadi.

Asarda g'oyani yuzaga chiqaruvchi til shakllarini izlash va topish ham muhim vazifa hisoblanadi. Xususan, insonparvarlik, vatanparvarlik, dunyoning foniyligi, tabiatga muhabbat kabi qator g'oyalar asarda g'oya tilining shakllari hisoblanadi. SHoir (ijodkor) g'oyani shaklga muvofiq tanlash jarayonida mazmun va shakl muvofiqligiga intiladi. Ammo asarning muvaffaqiyati g'oya tilining qay darajada shakllanishi bilan bog'liq. Aynan shu hol g'oya tilining muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Bu ýrinda hisobga olinishi kerak b'ylgan yana bir holat bu – asar mazmunining g'oya tiliga munosabati. Aynan asar mazmuni g'oya tilini aniqlash, belgilashga xizmat qiladi. Aniqrog'i, g'oya tili asar mazmunidan kelib chiqadi. Badiiy asar ýzining qay shaklda yaratilgan b'ylishidan qat'iy nazar ma'lum mazmunga ega b'yladi, binobarin, g'oya tashiydi. Badiiy asarda til lug'aviy qatlamidagi s'yzlar, ularning mavjud ma'no va shakllari ishtirok etadi. SHoir tilda y'q s'yz, voqea-hodisani yoki ma'noni chetdan keltirib tilga kiritmaydi. U ýsha mavjud lisoniy voqelikdan foydalanadi. Biroq, bu voqelik shoir (ijodkor), uning asari tilida ýziga xos ohang, ritm va shakl bilan yangraydi.

Asar mavzusi tilida eng muhim holatlardan biri, shoirning ýzi aytmoqchi b'ylgan g'oya uchun ma'lum lirik – lisoniy muhit yarata olish imkoniyatidir. Mana shunday muhit doirasida yaratilgan asarda ýquvchi etarli darajada tushunish hosil qiladi yoki aniqrog'i ýsha tushunishning sintezi orqali g'oya yaratadi. Germenevtik sharoit yaratish uchun zarur bo'lgan fon realiyani hissiy-emotsional tushunishda bosh o'ringa ko'tariladi. Muso Jalilda shunday misralar bor:

Mimo okon moix
edva svetaet,
Letsya shumnyy potok
Rabotnits – devchat,
Veselye pesny
oni raspevayut,
Budyat menya,
okoshko stuchat⁴³.

Parchada «qizlar aytgan q'ushiq derazamni chertmoqda» (qizlarning ýzi emas, ularning quvnoq q'ushig'i) degan mazmuni va shu mazmun ostida yotgan g'oyani tushunish uchun eng avvalo she'r matnida mehnatkash qizlarning ýz farovon hayotidan rozi ekanligi, ijtimoiy mehnat natijasida ular ýz hayotini quvnoq ýtkazayotganliklari va aynan mana shu ularning quvnoq hayot q'ushig'i shoirning

⁴³ Муса Джалил. Избранные произведения. – Казан: 1969. стр.55.

qalbida quvnoq va baxtli hayot eshigini ochganligini tushunish kerak. Bu bir tomondan, ikkinchi tomondan esa qizlarning quvnoq qy'shig'i uning qalbiga muhabbat va ezgulik urug'ini sochmoqda. Badiiy motiv asnosida shakllangan badiiy fon koloriti qizlarning bir qo'shig'i vositasida olamshumul g'oya paradigma manzaralarini yaratmoqda. YUqorida qisman qayd qilingan g'oya parchasi matndan olinadigan g'oyaning bir qismi xolos, agar matn talqinini yanada kuchaytirsak, uni ma'no va mazmun imkoniyatlari orta boradi.

Bu borada Edgar Poning badiiy ijod haqidagi fikrlari muhim yrin tutadi: «Badiiy ijod uchun eng muhim ikki holatni qayd qilmoq lozim: bularning birinchisi bu – murakkab assotsiatsiya va kombinatsiyalarning ma'lum bir salmog'i, ikkinchisi esa, singdira olish mahorati, ya'ni kyzga kyrinmas va noaniq holatlarni ongning ichki harakati orqali atrofdagilarga singdira olish mahorati».⁴⁴

Badiiy asarda tasviriy vositalar, syzlarning ky'chma ma'noli qyllanishi yozuvchining maqsadini, asarga olib kirmoqchi bylgan g'oyasini yquvchiga etkazib berishga xizmat qiladi.

Ana shunday syzlar vositasida yozuvchi asarning ma'nosi, g'oyasini yquvchiga etkazib beradi, unda tasvirlanayotgan voqea-hodisaga yquvchining munosabatini uyg'otadi. Busiz umuman adabiy asar g'oyasi haqida gap bylishi mumkin emas. Adabiy asarda ishlatilayotgan syzlarning bir xili betaraf holatda bylsa, ikkinchi bir xillari nutqqa ekspressivlik, emotsiya berish uchun xizmat qiladi. Albatta, neytral qimmatga ega bylgan syzlar ham kontekst, maxsus intonatsiya yordamida nutqqa ekspressivlik kiritishi mumkin. Til (syz) – har qanday faktning, har qanday fikrning libosidir⁴⁵

Badiiy asar tilida qyllangan iboralar, fikrlar, g'oyalar qabul qilingan axborotlar fikr tahlili orqali yrganish, sintez qilish ry'yobga chiqar ekan, xuddi shu holat yquvchini borliqning yangi ranglarini, g'oyalarini, ma'no-mohiyatini anglashga chorlaydi. SHu orqali yquvchi – inson borliqdan, borliq haqidagi tushunchasidan

⁴⁴ Қаранг: Арнаудов М. Психология литературного творчества. –М.: 1970. стр.408.

⁴⁵ Абрамович Г.А. Введение в литературоведение. –Т.: 1953. стр. 97.

yangi holat, yangi belgi topadi, binobarin, dunyoqarashini - olam, dunyo, hayot, borliq mavjudligi haqidagi tushunchalarini kengaytiradi.

Hayot - inson uchun sinov maydoni. Har bir kishi ŷz hayoti davomida turli sharoitlarga tushadi, binobarin, turli sinovlarni boshidan kechiradi. «Kitobdan yaxshiroq dŷst yŷq jahonda», - degan ekan buyuk mutafakkir Abdurahmon Jomiy. Kitob – hayot maktabi. Kitob mutolaasi insonni unga tanish-notanish sirli olam domiga tortadi. Mutolaa jarayonida kishi ŷziga tanish-notanish odamlar ŷtmishi, tarixi, hayoti, quvonchi, shodligi, baxti va albatta, fojiasi, g‘am-alam, qayg‘uli taqdiri bilan tanishadi.

Kitob mutolaasi, mutolaadan olingan taassurot tahlili murakkab jarayon. Badiiy asar tahlili jarayonida, aniqrog‘i uning ŷzlashtirilishi mobaynida asar tahlilining eng muhim bŷg‘ini asar mŷljallangan kitobxonning intellektual tayyorgarligi, ya’ni, kitobxon tomonidan badiiy asarni qamrab olish imkoniyatlari.

Bu ŷrinda uning ilmiy-ijodiy mentaliteti, mas’uliyati, ijodiy salohiyati, hayotiy tajribasi, badiiy asar yozilgan til xususiyatlaridan xabardorlik darajasi, badiiy asar yozilgan tilni egallab turgan millat mentaliteti, milliy qadriyatlardan xabardorligi, umuminsoniy qadriyatlar, falsafiy tafakkur qoida va g‘oyalarini ijodiy qabul qila olishi kabi murakkab xususiyatlar muhim rol ŷynaydi. Insoniyat psixologiyasining murakkab manzaralarini o‘rgangan Balzak “Insoniy komediya” asarida yozadi: (Votren haqida) U odamlarni ikki ishtiyoq – ikki nafs boshqarishini aniqlagan- bular oltinga muhabbat va lazzat ishtiyoqi⁴⁶.

Jahon adabiyotining taniqli namoyandalari xalq, millat psixologiyasini san‘at va madaniyatga, binobarin, tilga munosabatini o‘rganar ekanlar milliy mentalitet jamiyat birligining eng asosiy momenti ekanligini ta’kidlaganlar. “Men avom deganda yolg‘iz oddiy xalqnigina nazarda tutayotganim yo‘q, balki vijdonsiz yoki ma’naviyatsiz, inson hayotining oliy masalalariga befarq qaraydigan ko‘pchilik odamlarni nazarda tutmoqdaman. Bu odamlar (san‘atni tushuna olmaydigan yoki soxta fikrlarni ustun deb biladigan) bir uyum toshlar ichidan brilliantlarni paypaslab topishga harakat qiluvchi ko‘rlarga o‘xshab ish tutadilar.

⁴⁶ Андре Моруа. Оноре де Бальзак. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида.-Т.: Маънавият. 2010. 196-бет.

Ko'rlar anchagacha sabr-toqat bilan har bir toshni paypaslab ko'rishadi va oxir pirovardida hamma toshlar qimmatbaho toshlardir, ayniqsa. Eng silliqdari asl javohirlardir, degan to'xtamdan boshqa hech qanaqa xulosaga kela olmaydilar"⁴⁷.

Tog'ning ulug'vorligi masofadan namoyon bo'ladi. Badiiy asarning qimmatini va ahamiyati ham milliy hududni yorib chiqqanida aniqlanadi. Jahon adabiyoti durdonalari shuning uchun ham buyukki, ular deyarli barcha xalqlar tomonidan birday qabul qilingan. SHu bois Rudakiy, Firdavsiy, Navoiy, SHekspir, Servantes, Pushkin, Gyote, R.Tagor, Dikpens, Bayron kabi daho ijodkorlar asarlari nafaqat geografik masofa, balki vaqt masofasi ortidan ham o'ziga xos ulug'vorlik kasb etgan.

Har qanday san'at asarining fazilatlarini uchta xususiyat bilan belgilanadi:

1. Asarning mazmuni bilan: mazmun qanchalik salmoqli bo'lsa, ya'ni odamlar hayoti uchun muhim bo'lsa, asar shuncha yuksak bo'ladi.
2. Tashqi go'zallik bilan: bunga san'at jinsiga mos keladigan mahorat orqali erishiladi. Masalan, dramatik san'atda mahorat deganimiz quyidagilardan: shaxslar xarakteriga mos keladigan aniq til, tabiiy va ayni choqda ta'sirchan tugun, sahnalarni to'g'ri taqsimlash, tasvirlanayotgan hamma narsada me'yoriy tuyg'usini to'g'ri tashkil qilishdan tarkib topadi.
3. Samimiyat bilan: ya'ni muallif tasvirlayotgan narsasini o'zi jonli tarzda his qila bilishi bilan. Agar muallif tasvirlanayotgan narsasini obdon his qilmagan ekan, uni qabul qilayotgan odamga muallif tuyg'usi yuqmaydi, u hech narsani his qila olmaydi⁴⁸.

Badiiy til badiiy ijod mahsuli sifatida inson ongining hali ilg'anmagan qirralarini, ma'no va mohiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. SHoir(ijodkor)ning badiiy fantaziyasiga muvofiq ravishda yangi fikr, yangi holatni, umumiy qilib aytganda yangi g'oyani yaratadi. YAngi g'oya inson badiiy tafakkuri taraqqiyoti orqali badiiy adabiyotdan jamiyatga y'tadi, inson ruhiy malakasini hosil qiladi. Ruhiy malaka ma'lum shakllarda k'ynikmaga aylanadi. K'ynikma esa insonning

⁴⁷ Толстой А.Н. Шекспир ва драма тўғрисида// Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида.-Т.: Маънавият. 2010. 187-бет.

⁴⁸ Толстой Л.Н. Шекспир ва драма тўғрисида // Жаҳон адитблари адабиёт ҳақида. –Т.: Маънавият. 2010 179-бет.

dunyoga, jamiyatga munosabatini tubdan ŷzgartiradi, uni yangi, tarbiyalangan insonga aylantiradi. Bu ŷrinda eng muhim vosita badiiy asar mutolaasi, uning badiiy talqini hisoblanadi. Badiiy talqin esa germenevtikaning badiiy tilga muvofiq mezonlari asosida yotadi.

2.5. Germenevtik tahlil va adabiy tanqid

Ijtimoiy hayot va adabiyotning o‘zaro munosabatlari eng qadimgi davrlardan boshlab tadqiqot manbai bo‘lib kelgan. Adabiyotshunoslik tarixida antik davrdan boshlab yaratilgan ishlarda badiiy asarning jamiyat va millat taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyatining darajasi haqidagi mavzu ijodkorlarni ham qiziqtirgan. Hayotiy hodisalarni kishilar estetik jihatdan ikki katta guruhga bo‘lib baholaydilar. Bir xil hodisalar o‘zlarining mazmuni bilan ulug‘vor, olijanob hislar tug‘diradilar. Ulug‘vor hodisalarda mavjud fojia va dramatism bizda bu voqealarning ishtirokchilariga chuqur ichikish va tahsin uyg‘otadi. Bu xil go‘zal va mahobatli hodisalar hamda ularga mualliflarning munosabati dramada tragediya deb atalmish janrga material beradi.

Hayotda yana shunday hodisalar borki, ular ulug‘vorlikdan mahrum, ularda xunuklik ustun. Bunday hodisalarning mujassami yoki yaratuvchisi bo‘lgan kishilar bizda nafrat uyg‘otadilar, bu nafrat ko‘pincha bizning mana shunday kishilar ustidan kulishimizda o‘z ifodasini topadi. Ulug‘vorlik tragediyaga material bersa, xunuklik asosiy quroli kulgi bo‘lgan komediyani ro‘yobga keltiradi.

Hayotda ulug‘vorlik va xunuklik doimo ham yaxlit va bir-biridan uzoq holda yashamaydi. Aksincha, yaxshilik va yomonlikning, ulug‘vorlik bilan bachkanalikning, go‘zallik bilan xunuklikning yonma-yon yashashidan iboratdir. Yomonlik bilan yaxshilik ham, go‘zallik bilan xunuklik ham hayotning o‘zida doimo yorqin namoyon bo‘la bermay, doimo ko‘zga tashlana bermay, ba‘zan xufyona, ba‘zan yarim pinhon holda yashaydi. Bunday hayotiy holatlar o‘zlarining haqqoniy in‘ikosi uchun alohida bir shaklni taqozo etadilar. SHu tarzda dramatik jinsning uchinchi janri (turi) drama maydonga keladi⁴⁹.

⁴⁹ Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. 2-жилд. –Т.: Фан. 1979. 300-бет.

Badiiy asarlarning ichki dunyosi haqida “Adabiyot nazariyasi” kitobida shunday fikrlar keltirilgan: “Poeziya - hayot dramasidir, degan edi N.G. CHernishevskiy. Bu – adabiyot hayotni undagi qarama-qarshi tendensiyalar kurashi orqali aks ettiradi degan so‘z. Lirik she‘riyat ham ana shu tamoyilga suyanib ish ko‘radi. Qarama-qarshi tendensiyalar kurashi, hayotiy konfliktlar-lirik xarakter, lirik mohiyat butun yorqinligi-yu teranligi bilan zuhur etadigan ajoyib maydondir”.

“Hayot dramasi” turli adabiy janrlarda turlicha namoyon bo‘ladi. Epik asarlarda u zamon oqimining turfa-turfa xarakterlarini o‘z ichiga olgan keng qamrovli, qudratli harakatida, urli dramatik asarlarda keskin, turlangan xarakterlarning shiddatli to‘qnashuvidan iborat hayotiy kolliziyalarda, lirik asarlarda esa, birmuncha o‘ziga xos yusunda, ya‘ni tuyg‘ular kurashi, kechinmalar almashinuvi tarzida ko‘zga tashlanadi. Romanda harakat, lirikada tuyg‘ular taloshi. Dramada xarakterlarning oshkora olishuvi, lirikada ichki tug‘yon... U erda voqealar dialektikasi, bu erda kechinmalar dialektikasi. Unda ko‘proq tashqi dramatism, bunda ichki dramatism⁵⁰.

Ob‘ektiv voqelik turli janrlardagi asarlarda turlicha aks etadi. Dag Sulstad o‘zining “Norveg nasri-Evropa modernizmi” maqolasida modern romani haqida quyidagilarni yozadi: “Bunday romanning mohiyatini o‘zaro mustahkam bog‘lanmagan uchta unsur tashkil qiladi. Bular-muhit, xarakter, harakatdir. Ba‘zi adiblar muhitni tasvirlashda juda mohir, lekin xarakterlarni yaratishda yuzakiroq deb yoki buning aksicha deb baholanishi mumkin. Voqealar rivoji ham keskin, shiddatli yoxud sust, qotib qolgan deb atalishi mumkin. Agar ishonchli, xotirjam dunyoda yashasang, olam o‘zgarmas, qotib qolgan bo‘lsa va undagi hamma narsalar avvaldan boshlab qo‘yilgan o‘rniga va vazifasiga ega bo‘lsa, bu mutlaqo qonuniydir. Ishonchli barqaror dunyo deganimiz - agar tasvir qay bir darajada qahramonlar muhitiga, ularning o‘tmishiga va xulq –atvoriga taalluqli bo‘lsa, bu – ajdodlarimizning duxoba qoplangan uy anjomlari va devorlarga ilingan portretlari muhitidir. Bunday romanlarda ishtirokchilarning ichki ma‘naviy dunyosi haqida

⁵⁰ Шу жойда. 253-бет.

hech narsa deyilmaydi, qahramonlar yozuvchi uchun mutlaqo muxtor bir dunyodir, ular o'z mohiyatini o'zlari tushuntirib beradilar. Bunda yozuvchi ularga ko'maklashadi, xolos.

Hozirgi zamon modern romanida ob'ektiv voqelikka muvofiq bo'lish talabi yo'q. Modern romanga haqqoniylik talabini qo'llab bo'lmaydi. Lekin buning o'rniga muhimlik talabi olg'a suriladi. Masalan, agar asarda kursi tilga olingan bo'lsa, demak bu "kursi" zimmasida asar qurilmasini tashkil qiluvchilik vazifasi mavjud, bu so'zning ma'nosi badiiy asarda atayin yaxlit bir narsa sifatida dunyoga chiqariladi."⁵¹ Buning ma'nosi shuki, o'z-o'zicha alohida olganda muhit, harakat, xarakterlar mavjud bo'lishdan to'xtaydi. Endi shunday bir yaxlitlik yaratiladiki, uning ayrim qismlari shu yaxlitlikning ichidagina ma'noga ega bo'ladi va mabodo biron ayrim unsur muvaffaqiyatsiz chiqsa, jamiki yaxlitlik parchalanib ketadi. Agar muhit tasviri muallifning ichki his-tuyg'ulari bilan nurlantirilmagani uchun tanqid qilinsa, unda xarakterlar ham ma'naviy mohiyatdan mahrum bo'lib qoladi, harakat cho'zilib ketgan bo'ladi, qahramonlar jozibasiz chiqadi va hokazo. Bu shuning uchun sodir bo'ladiki, bunday asarda hayot qotib qolgan ob'ektiv olamning manzarasi sifatida namoyon bo'lmaydi. Aksincha, u doimiy harakatda bo'ladi va buning sababi-bunday asarda sub'ektiv narsaga qiziqish birinchi o'rinda turganida emas, balki harakatning mustaqil, o'z-o'zicha rivojlanib boradigan unsur emasligida, hayot mudom o'zgarib turuvchi sub'ektiv olam uzviy nisbatda olinganidagina namoyon bo'lishidadir. "Modern" asarlarining ko'pchiligi ana shunaqa "ma'nodor" yoxud "ahamiyatli" prozadan iborat⁵².

Jon Golsuorsi o'zining "Adabiyot va hayot" nomli maqolasida modernizm romani haqida yozar ekan quyidagilarni qayd qiladi: "Hozir roman borasida ko'p tajribalar o'tkazilyapti. Ammo bu tajribalar qanchalar qiziqarli bo'lmasin, ularning istiqboli porloq, deb aytib bo'lmaydi. Bu tajribalar oqibatida ba'zi bir yosh mualliflar romanni turfa xil hodisalar omboriga aylantirib yubordi. Marsel Prustga o'xshaganlar romandan oilaviy hayot qomusini izlashyapti. Edgar Uollesda roman

⁵¹ Сулстад Даг. Норвег насри-Европа модернизми // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида –Т.: Маънавият. 2010. 375-376-бетлар.

⁵² Сулстад Даг. Норвег насри-Европа модернизми // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида –Т.: Маънавият. 2010. 375-376-бетлар.

bir-biri bilan bog‘lanmagan tuyg‘ular quyunidan iborat bo‘lib qoldi, yana qay bir yozuvchini aytamikin, bilmadim, uning asari psixologik mikroanaliz bo‘yicha yozilgan risolaga aylanib ketdi. Imonim komilki, o‘ttiz yillar o‘tganidan so‘ng bu tajribalar butkul unut bo‘lib ketadi va faqat xarakterlari bor, syujet mavjud romanlarga yashab qoladi. Men yana shunga aminmanki, she‘rlardan ham tushunib bo‘lmaydigan qay bir tarzda bizning tuyg‘ularimizga ta‘sir qiladiganlarigina yashab qoladi.⁵³”

Lirik asarlarda germenevtik sharoitni shakllantirish uchun o‘ziga xos ruhiy ehtiyoj seziladi. Gegel yozadi: “... Lirik shoir o‘z qalbi va ongida shoirona shakllangan hamma narsani qo‘shiqda ifodalashga ehtiyoj sezadi. SHu munosabat bilan boy hayotning turfa jarayonlarida hamisha shoir bo‘lib qolgan Gyoteni eslamok, ayniqsa, joizdir. Bu jihatdan u eng mashhur insonlar safidan o‘rin oladi. Qiziqish doirasi shu qadar xilma xil va benihoya keng bo‘lgan kishi kam uchraydi, ammo shunga qaramasdan, u doimo ichki hayot kechiradi va uning qalbiga to‘qingan hamma narsa she‘riy obrazlar shaklini oladi”⁵⁴. SHoirning tashqi hayoti, uning kundalik turmushda oshkor bo‘lishdan ham ko‘ra ko‘proq yashirin bo‘lgan xususiyatlari, qalbi, uning ilmiy mayllari va davomli tadqiqotlarning natijalari, barkamol amaliy aqlining tajribalari, o‘z zamonidagi bir-biriga chirmashib ketgan voqea – hodisalardan olgan taassurotlari, har bir narsadan chiqargan xulosalari, yoshlikdagi jo‘shqin quvnoqligi va jasorati, etuk yoshdagi pshiq keksalikdagi shodon, hayotbaxsh donishmandligi, hamma-hammasi lirik bayonlarga aylanadiki, Gyote his-tuyg‘uga engil bir ishora etishdan tortib, ruhning og‘ir, iztirobli g‘alayonlarigacha ifoda etish bilan ulardan xalos bo‘ladi.

Germenevtik sharoit shakllanishida shoir ruhiy holatining tabiiyligi o‘quvchi-kitobxon emotsional holati bilan mutanosibligining eng muhim sharti. O‘quvchi shoir ruhiyatini o‘ziga yuqtirar ekan, uning qalb manzaralarini botiniy zehn bilan ko‘radi, uning kabi hayajon, ekstazni his qiladi, uning kabi shodlanadi, g‘am-alam, qayg‘uga mubtalo bo‘ladi. Binobarin, ruhan poklanish jarayoni aynan

⁵³ Жон Голсуорси. Адабиёт ва ҳаёт// Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида –Т.: Маънавият. 2010. 72-бет.

⁵⁴ Гегель. Лекция по эстетике. Соч. Т. XIV. Кн. 3.-Москва: 1958. стр. 307.

mana shu holatda yuz beradi. Ijtimoiy mentalitetning shakllanishda bu kabi individual, shaxsiy ruhiy poklanish eng muhim shartlardan biri. Toki, har bir inson global hermenevtika orqali ulug' insoniy qadriyatlarning, global qadriyatlarning naqadar muhimligini o'z badanida his qila olsin. Badiiy adabiyot, binobarin, she'riyatning eng muhim vazifasi mana shundan iborat.

Badiiy asar arxitektonikasi g'oyaviy nuqtalari porloq va yorqin manzaralarda shakllanishi uchun faqat g'oya muhimligi etarli emas. G'oyani yuzaga keltiradigan shakl, uslub, badiiy-tasviriy vositalarning ham o'ziga xos ahamiyati so'zsiz. "SHubha yo'qki, Stendal asarlarining uslubi zo'rroq va ularda yarqiroq nafosat ko'p, biroq Stendal o'z personajlari yordamida faqat o'zininggina ichki dunyosini ochib beradi. Balzak esa, butun bir olam yaratdi va bu olam bir vaqtning o'zida ham uning davriga, ham boshqa hamma davrlarga taallulidir"⁵⁵.

Asarda qahramonning taqdir yo'li panoramasini yaratish ijodkordan asar syujetini muvofiq shaklda shakllantirishini talab qiladi. Adabiy hermenevtikada asarda aks etgan hermenevtik sharoitni to'g'ri fahmlash asarni real tushunish uchun yo'l ochadi. Bu xususda Balzak asarlaridagi hermenevtik sharoitni o'rgangan Andre Morua shunday yozadi: "Balzak o'zi yaratgan xarakterlarni sinchiklab o'rganadi, lekin o'z asarlarida ishtirok etuvchilar ustidan hukm chiqarmaydi. Balzak biladiki, agar Rogen surunkali tumov bo'lmaganida va dimog'idan badbo'y hid kelib turmaganida, vijdotsiz notarius bo'lmagan bo'lar edi. Bu xastalik Rogen xonimda eriga nisbatan engib bo'lmaydigan jirkanish tuyg'usini uyg'otadi. SHunda xotinining nafratiga uchragan va uning xiyonatini ko'rgan notarius taskin topmoq maqsadida va yana o'ziga ishonch tuyg'usini qaytarmoq uchun buzuq xotinlardan o'ynash tutadi. Buning oqibatida u doimiy ravishda pulga muhtojlik his qila boshlaydi, qalloblik yo'liga qadam qo'yadi va oxir-oqibatda qochib ketadi. Kishini jirkantiruvchi xastalik Rogenning taqdirini hal qiladi."⁵⁶

⁵⁵ Моруа Андре. Оноре де Бальзак // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. –Т.: Маънавият.2010. 194-бет.

⁵⁶ Моруа Андре. Шу жойда. 210-211-бетлар.

Insoniyat jamiyati minglab tabiiy iplar bilan mustahkam bog‘langan. Bular oilaviy munosabatlar, turli sinflar o‘rtasidagi, savdogar bilan xaridoru, qarz beruvchi bilan qarzdor o‘rtasidagi munosabatlardir. Bu tabiiy aloqalar qonunlardan yuqori turadi. Dehqon tabiatiga ko‘ra savdolahmasa bo‘lmaydi. Xuddi shunga o‘xshash bankir ham tabiatiga ko‘ra turli tuman chayqovchiliklar yo‘liga kirmasa bo‘lmaydi. Dunyoda hukmronlik qiluvchi qonunlarni hisobga olmasang yashab bo‘lmaydi. Ammo ma’naviyat qonunlari ham o‘z navbatida “tabiiy aloqalar” sirasiga kiradi.

“Tabiiy aloqalarning” g‘oyaga aylanishi va bu g‘oyalarning insoniyat hayoti yoki ayrim insonlar taqdiridagi paradigmasi badiiy asarda bevosita ijodiy metod va badiiy tilning rang-barangligi bilan bog‘langan bo‘ladi. Germenevtika gumanitar fanlarning metodologik asosiga aylangan ekan, adabiyotshunoslikda metod yaratilishini, metod orqali badiiy tafakkurning individual jilolarini topishni tahliliga o‘taylik.

Ijodkor badiiy materialni bayon qilish binobarida uning real sharoit, obraz (yoki qahramon), mavzu, ijtimoiy ahvol va badiiy tilga munosabatini shakllantirar ekan individual va milliy mentaliteti, ijtimoiy-shaxsiy pozitsiyasi, diniy-falsafiy qarashlari ustivorlik qiladi. Bunday ustivorlik badiiy asarda metodning shakllanishi uchun asos soladi. Ijodiy metod ustivorligi adabiyotning tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liq.

Adabiyot tarixidagi rivoj tendensiyasi turlicha namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, bir adabiy hodisaning o‘zi adabiyot tarixining turli bosqichlarida turlicha-ijobiy va salbiy rol o‘ynashi mumkin, ya’ni adabiy hodisaning “qimmatini” tarixan konkretdir. Hukmron ideologiya din bo‘lgan o‘rta asrlar sharoitida insonni (faqat xudonigina emas), uning “bu dunyo”dagi zavq-shavqlarini madh etish insonning, ayniqsa, ayol kishining go‘zalligini kuylash – adabiyot mazmunining taraqqiyotida olg‘a tomon qo‘yilgan katta qadam va adabiyotda gumanizmning tasdiq bo‘layotganining dalili edi. Jahondagi hamma adabiyotlarga xos bo‘lgan bu xususiyat O‘rta Osiyo xalqlari adabiyotida “dunyoviy adabiyot” deb atalmish ajoyib hodisani yuzaga keltirdi. O‘rta asrlar sharoitida adabiyotda inson

go‘zalligining maqtalishi, hatto butun adabiyotda shu hodisaning hukmronligi ma’lum davrgacha ijobiy rol o‘ynadi. Ammo XIX asrga va ayniqsa XX asrning boshlariga kelib, adabiyotning faqat inson go‘zalligini madh etish bilan cheklanishi kamchilik sifatida tushunila boshlandi, chunki yangi davrda ijtimoiy muammolar juda katta kuch kasb etib, adabiyotda o‘z aksini topishi zarur edi. SHuning uchun ham XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida avval Furqat, Muqimiy, keyinroq Anbar otin, Hamza, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Ayniy kabi yozuvchilar adabiyotning “qoshu ko‘zni maqtash”ga berilib ketishiga haqli ravishda qarshi chiqdilar⁵⁷.

III BOB. BADIY TIL TAHLILINING GERMENEVTIK MEZONLARI

3.1. Badiiy til san’atini tushunishning ijtimoiy mezonlari

⁵⁷ Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. 2Ғжилд. –Т.: 1979. 441-бет.

San'at inson hayotining mazmuni. San'atsiz hayot vahshiylik, degan gap aksioma. Biroq san'atni egallash, uni eshitish, ko'rish va his qilish hamda undan zavqlanish barobarida uni tushunish, uni to'laqonli o'zlashtirish muammosi yotadi. San'atning zamirida oddiy insoniy madaniyat turadi. Madaniyat esa, insonlar va xalqlararo tolerantlikning tayanch nuqtasi. San'atni tushunish borasida inson hissiyotning oliy shakli-so'z vositasidagi yo'lqindan foydalanadi.

Badiiy adabiyot esa, so'z san'atidir. So'z til demakdir. Til esa turli shakllarda reallashadi:

- * inson tili,
- * hayvon tili,
- * o'simliklar tili.

Tilning bu shakllari undan foydalanuvchilardagi ijtimoiy muhitga munosabat vositasida variantlashadi.

Bu o'rinda biz ijtimoiy - siyosiy aloqa vositasi hisoblangan inson tili xususida fikr yuritar ekanmiz, tilning etnik-geografik kategoriyalarini ham farqlanishimiz darkor:

- * milliy til,
- * davlat tili,
- * xalqaro til.

Milliy tilning o'zi ham turli shakllarda namoyon bo'ladi:

- * umumxalq tili,
- * adabiy til,
- * rasmiy til,
- * ilmiy - publitsistik til,
- * kitobiy til,
- * so'zlashuv tili,
- * ko'cha tili,
- * mahalliy til,
- * turli tabaqa va guruhlar tili,
- * badiiy til.

Qo‘llanishi ko‘lami holatiga muvofiq:

*qo‘llanish doirasi chegaralangan til,

*qo‘llanish doirasi chegaralanmagan til.

Tilning bu kabi klassifikatsiyalari serqirra va ular orasidagi bo‘linish hozirda ham davom etmoqda. Biroq, biz bu o‘rinda tilning har qanday shakllarini umumlashtira oladigan shakli haqida fikr yuritmoqchimiz: bu til - badiiy til, badiiy adabiyot tilidir.

Badiiy adabiyot tili umumlashtiruvchi xarakterga ega, chunki badiiy asar mavzu doirasida voqelik va personajlarning real in‘ikosi jarayonida ijtimoiy hayotning har qanday sohasiga dahldor bo‘la oladi. “YOzma adabiyot o‘z taraqqiyotida son-sanoqsiz avlodlarning kollektiv ijodi bo‘lgan folklordan donolikni, obraz yaratish sohasida to‘plangan tajribalarni, til boyligini va xayol ufqlarining kengligini o‘rgandi”.⁵⁸

Vaholanki, badiiy asar muallif shaxsi va obrazli lisoniy masshtab vositasida tilning har qanday ifoda uslubiga bevosita murojaat qilishi mumkin. Ilmiy, rasmiy, kitobiy, ommaviy, dialektal, chegaralangan va chegaralanmagan til uning ifoda aspektlari ichida bo‘ladi. SHu bois badiiy adabiyot tili – badiiy til, badiiy adabiyotning o‘zi kabi ommaviy xarakterga ega. Aynan mana shu ommaviylik badiiy adabiyot germenevtikasini ijtimoiy hodisaga aylantiradi (Biz badiiy ijodning ommaviy xarakteri haqida quyida to‘xtalamiz).

Badiiy asar matni germenevtik tahlili jarayonida badiiy adabiyotning eng muhim atributlaridan biri uning badiiyligini, aniqrog‘i, badiiylilikning inson tafakkuridagi falsafiy-estetik fantaziyaga munosabatini nazarda tutish lozim. Bu o‘rinda badiiylilik “o‘ziga xoslik”, “istisnolik”, “ishlanganlik”, “sayqallanganlik”, “me‘yorlanganlik” ma‘nolariga yaqin va aynan shu hodisa san‘at mavjudlik belgisining eng birinchi talabi. Bu ma‘nolar badiiy adabiyot namunasining shakli va g‘oyasi binobarida yuzaga chiqadi. SHakl va g‘oya esa mantiq – bilishning o‘ziga xos qirralari. Bilish – tafakkur faoliyati, tafakkurning bu faoliyati esa, tilda

⁵⁸ Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. 2-жилд.-Т.: Фан. 1979. 45-бет.

namoyon bo'ladi. Badiiylik badiiy adabiyotda so'zda namoyon bo'ladigan alohida xususiyat sifatida uning tili ham demakdir. Badiiylik bu – badiiy til.

Badiiy adabiyotning yana bir muhim xususiyati – uning individual ijod namunasi ekanligi. Badiiy adabiyotda eng muhim hodisa – individualizm – ijodkorning o'z g'oyasi, uning o'z asari orqali insoniyatga aytmoqchi bo'lgan so'zi, gapidir. Gap, so'z - til badiiy asar namunasining borlig'i, uning mavjudlik holatidir. Bu tamoyil ijodning, asarning barcha mavjudlik kategoriyalarini qamrab oladi. Olamning mavjudligi g'oya ekan, g'oya so'z bilan ifodalanar, so'z esa, tilning namoyon bo'lish shakli ekan, ong, g'oya - til, so'z esa nutqdir. Badiiy asar esa, badiiy nutqning reallik kasb etgan varianti.

Til, umumxalq tili ongning mavjudlik holati. Har bir inson o'z ongini til orqali reallashtiradi. Til - bu o'rinda ongning reallik kaliti. Nutq esa, tilning yozma, og'zaki, ichki tuyg'uda reallashgan shakli. So'z esa, nutqning, amaldagi tilning tovushda libosga ega bo'lgan ko'rinishi. Bularning hammasi umumxalq tilida umumiy, ayrim ijodkorda xususiy, individual ko'rinishga ega. Individual ijod individual tilni, aniqrog'i tilning yangi vositalarini talab qiladi. Individual til – ijodkorlik.

Badiiy asarda ijodkor ikki shaklda namoyon bo'ladi: yangi g'oya ijodkori yoki mavjud g'oyaning yangi shakli ijodkori sifatida. Birinchisida u daholikka da'vogar, ikkinchisida mavjud daholikning davomchisi. Badiiy ijod daholari yoki uning davomchilari o'z g'oyalari bilan hali bashariyat tasavvuri ufqlari ilg'amagan qirralarni kashf etishga intiladilar.

Borliqni bilish – anglanish me'yori hozirgi mutafakkirlarning tadqiqotlariga ko'ra 36 darajani tashkil etadi. Erdagi mavjudot shundan bor – yo'g'i 3 darajasini istifoda eta oladi. 0 dan 1 gacha o'simlik, 1 dan 2 gacha hayvonot, 2 dan 3 gacha insoniyat. Albatta, bularning o'zi ham cheksiz ichki bo'linishlarga ega. SHu bois bu shakldagi klassifikatsiya juda nisbiy xarakterga ega bo'lib, faqat materialistik ta'limot nuqtai nazardan talabga javob bera oladi. Vaholanki, ufologiya ilmida borliqning mavjudlik holatini o'zaro tortishuv, muvozanat natijasi bilan belgilaydilar. Butun olam muvozanati ilmda gravitatsiya deb nomlangan.

Gravitatsiya borliq birligining eng muhim holatiki, usiz borliqning mavjudlik in'ikosi haqida gap bo'lishi mumkin ham emas. Qolaversa, gravitatsiya har bir mavjud nuqtaning borliqda o'z o'rnini va ahamiyati borligining zaruriy sharti hisoblanadi. Binobarin, o'sha nuqtani istisno qilish borliqda muvozanatning buzilishiga olib keladi. Muvozanatning buzilishi esa, borliqning halokati demakdir. Germenevtika jamiyatdagi gravitatsiyaning mavjudlik holatini o'rganishga qaratilgan fan. U borliqning (Er sayyorasida) mavjud har bir voqea-hodisasining o'rnini va rolini me'yorlashtirishga qaratilgan ta'limot. Germenevtikaning predmeti va ta'limoti bu-tushunish nazariyasi, ya'ni olam va odam borlig'i va birligini tushunish muammosi. Tushunish bu-geometrik fikrlash demakdir. Vaholanki, Alloh tomonidan yaratilgan har bir narsa va mavjudotning o'rnini va ahamiyati borligini tushunish, uning mavjudligi bilan kelishish, o'zaro nifoq, ayniqsa, intiqomga o'rin yo'qligini tushunish va atrofdagilarga shu tushunilgan g'oyani etkazish haqidagi ta'limot. Bu borada O'rta asrlarda tasavvuf ta'limoti qator e'tiborga molik g'oyalarni ilgari surgan.

Badiiy adabiyot, binobarin, konkret badiiy asar badiiy g'oya, badiiy tafakkur soyasi ekanligini hisobga olgan holda g'oyaning real shaklini istisno qilib, biz bu kabi bo'linishlarni badiiy g'oya mavjudligining faqat bir shakli bilan bog'liq ekanligini e'tirof qilamiz. San'at yoki badiiy adabiyot borliqning obrazli in'ikosi bo'lganligi bois bunday realistik moddiy jarayonlarni g'oyaga aylantiradi hamda ularning mavjudlik holatini obrazlarda inson tabiatiga mutanosib tasvirlaydi. Bunday tasvir individual ijodkorning o'z mentaliteti va dunyoqarashi hamda xudo bergan talanti binobarida ijodga, borliqning original ko'rinishiga aylanadi. Badiiy adabiyotda bu kabi hodisalar so'zning leksik-semantik yoki stilistik imkoniyatlari ichida yotadi. Germenevtika san'atning obrazli in'ikosini insoniyat borlig'i ijtimoiy gravitatsiyaning qonuniy ko'rinishlarini yaratishga qaratilgan ta'limot sifatida san'at vositasida borliq hodisalarining obrazli izohini uning barcha qonun-qoidalari doirasida tushunish, tushuntirish hamda uni his qilish metodlarini yaratadi.

Ijod individualligi badiiy g'oya individualligining asosida yotadi. Borliqning izohi behad, biroq bu hol undagi tinimsiz originallikning eng odmi holati xolos. Olam hodisalarining ichida abadiylikka faqat g'oyagina dahldor. Har qanday materiallik efemerlikka mahkum. Har qanday efemer hodisalar o'rtasida qandaydir umumiy bog'lanish - deduksiya kuzatiladi.

Deduksiya bizni sillogizmga etaklaydi. Inson tafakkurining eng zaif joyi uning mana shu sillogizmlar – inkorni inkor yoki sabab-natijalar domida qolganligidadir. SHu hol materializm, shu hol realizm.

Ijodning individualligi ko'p hollarda aynan shu qobiqni yorib chiqishga intilgan daholar faoliyatining to'lqinidir. Soya moddiy holat, to'lqin esa, ichki tuyg'u, shaklsiz farosatga bo'ysunmas yolqin. YO'lqin kategoriyasi tabiat va jamiyat qonunlarini tushunish borasida inson mentalitetining mavjudlik holati. Inson nimalar bilandir tarix va kelajakni hozirgi holatga bog'lay olishi, ulardagi voqea-hodisalarni yodda saqlashi, tasavvur qilish va qayta ishlashi, eng muhimi ulardan o'ziga xos xulosa, tushunchalar yarata olishi lozim. Unga bunday imkoniyatni taqdim qila oladigan hodisa yolqin bo'lib, insoniyat uning vositasida borliq va jamiyat mavjudlik kategoriyalari ustidan o'z tushunchalarini yarata oladi. Har qanday yolqin insonda avvalo tasavvur orqali gavdalanadi. Tasavvur esa, obrazlar bilan ishlaydi. Aynan shu hodisa san'atni borliqning mavjudligini tushunishning eng muhim sharti sifatida tasdiqlaydi.

Mutafakkirlarning tafakkur yolqinlari nutqqa aylanganda, umuminsoniy borliq kasb etganda tafakkur durdonalari bo'laoladilar. Har bir tafakkur durdonasining mantiqqa egaligi uning sillogizm natijasi ekanligini tan olish demakdir. Agar g'oya inson tafakkuri doirasiga sig'masa, u yangilik, ijod. Har bir inson individual dunyo, uning borlig'i o'ziga xos zamin, uning o'z o'rmonlari, mamlakatlari, millat-xalqlari, ummon-tog'lari qo'yinki, Er sayyorasidagi barcha mavjudliklar insonda uning mentalitetiga muvofiq u yoki bu darajada mavjud. Bas, shunday ekan, har bir inson o'ziga xos dunyo. SHu dunyoning adabiyotdagi in'ikosi ijod demakdir.

Germenevtik individualizm asar yashash tarzining eng muhim sharti. Borliqni individual kashf etgan yoki bilishning, tafakkurning individual holatini kashf etgan asargina uning muallifiga shuhrat keltiradi, keyingi avlod uchun klassik namuna sifatida yashaydi. SHuhrat – mashhurlik, mashhurlik – taniqli bo‘lmoq. Taniqli inson - mavjud material, real qobiqni, g‘oya – tafakkur yolqini bilan yorib chiqqan odam. Bunday baxt talantlarga, salohiyatlilargagina nasib qiladi. Talant va salohiyat egalari daholar, daholar esa ijodkorlardir. Ijodkor yagona, individual ko‘rinishga ega. G‘oya – individual tafakkur yolqini. Ommada g‘oya faqat materiallasadi, reallikning quliga aylanadi, ijodiylikni yo‘qotadi. SHu bois ijod – g‘oya – tafakkur oliy zaminij ko‘rinishdir.

Zaminning oliy ko‘rinishi uning o‘zidan yiroqlashadi. To‘garak jahonda hamma geometrik tomon samo, fazo - kosmos. SHu bois zamindan uzoqlashgan, ko‘tarilgan tafakkur, u qaysi tomonga qaratilgan bo‘lmasin samovij hisoblanadi.

Individual tafakkur yolqini samovij, samovijlik - originallik, originallik - yangilik, yangilik - betakrorlik, betakrorlik - ijodiylik. Ijodiylik bilan individuallik bu tizimda birlashmoqda.

YUqorida ko‘rib o‘tilganidek, har qandij individuallik hozircha ijtimoiy tafakkur bilan bog‘liq, chunki uning ma‘no - mohiyati jamiyat tomonidan anglanishi kerak. Agar jamiyat undagi individualizmni anglay olmasa, bundij individualizm sohibi aqldan tashqari hisoblanadi, jamiyat uni qabul qilmaydi. Individuallik, ijodiylik faqat tilning o‘ziga xos shakli bilangina jamiyatga tushunarli bo‘ladi. Biz bu erda tafakkurni, ongni borliqning reallik kaliti deb hisoblangan holda fikr yuritmoqdamiz. Biroq, ta‘kidlash lozimki, realizm ijodiylikka to‘sqinlik qiladi. Individualizmni ijodiylik va hissiyot bilan bog‘lash romantizm metodi talabalardan biri (Angliya XIX asr romantizmi). Hissiyot aqlni, mantiqni, ratsionalizmni inkor qiladi. Borliq voqea – hodisalarini aql - idrok (hisob-kitob) yo‘li bilan emas, balki ehtiros, hissiyot, qalb da‘vati, yurak tuyg‘usi bilan boshqarishni targ‘ib qiladi. Bu o‘rinda yurak, qalb, ko‘ngil ong, aqlga qarshi qo‘yiladi. Bu kategoriyalar tasavvurda namoyon bo‘ladi, binobarin, tasavvur borliqning mavjudlik holati sifatida qayd qilinadi. Tasavvurda borliqning har

qanday ko‘rinishi muallif xohish-istagi bosimi ostida qayta ishlanishi mumkin. Ijodning mavjudligi talantli shaxslarda insoniyatga borliqning original ko‘rinishlarini his qilish, tasavvurga kiritish imkoniyatni beradi. Aynan shu hodisa Belinskiyga “SHekspir asarlari insoniyatning aqlan bir-ikki pog‘ona yuqori ko‘tarilishiga vosita bo‘lgan”, deb tan olishi uchun asos bo‘la oladi.

Badiiy tilning asar g‘oyasiga muvofiq shakllanishi metodikasi jarayoni yuqoridagi talablar asosida namoyon bo‘ladi. Badiiy til realligi ko‘p hollarda hermenevtika vositasida shakllanayotgan g‘oyani qanday lingvistik va lingvopoetik vositalar bilan yaratilishining ta‘minlanishini kuzatishdan iborat. So‘zlarning ma‘no xossalari, asar arxitektikasiga muvofiq ravishda xoh alohida, xoh qurshov holatida bo‘lsin ijodkorning ruhiy, botiniy qalbiy yoki ongli, aql - farosat faoliyatiga bo‘ysunishi darkor. Bu hol asar janriga muvofiq turli darajada bo‘ladi: she‘riyatda kichik va qisqa ko‘lamda, eposda keng va batafsil, dramada keng, biroq davriy jihatdan oz muddat ichida tezlik bilan yuz beradigan voqealar tizimida. Aristotel sillogizm nazariyasida induktiv va deduktiv metodlar borliqda butun va qismlarning o‘zaro gravitatsiyasini yaratar ekan jamiyatda ham bir inson: u xoh katta yoki aqlli, kuchli, xoh kichik yoki aqlan, jismonan zaif bo‘lsa ham o‘z o‘rniga ega bo‘lishi lozimligi haqida aytgan edi. Badiiy adabiyot bunday odamlar o‘rtasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan voqea-hodisalarni o‘sha davr ijtimoiy psixologiyasidan kelib chiqib ijod qiladi. Insonparvarlik shaxsning har bir mavjudlik holatini uning shaxsiy mentalitetidan kelib chiqqan holda to‘g‘ri tushunishni, unga adekvat munosabatda bo‘lishni talab qiladi.

Asarda ijodkor aytmoqchi bo‘lgan g‘oya so‘zlarning o‘z va hattoki ko‘chma ma‘nolari hosilasi bo‘lmasligi ham mumkin. Ijodkor yaratgan g‘oya aforistik shaklda butun asar zaminida mujassam qilinadi. Asar g‘oyasini o‘quvchi - kitobxon uning syujetidan, obrazlar va voqealar dinamikasi, ularning psixologiyasi harakatidan izlashi lozim. Ko‘pincha muallif o‘zi aytmoqchi bo‘lgan gap boshqa yoqda qolib, umuman boshqa mazmun, syujet, hatto g‘oyani ham yaratishi mumkin. Bu ham, albatta, asar syujeti, qahramonlar psixologiyasi, voqealar rivojining muallifga bog‘lanmagan holdagi taraqqiyotiga bog‘liq. Bu tasodifiylik

ong mahsuli idrok bilan belgilanadi. G'oya har doim va har qanday holatda bir umumiy qobiqqa ega. U asarning ko'lamida boshdan oxirigacha voqea – hodisa, harakat, so'z, obraz, badiiy - tasviriy vositalarning umumiy yoki xususiy in'ikoslarida yolqin vositasida sezilib turadi. Ijodkor g'oyani lingvistik vositalar semantikasi jarayonida emas, balki yolqin bilan etkazadi o'quvchiga. Yolqin bizning nazarimizda shunday universal psixologik hodisaki, unda nafaqat insoniyat jamiyati yoki mentalitetiga bog'liq hodisalar, balki umumborliq voqea-hodisalarning ham tasavvuriy aksi namoyon bo'ladi. Bu hodisa eng avvalo har insonning shaxsiy fazilatlar borasida, u dunyoga kelgan va yashab turgan ijtimoiy muhitning mentaliteti bilan ham bog'liq. Biz hech qachon bir sharoitdagi odamdan u shaxsiy tasavvuriga sig'dira olishi mumkin bo'lganidan ortiqroq narsa talab qila olmaymiz. Chunki u shunday yaralgan va faqat o'z muhitida munosib borliq. Biroq bunday mitti olamlar o'zaro birlashib, yaxlit jamiyatni borlig'ini tashkil qilar ekanlar hamda makon va zamonda mavjud ekanlar ular o'z mavjudligi doirasida borliq va insoniyatning ma'lum (o'z imkoniyatidan kelib chiqib) bilim va g'oyalar zapasini istifoda etadilar hamda har bir voqea-hodisaga shu pozitsiyadan turib shaxsiy munosabatini yaratadilar. Bunday psixologik jarayon hozirda nafaqat insonlarda isbotlangan, balki hayvon va o'simlarga ham xos ekanligi aniqlangan.

Borliqdaga har bir mavjudlik mitti olam ekan, uning mavjudligi mana shunday yolqinni istifoda qilish orqali borliq qonuniyatlari va voqelikni bevosita ishtirokchisiga aylanishi uchun imkon yaratadi. Demak borliq, uning mavjudlik qonuniyatlari real va abadiy voqelik ekan, ularning yolqini ham abadiy, shuningdek, ularning inson psixologiyasida mentalitetiga munosib aks etishi ham real voqelik. San'atning ommaviyligi shartida eng muhim nuqta mana shu.

Endi mana shu o'rinda asar g'oyasini shakllantirishda hisobga olinishi zarur bo'lgan badiiy adabiyotning yana bir muhim xususiyati – ommaviylikka to'xtalib o'tish zarur.

Ommaviylik – badiiy asar mavjudlik funksiyasining, uning germenevtik sharoitda shakllanishining muhim sharti. Badiiy asar faqat keng omma tamonidan qabul qilingandagina adabiyot, san'at namunasi bo'la oladi. Omma – xalq asarni

uch muhim xususiyatga tayangan holda qabul qiladi: birinchisida badiiyligi uchun, o'zining estetik ehtiyojini qondirish maqsadida, ikkinchisida alohida daho tamonidan yaratilgan individual ijod namunasi sifatida va nihoyat, uning yangi, inson uchun noma'lum bo'lgan, unga yangi dunyo sirlarini ochadigan badiiy g'oya tashiganligi uchun. Bu o'rinda badiiylilik va ijodiylik xuddi yagona dengizga birlashgan daryolar kabi bir manzil va g'oyada-ommaviylikda birlashadilar.

Bu uch xususiyat ommaga badiiy asarni reallashtirgan nutqning mavjudlik holati – so'z orqali etib boradi. So'z va uning ma'no xususiyatlari badiiy asar umumiy g'oyasining realligi kaliti sifatida ong bilan anglanib, tilga aylanadi. Badiiy asar g'oyasining lisoniy - til xususiyati aynan shu shaklda namoyon bo'ladi.

Ommaviylik badiiy asar g'oyasi tilidan tashqari, uning ifoda – shakl tiliga ham bog'liq. Asarning estetik ehtiyojga muvofiqlashuvi ayniqsa, she'riy asarlarda yangi lingvopoetik material yaratishni yoki mavjud materialni yangi arxitektonikada - shakl va ma'noda istifoda etishni talab qiladi. Omma ijodkordan yangi asar, binobarin, yangi so'z kutadi. Bu o'rinda yangi so'z jumlasidagi “so'z” kalimasi “g'oya” ma'nosini anglatadi. Hozirgi vaqtda “so'z” kalimasining boshqa ma'nolari ham shakllanmoqda. Uning “kitob”, “badiiy asar” “ta'limot” ma'nolaridan tashqari matbuotda “sportda g'alaba”, “ustunlik”, siyosatda “qat'iylik”, “va'daga vafo qilish”, ijtimoiy hayotda “menlik” kabi ma'nolarda qo'llanmoqda.(Bu borada yana yuqorida aytilgan boy va kambag'al so'zlar guruhiga e'tibor bering). Inson mavjudligi borliqni tushunish, tushuntirish orqali namoyon bo'lar ekan, inson uni so'z bilan tushuntiradi, talqin va taqrir qiladi. Demak, borliq asosida so'z yotadi. Butun borliqni bitta yagona “so'z” bilan izohlash mumkin.

Bu hol ommaviy holatda badiiy asar g'oyasining mavjudlik shakli so'z - til bilan bog'liq ekanligini isbotlamoqda. Dunyoning asosida g'oya – so'z yotadi. Har qanday harakat, holat - reallik, reallik esa, g'oyaga ega, g'oya esa so'z bilan reallashadi, ya'ni ommalashadi. So'z har qanday harakat va holatning reallashgan qobig'idir. Harakat va holatning, voqea-hodisalarning rang-barangligi insoniyat lug'aviy imkoniyatlari ichida yotadi. Insoniyat ongi fahmlamagan voqea - hodisa

ong hodisasidan tashqari hisoblanadi, ya'ni o'zining moddiy qobig'i – so'zga aylanmaydi. Demak, u til hodisasi emas. Badiiy ijod hayot rang - barangligini kashf etish jarayonida ko'p hollarda aynan mana shu anglanmagan hodisalarni nomlaydi, yaratadi, insoniyatga taqdim qiladi. Tabiatdagi induktivlik, ya'ni markazga intilish, ko'p voqea – hodisalarni umumlashtirishning eng muhim rolini ta'kidlaydi, ya'ni ularni so'zda - tilda reallashtiradi, umumlashtiradi.

Ommaviylik so'z - tilning mana shu xususiyati bilan bog'liq. Aytilgan g'oya so'z – til - ommaviylik. Chunki badiiy asar shu shaklda insoniyat ommasiga etib boradi. O'tgan asarning boshlarida evropalik olimlar tovushlarning ham xuddi nur kabi rangorang belgilari bor ekanligini isbotlashdi. Vaholanki borliqning paydo bo'lishi asosida nur yotadi. Nur esa, turli ranglarda zohir bo'ladi. Demak, tovush rangli ekan, tovush asosida yaralgan so'z, ohang, ularning negizi va hosilasida yotgan g'oya ham rangli bo'lishi kerak. Badiiy yolqin kuchi va qudrati mana shunday ranglar spektrining darajasi bilan belgilanadi.

Badiiy tilning badiiy adabiyot spetsifik xususiyatlariga munosabati yuzasidan olib borilgan qisqacha tahlil shuni ko'rsatadiki, badiiy asar shaxs ijodiyligi va asarda aks etgan ma'lum g'oyaning omma ongidagi yolqinidan iboratdir.

Yolqin individual insonda hissiyot va jamiyatda til – so'z vositasida reallashadi. Yolqinning reallik qobig'i adekvat ravishda his va tildir. Badiiy matnning germenevtik sharoitda yolqini uning til orqali o'zlashtirilishiga asoslanadi. Badiiy asar muvaffaqiyati u yaratgan yolqinning rangorang tovlanishi va yolqin ranglari spektrining originalligi bilan bog'liq. Xalqning asrlar mobaynida to'plagan boy hayotiy tajribasi qisqa matnlarga-maqollarga, badiiy asarda umumiy g'oyani shakllantira oladigan aforizmlarga aylanadi va kelajak avlodga meros qilib qoldiriladi. Maqollar xalqning dunyoqarashi, milliy ma'naviyatini belgilovchi mezonlardan biri hisoblanadi. Maqollarda inson turmush tarzi, orzu intilishlari uning hayotiy tajribasiga qiyosan aks etadi, shu bois maqol ratsional yoki sentimental bilishdan ko'ra ko'proq empirik bilishning samarasi sifatida baholanadi.

Badiiy tilning mukammal, teran, jozibador va nafis bo'lishi badiiy asar muvaffaqiyatining eng muhim garovi. Insoniyat badiiy asarni mana shu xususiyat garovi vositasida qabul qiladi, o'zlashtiradi, ommaviylashtiradi.

Badiiy adabiyot-badiiy asar badiiy tilda aks etgan poetik obrazli borliq sifatida olam haqidagi individual inson tasavvurini hermenevtikada yolqin vositasida ommalashtirish demakdir. Jamiyatning har bir vakili o'z mentaliteti va xudobergan imkoniyatlaridan kelib chiqib, asar vositasida tabiat va jamiyatdagi munosabatlarni taqdim qilingan obrazlarda ko'radi, eshitadi, his qiladi hamda ulardan xulosa, tushunchalar yaratadi. Oxir-oqibat o'zining ruhiy-psixologik dunyosini qayta yaratish binobarida jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishga intiladi. Katarsis-badiiy adabiyotda ijtimoiy tushunishning kaliti sifatida mana shunday tarbiyaviy ahamiyatga ega.

3.2. Mumtoz badiiy tilni tushunishda adabiy tahlilning hermenevtik mezonlari

Hazrat Navoiy badiiy asarni, uning ma'no-mohiyatini tushunishni, badiiy talqinni she'rshunoslik, deb atagan ekan¹. Biz ham shunga muvofiq ravishda she'rshunoslikni asar tilini tushunish, uning g'oyasini anglab etish, binobarin asar matni tahlili orqali yolqin bilan amalga oshiriladigan hermenevtik sharoit deb hisoblaymiz. Tanlab olingan matnning badiiyliigi, emotsionalligi, ta'sirchanligi, tasviriyliigi ortida ijodkorning, u tegishli bo'lgan xalq va umuman insoniyatning fasohati, anglab etilgan yoki anglab etilmagan fasohati zamirida, minglab avlodlarning orzu-umidlari, tilaklari, estetik dunyosi, qalb manzaralari tasviri mujassam bo'ladi. Mana shularning hammasi hermenevtikaning badiiy tilga asoslangan matn imkoniyatlari zamirida o'rin topadi.

Badiiy til va uni o'rganish usullari ko'pdan beri munozaralarga sabab bo'lmoqda. SHu bois badiiy tilni o'rganish turlari va usullarini ishlab chiqish kundalik dolzarb muammolaridan biridir. Hozirga qadar badiiy asar tilini

¹ Каранг: Зайнуддин Махмуд Восифий. Бадойе ул-вақоъ. -Т. : 1979. 126-бет.

o'rganishning turli usullari ilgari surilgan. Ularga muvofiq asar tilini ayrimlar tilshunoslik, boshqalar adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan o'rganishni taklif qiladilar. Akademik V.V.Vinogradov boshchiligida bir guruh olimlar badiiy asar tilini o'rganish masalasiga alohida bir soha sifatida qarashni taklif qilganlar. Biroq bu borada hali biron bir qat'iy fikrga kelingan emas. Hozirga qadar badiiy tilni o'rganishning yagona kriteriylari ishlab chiqilgan emas.

Badiiy til insoniyat aloqa tizimining, estetik dunyoqarashining alohida ko'rinishi sifatida alohida, ayricha o'rganilishi zarur.

Bu borada yangi davr tilshunosligida til va nutq hodisalarini farqlash haqidagi nazariyalarni ham e'tiborga olish lozim. Unga ko'ra til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo'lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisidir.

Nutq esa, tilning namoyon bo'lishi, ro'yobga chiqishi, voqelanish shakli bo'lib, u bevosita kuzatishda berilgan moddiy qobiqqa ega bo'lgan hodisa. Ushbu nazariya tarafdorlari shu o'rinda til birliklarini nutqning u yoki bu ko'rinishida ishlatish qonuniyatlari va imkoniyatlarini chegaralash xususida me'yor kategoriyasini ham ilgari suradilar.

Badiiy asar nutq hodisasi sifatida qaralgani bois uning til xususiyatlari ham bevosita kuzatish predmeti hisoblanadi. Biroq biz ko'p hollarda badiiy nutqni badiiy tilning alohida namunasi ekanligini hisobga olmaymiz. Demak, badiiy nutqda badiiy tilning bir ko'rinishi namoyon bo'ladi, xolos.

Badiiy til esa, alohida ijodkorning o'z ichki imkoniyati sifatida kuzatishda berilmagan. Aniqrog'i, badiiy til – ijodiy potentsiya. Umumxalq tili tilshunoslik va adabiyotshunoslikning materiali vazifasini bajarar ekan, shu o'rinda ta'kidlash lozimki, har ikkala fan til materiallariga nazariy yondoshuvida ayricha pozitsiyani tanlaydilar. Xususan, tilshunoslik til materialining xususiy belgilarini aniqlaydi, masalan, grammatik, fonetik, leksik nuqtai nazardan o'ziga xosligini ishlab chiqadi; adabiyotshunoslik esa, shu material asosida yaratilgan matnning yaxlit

shakllarini nomlaydi, masalan, roman, she'r, syujet, poetika kabi. Biroq amaliyotda har ikki fan til materialiga faqat bir xil munosabatda bo'ladi: tilshunoslik matn qismlarining mantiq-ma'no qirralarini qayd qiladi, adabiyotshunoslik esa, shu matn ma'nosida aks etgan estetik go'zallikni qayd qiladi. Germenevtika esa, bu ikki fandan farqli ravishda matn arxitektonikasi orqali tovlanadigan badiiy talqin g'oyalarini birlashtiradi.

Zamonaviy filologiya ilmida til va nutq hodisalari alohida – alohida hodisa sifatida qaralayotgani bois, ularning tabiatidan kelib chiqqan holda shartli ravishda badiiy asarning ma'no (ichki, g'oya) va mavzu xususiyatlarini germenevtik sharoit sifatida, uning epos, lirika va drama shaklida mavjudligini nutq hodisasi sifatida baholash mumkin. SHu kabi xususiyatlar shakllantirilganda badiiy asar tili alohida hodisa ekanligi ma'lum bo'lib qoladi.

Tilshunoslikda so'zning ma'no tomonlarini o'rganish borasida ma'lum tajriba kuzatiladi. Xususan, sistem tilshunoslikda so'zning mazmun va ma'no tomonlari semalar bilan ajratiladi va semalar uch turga bo'linadi: 1) atash semalari (denotativ semalar); 2) ifoda tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar); 3) vazifa semalari (funktional semalar)⁵⁹. Biroq bu holatda so'zning g'oya yaratish imkoniyatlari butunlay e'tibordan soqit qilinadi. Sistem tilshunoslarning nazarida so'z xuddi Mendeleev davriy sistemasidagi element, uning ma'nolari (semalari) esa, elementlarning aktivlari sifatida qabul qilinadi. Aktivlarning o'zaro birika olish xususiyatlari ularning nazarida so'z ma'nolarining barcha ifoda imkoniyatlarini qamrab oladi.

Aznaurova E.S. o'zining tadqiqotlarida shunday xulosaga keladiki, "agar semantika so'zning ma'nosini bildirsa, pragmatika uning so'zlovchisi maqsadi, so'zlanish sharoiti va maqsadli nutqning ta'sirchanligi samarasini ochib berishga intiladi... So'zning vazifa bajarish imkoniyatlari muallif maqsadiga bo'ysundirilganda so'z belgisining to'rt tipi ajratiladi: yadro, periferiya, axborotli va pragmatik semalar".⁶⁰ Aznaurova tadqiqotlarida lingvopragmatik kontekst

⁵⁹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи. 1995. 58-бет.

⁶⁰ Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. –Т: 1998. стр. 29-34.

muammosi ham nazarda tutilgan. Xususan, u yozadiki, “shunday qilib, lingvopragmatik kontekst bu-nutq zanjirining bo‘g‘inidir. Unda faol birliklarning pragmatik mazmuni namoyon bo‘lishi uchun kerakli verbal signallar mujassam bo‘ladi. Signallar sifatida so‘zning ma’no – mazmuni pragmatik komponentining yoki okkazional pragmatik ma’no shakllanishi jarayonida (ularning eksplitsit lisoniy reprezentatsiyasi holatida) kontekstda o‘zining kommunikativ – pragmatik parametrlarning o‘zini aks ettiruvchi holatlar paydo bo‘lishi mumkin.

Pragmatik axborot signallari o‘zining verbal reprezentatsiyasidan tashqarida ham bo‘lishi mumkin. Bunday holatlarda pragmatik kontekst ekstralingvistik faktorlarni: “sharoit holati”, “fonli” yoki “madaniy saviya” kabilarni ham o‘z ichiga oladi. Bunday holatlarda kontekst fonli kommunikativ bilimning summasi (mag‘zini) o‘z ichiga olgan holda hamda ma’lumotning barcha bilvosita ko‘rinishlarining kodini ochish orqali, binobarin, ularni aql doirasi imkoniyatlari va matn til markerlari yoki til signallaridan tashqaridagi presuppozitsiya bazasini ham mujassam qiladi”⁶¹.

YUqorida keltirilgan fikrlar mujassami barobarida shunday xulosa chiqarish mumkinki, badiiy asar tili alohida soha predmeti bo‘la olar ekan, buning uchun quyidagilarni asos qilib keltirish mumkin:

1. Badiiy asar yaratilishi jarayoni individual ijod bilan bog‘liq, ya’ni ijodkor talanti, shaxsiy qobiliyati, uning ijodiy g‘oyasi va badiiy tafakkurining mevasi. Badiiy asar alohida inson ijodiy faoliyatining mevasi sifatida hali umumxalq tili, adabiy til doirasiga kirmaydigan so‘z va so‘z ma’nosi orqali g‘oyalarini ham qamrab oladi. Bu hol badiiy asar arxitektonikasi ijodiylikning eng muhim mezon sifatida belgilanishi lozim.

2. YAngi davr badiiy adabiyoti insoniyat jamiyatining ko‘zgusi sifatida o‘zining funksional doirasini tubdan o‘zgartirgan. Uning avvalgi faqatgina san’at namunasi sifatidagi funksiyasi badiiy adabiyot funksiyalaridan biriga aylanib qolgan, xolos. YAngi davr badiiy adabiyotida ilmiy-fantastik uslub bilan bog‘liq qator janrlarning paydo bo‘lishi uning jamiyat, ilm-fan va umuman mavjudlik

⁶¹ Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. –Т.: 1988. стр. 58.

funksiyalari darajasini g'oyat darajada o'zgartirib yubordi. Xususan, sarguzashnoma, sayohatnoma asarlari geografiya, okeanologiya, zoologiya, botanika, biologiya bilan bog'liq kashfiyotlarni o'zida mujassam qilgani holda nafaqat bu boradagi ma'lum ilmiy g'oyalar, nazariyalarni, balki hali ilmga noma'lum bo'lgan ko'plab gipotezalarni ham ijtimoiyga arenaga olib chiqdi.

Bu borada yana kosmonavtika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik, maishiy, harbiy mavzudagi romanlarda ilgari surilgan g'oya va fikrlarni inobatga olsak, badiiy asarning ijtimoiy ong taraqqiyotidagi o'rni va roli naqadar ulkan ekanligi ma'lum bo'lib qoladi. Qolaversa, hozirgi davrda jamiyatshunoslikka oid juda ko'p hodisalar ham badiiy asarda o'z aksini topmoqda.

Jamiyatning kriminal kuchlari psixologiyasini fosh qilish, ichki munosabatlarni yoritish, umuman olganda juda keng ijtimoiy munosabatlarning badiiy sharhi badiiy asar, bevosita romanlarning san'at asari sifatidagi doirasini ijtimoiy arenaga olib chiqdi, binobarin ularning rolini globallashtirib yubordi.

Individual ijod namunasi sifatida yuqorida tilga olingan hodisalarni qamrab olgani holda badiiy asar hali jamiyat tafakkuri qamrab olmagan germenevtik sharoitni yaratadi, binobarin, bu borada yangi, o'ziga xos tafakkur arxitektonikasi ijodkori bo'lib qoladi. Yangi tilni, yangi hodisani, voqeani va umuman yangi badiiy tafakkurni ijod qilish, yaratish badiiy asar ijodkorining individual lisoniy imkoniyatlari doirasida yotadi.

Ijodkorning lisoniy imkoniyatlari jamiyatning boshqa a'zolari imkoniyatidagi tildan tubdan farq qiladi. U ijodkor sifatida jamiyat a'zolarining ongi va umuman hissiyot organlarida paydo bo'lishi mumkin bo'lmagan va hattoki, biz hali ularni biror-bir kategoriyaga kiritishimiz mumkin bo'lmagan noma'lumliklarini yaratadi. YA'ni inson tafakkurida tub o'zgarish yasaydi. Jamiyat va ijodkor psixologiyasidagi mana shu differensiyani bartaraf qilish, asarning nafaqat ijodkorga xos individual qirralari, balki kitobxonda ham yolqin orqali paydo bo'ladigan tafakkur fantaziyasini shakllantirish uchun germenevtik sharoit tahlili tamoyillarini mukammal o'zlashtirish zarur.

3. Umumxalq tili biron – bir millat, xalq nomi va saviyasi bilan bog‘liq. O‘sha xalqning mentaliteti, ilmiylik saviyasi, jahonda tutgan o‘rni umumxalq tilining ichki va tashqi darajasini belgilaydi. Badiiy til milliy qobiqdan holi hodisa sifatida badiiy asarning umuminsoniyat mulki ekanligi bilan asoslanadi. Binobarin, badiiy adabiyot umuminsoniy qadriyatlardan biri sifatida baholanadi. Navoiy, SHekspir, Dante, Pushkin, Servantes kabilarning dohiyona asarlari hududiy va milliy qobiqlarni tan olmaydi. Badiiy asar umuminsoniy qadriyatga aylanar ekan, unda ilgari surilgan g‘oyalar, kashfiyotlar butun insoniyat mulki bo‘lib qolar ekan, badiiy til ham biror bir xalq tili bilan chegaralanib qolmasligi kerak. Badiiy asarning biror-bir xalq tilida, milliy tilda yaratilishi uning tashqi qobig‘ini belgilaydi, xolos.

Bu kabi asoslarga muvofiq «badiiy adabiyot tili» degan hodisani alohida fan tarmog‘i sifatida o‘rganish zarurati tug‘iladi. SHunga muvofiq uning o‘ziga xos o‘rganish ob‘ekti, predmeti va maqsad-vazifalarini belgilash ham kun tartibidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Badiiy tilning o‘rganilish ob‘ekti kunimizga qadar badiiy adabiyot va adabiyotshunoslik sohasida yaratilgan badiiy va badiiy - publitsistik asarlar bo‘lib, shuning bilan birga ularning til xususiyatlari va badiiy nutq shaklida namoyon bo‘lishidan iboratdir. Predmeti shu o‘rganish ob‘ektida namoyon bo‘lgan badiiy tilni uning kriteriyalari asosida tadqiq qilish, o‘rganish hisoblanadi.

Maqsad – vazifasi esa, badiiy tilning umumxalq tili, nafaqat til, balki til vositalari orqali unda ifoda etilgan g‘oyalari vositasida dunyoqarashi va milliy mentalitetining oshuviga xizmat qilishining tadqiqidan iboratdir.

Har bir xalqning milliy mentaliteti uning madaniyati, madaniy saviyasi, aniqrog‘i, “o‘zligining” saviyasi bilan bog‘liq. Badiiy adabiyot madaniyatning bir ko‘rinishi sifatida uning namoyon bo‘lish usullaridan biri va binobarin, eng muhim usulidir. Zero har qanday madaniyat tilda namoyon bo‘ladi, tilda o‘zining moddiy qobig‘ini topadi, reallashadi. Badiiy til madaniyat tashuvchi vosita sifatida milliy madaniyat, mentalitet bilan bog‘liq Mentalitet qanchalik yuqori darajada ekanligi badiiy asar tili orqali badiiy adabiyot asari saviyasini belgilaydi. Badiiy asarning

falsafiy, ijtimoiy, ilmiy, siyosiy zaruriyatini ta'minlaydi. Har qanday badiiy asar umuminsoniy madaniyat mulki bo'lishi bilan bir qatorda u millatlar orasidagi madaniy, etnografik, diniy va boshqa xususiy belgilarni bir millatdan ikkinchi millatga o'zlashtirilishida eng muhim vosita hamdir. Zero, har bir millat va har bir insonning madaniy saviyasi uning tilida namoyon bo'ladi.

Biz yuqorida keltirilgan asoslar, bildirgan fikrlarni umumlashtirgan holda badiiy tafakkurning turli paradigmalari germevntikasini sintez qilish borasida asar tilini o'rganishning quyidagi turlarini belgiladik. Unga muvofiq badiiy asar tili uch asosiy yo'nalishda shakllanadi:

1. Dekorativ til, ya'ni badiiy asar adabiy turi, janri, syujeti, mavzusi, vazni, hajmi va boshqa poetik tashqi shakliy belgilari bilan bog'liq til xususiyatlari.
2. Badiiy asar g'oyasi tili, ya'ni asar mazmuni, ijodiy metodga munosabati, adabiy uslub, ijtimoiy-falsafiy oqimlarga aloqadorligi, ijodkorning badiiy tafakkur borasidagi fantaziyasi, umuman olganda asar tashiyotgan g'oyani ochib berishga mo'ljallangan lingvopoetik xususiyatlar.

3. Badiiy asar lingvopoetikasi, ya'ni yuqoridagi ikki tadqiqot holatini lingvopoetik elementlar bilan ta'minlashga bog'liq til xususiyatlari.

Adabiyot predmetining spetsifikasining fikrlash mohiyati uning badiiy-tasviriy imkoniyatlaridan tashqarida emas. She'riyat, proza va dramaturgiya umumlashtirib olganda bir xil til materialidan foydalanadi. Biroq ular da voqelikni aks ettirish usuli ma'lum darajada farqlanadi ham.

Adabiy asarlarning insong ongi, shuurida o'rin topishi va shakllanishi ham turlicha: epos yoki epik asarlar mutolaasi insonning ko'z tasavvurida jonlanadi. O'quvchi asar voqealari, monolog va dialoglar ijrochilarini ko'z o'ngida tasavvur qilish orqali asarni hazm qiladi.

Lirikada esa, inson qalbi tasavvurida hissiyot bilan uyg'onadi. Lirikada fikr sezgi orqasiga yashiringan bo'ladi. Lekin baribir lirik asar ham kishi ruhidagi drammatizmning miniatyur ifodasidir.

Drama esa, bevosita jonli ijro orqali inson ko'z o'ngida tasvirni shakllantiradi. Dramaning qudratli hayotiy asoslaridan biri – insonning hayotdan

olgan o'z taassurot va saboqlarini boshqalarga ko'rsatmali usulda berilshga intilishidir. Aristotel aytganidek, ko'rish orqali, ko'z orqali olingan taassurot eng boy, eng kuchli va eng chuqur taassurotdir.

She'riyat tilning sohir musiqaviy vositalarini tanlaydiki, unda ulkan polifonik, sub'ektivlik, ritmni belgilovchi vositalar, vazn, original so'z, so'z shakli yasash imkoniyatlari muhim ahamiyatga ega. Dramatik til esa, lakonizm, qisqalik, aforistik imkoniyatlar bilan boyitilgan, shuningdek, yordamchi elementlar- pauza, qisqartirish, imo-ishora, replika, remarka kabilar bilan to'la bo'ladi.

Badiiy-prozaik til ham o'ziga xos spetsifik imkoniyatlarga-o'z ichki leksik-grammatik qurilishi, o'ziga xos obrazli ifoda imkoniyatlari va tautologiyadan xoliligi kabilar bilan xarakterlanadi⁶².

Dekorativ til, ya'ni badiiy asar adabiy turi, janri, syujeti, mavzusi, vazni va boshqa shakliy belgilari bilan bog'liq til xususiyatlari haqida gapirganda quyidagilarni e'tiborga olish lozim.

Ijodkor o'zi tomonidan tanlangan (yoki yig'ilgan) badiiy materialni qaysi mavzuga tegishli ekanligiga qarab tilning lug'aviy resurslaridan maqsadli foydalanadi. Qolaversa, u til materiallarini istifoda qilishda, asarning arxitektonikasi tuzishda g'oyaning qaysi mavzuga aloqadorligiga e'tibor qaratadi va shunga muvofiq material yig'adi. Mavzu va material hajmi, yo'nalishi hamda uning ahamiyati ijodkorga badiiy tur va janrni tanlash bilan bog'liq imkoniyatni yaratadi.

Eposda ko'proq tavsifiylik muhim, xususan, romanda voqea-hodisalar batafsil sharhlanadi. Chunki uning janr xususiyati keng va katta mavzularni atroflicha tavsiflashni talab qiladi, shuning uchun ijodkor ko'p bosqichli tavsif yo'lini tanlaydi.

Qissada bu holat nisbatan torroq doirada amalga oshiriladi.

Hikoya esa, bir voqea-hodisaning ma'lum qirrasinigina yoritishga mo'ljallangan. SHu bois unda tezlashtirish, ya'ni voqea-hodisalarni so'ngiga, echimiga qarab tez yo'naltirish, umuman olganda harakat kuchli bo'ladi.

⁶² Варфоломеев И.Г. и др. Введение в литературоведение.-Т.: 2006. стр.53.

Lirikada ijodkor o'z ruhiy holatining bir ko'rinishini tavsif qilishi kerak. Buning uchun undan talab qilinadigan shakl tasviriylik, aniqrog'i, ruhiy holat tasviri. Undagi shu tasvirning originalligini ta'minlash shoirning muvaffaqiyatini belgilaydi. SHuning uchun lirik asar mavzusida lirik qahramon (shoir)ning nimadan, qay yo'sunda ta'sirlanganligini hisobga olish muhim.

Ta'sirlanish ob'ekti go'zallik bo'lsa, insonga estetik ruh bag'ishlovchi nafis so'zlar, aksincha, yovuzlik, xunuk holatdan ta'sirlanish bo'lsa, psixofiziologik holatlarni keltirib chiqaruvchi vulgar so'zlardan foydalaniladi. Lirik asarlarda ham tarixiy, muhabbat, hajviy, sharhi hol, dialogik, sanali (kalendar) she'rlarda leksik-semantik vositalar o'ziga xos usulda tanlanadi. SHE'riy asarlarda vazn, qofiya, radif, she'r bandlari, eng muhimi ijodiy metod va adabiy yo'nalish kabi hodisalar ham badiiy tilning ma'lum qoidalari doirasida shakllanadi. Qo'llanadigan leksik - semantik vositalar vazn, mavzu, g'oya, maqsad talabidan kelib chiqib o'zgargan shaklda qo'llanishi mumkin. Masalan, tarixiy mavzuga oid asarlarda arxaizm, istorizmlar (yoki so'zning arxaik shakllari), harbiy mavzuda jangovarlik ruhiy holatini beradigan so'z va so'z shakllari (buyruq ohangi), lirik mavzuda sentimental holatni shakllantiradigan psixofiziologik fe'llar ko'proq qo'llanadi. Bu kabi holatlarni so'zlarning tovush va morfem tarkibiga ham tatbiq qilish mumkin.

Dramatik asarlarda asosan yuqoridagi ikki turdan kelib chiqqan holda uning mavzusiga, janriga qarab tavsifiy, epik til yoki ruhiy holatli til bayoni usuli qo'llanadi. Biroq bu adabiy turning o'ziga xos xususiyati, tabiati voqea – hodisalarni yakuniga qarab tezlashtirishdan iborat. SHu borada ijodkor bu turdagi asarlarda tarixiy, lirik, hajviy-satirik, falsafiy, harbiy - vatanparvarlik dramalarida mavzuga mos ravishda lisoniy muhit yaratadi, lug'aviy qatlam tizib boradi. SHunga qo'shimcha ravishda turning tabiatidan kelib chiqib, so'z va boshqa lisoniy birliklarda tabiatan harakatchanlik, tezlik, jangovarlik kayfiyatini singdiradi, toki voqea – hodisa tez, dramatik tarzda rivojlansin. Dramatik asarning faqat personajlar nutqidan iborat ekanligi ham voqea-hodisalar sharhida muallif izohini istisno qiladi.

Umuman olganda, mavzu va materialga muvofiq badiiy asar tili, asar arxitektonikasi alohida shakllanadi. Binobarin, badiiy adabiyotning, uning alohida namunasi sifatida hisoblangan ma'lum bir asarning mavzu xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tildagi o'z adabiy turi va mavzusiga muvofiq lug'aviy resurslarni istifoda qilish talab qilinadi. Bu borada unga asarning g'oyasi ham ko'mak beradi.

Badiiy asar g'oyasi tili, ya'ni asar mazmuni, ijodiy metodga munosabati, adabiy uslub, ijtimoiy-falsafiy oqimlarga aloqadorligi, ijodkorning badiiy tafakkur borasidagi fantaziyasi bilan bog'liq til xususiyatlari demakdir.

Yaratilgan badiiy asarda ijodkor o'zi aytmoqchi bo'lgan gap yoki fikrni tasviriy ifodalar vositasida obrazlar, voqealar, xatti – harakatlar orqali ko'rsatib beradi. Obrazlar tashqi va ichki dunyosi tasviri, tavsifida ma'lum g'oyani ko'zda tutgan holda arxitektonika, fasad yaratadi, maqsadli leksik – semantik vositalarga murojaat qiladi. Badiiy asar orqali ijodkorning aytmoqchi bo'lgan gapi, maqsadi asarning g'oyasi hisoblanadi. SHu o'rinda ta'kidlash lozimki, g'oyani epos tavsif, lirika tasviriylik, drama esa, harakat bilan yoritadi.

G'oya badiiy asarda tayyor holda nutq shaklida bo'lmaydi. U til shaklida ijodkor (yoki o'quvchi) ning ongida paydo bo'ladi. Uni nutq holatiga keltirish ijodkordan iste'dodni, o'quvchidan esa ma'lum tayyorgarlik, mentalitetni talab qiladi. Toki ijodkorning asarda ifodalamoqchi bo'lgan g'oyasi o'quvchiga ma'lum tushunchalar tizimining yolqini orqali original lug'aviy vositalar bilan etib borsin. G'oya ongda til shaklida paydo bo'lar ekan, uni nutq holatiga keltirish jarayoni ijodkorning ijodiy fantaziyasi muvaffaqiyatining til vositalari bilan ta'minlanishiga bog'liq. YA'ni ijodkor o'zi aytmoqchi bo'lgan gapni, original tushunchalarni ma'lum tayyorgarlikda bo'lgan yoki bo'lmagan o'quvchiga mo'ljallash jarayonida uning fahmiy fantaziyasi, mentalitetini e'tiborga olishi lozim. G'oya ijodining muhim xususiyatlaridan biri - g'oyaga mos leksik –semantik resurslarini istifoda qilish. Ijodkor asar g'oyasini yaratish borasida shunday imkoniyatni hisobga olishi lozimki, asardan kutilgan yoki kutilayotgan g'oya o'quvchiga aniq, yaqqol, rangli, emotsional ta'sirchan holatda etib borsin. Aynan shu hol badiiy asar tilini, qolaversa, badiiy asar germenevtikasining, uning katarsis nuqtai nazardan

ta'sirchanligini va nihoyat asarni o'zining o'qimishliligi muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Asarda g'oyani shakllantirish uni ijodkor tanlagan mavzuga uyg'unligi masalasini ham talab qiladi. O'quvchiga bir mavzuni tavsiya qilgan holda boshqa g'oyaga muvofiq til resurslaridan foydalanish asar tilini, binobarin, undagi hermenevtik sharoitni buzadi.

YOlqin leksik – semantik vositalardan holi o'laroq o'quvchi ongida ma'lum bir yo'nalish asosida o'y – fikrlar birligini ta'minlaydi, uni ma'lum tushunchalar doirasida mulohaza yuritishga chorlaydi. G'oya tilida ham xuddi mavzu tilida bo'lgani kabi tegishli parametrlar asar g'oyasini qat'iy bir mavzu ostida shakllanishini ta'minlaydi. Asar g'oyasi uning ijodiy metodi masalasini ham shakllantiradi. Xususan, romantik asarlarda lirik hissiyot, realistik asarlarda real turmush tashvishlari tasviri ustunlik qiladi.

Badiiy asar lingvopoetikasi, ya'ni yuqoridagi ikki tadqiqot holatini lingvistik elementlar bilan ta'minlashga bog'liq til xususiyatlari demakdir. Unga muvofiq yuqoridagi ikki tur asosida badiiy asar tilini o'rganishning xususiyatlari aniqlab olinganidan so'ng ma'lum bo'ladiki, mavzu va g'oya asarda ma'lum bir shakl (so'z shakli yoki so'zning tovush tarkibi, grammatik va leksik-semantik holati) ning ham original istifoda qilinishini talab qiladi. Istifoda qilingan til shakllari milliy yoki individual til resurslari imkoniyatida yotadi.

Badiiy tilning tavsiya qilingan kriteriyalari asosida tadqiq qilinishi uning barcha xususiyatlarini qamrab oladi. SHu yo'nalishda o'rganilganda badiiy g'oya asarda qay darajada shakllanganini hermenevtik jihatdan to'la ochib berish imkoni tug'iladi. Tilning tasviriy ifoda vositalari asarda o'ziga xos shaklda qo'llanishi ijodkorning individual uslubi hisoblanadi. G'oya til shaklida bo'ladi. O'quvchi bu tilni qanday qamrab oladi? YOki qanday tushunadi? Tushunilishi davomida badiiy asar san'at namunasi sifatida o'quvchida kerakli emotsional his-tuyg'u yoki psixofiziologik holat uyg'ota oladimi - yo'qmi? SHu holatni yasash uchun ijodkor qanday mavzu, g'oya, shaklni tanlashi va ularga muvofiq qanday til resurslaridan foydalanishi kerak? Asar arxitektonikasi qanday tuzilganda badiiy g'oyaning

izchilligi muvaffaqiyatli bo‘ladi? Xuddi shu holatlar so‘zsiz badiiy asarning muvaffaqiyati zamirida yotadi.

Badiiy asar-individual ijod mevasi. Binobarin, ijodkor o‘z lug‘aviy boyligi doirasida asar arxitektonikasi tuzadi, asar tilini bezash, shakllantirish uchun yangi lingvopoetik vositalar yaratish mobaynida original badiiy – tasviriy vositalarga murojaat qiladi, tilning lug‘aviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Biz ko‘pincha badiiy asar shaklini uning badiiy xususiyatlari bilan bog‘laymiz. Bu to‘g‘ri, ammo bu hol masalaning bir tomoni xolos, chunki aynan badiiy asar mavzusini belgilashda undagi lingvistik xususiyatlar ham muhim rol o‘ynaydi. Xususan, mavzuga mos sharoit yaratish borasida muallif shu mavzu, holat, sharoitni yaratuvchi so‘zlarni qo‘llash bilan mavzu maydoni yaratadi. G‘oya tili inson ongida mavjudligi bois u aksar hollarda tushuncha holatida namoyon bo‘ladi. SHakl tili esa, yuqoridagi ikki turni kerakli til vositalari bilan ta‘minlashga xizmat qiladi.

Asarda so‘zlarning adabiy shaklini istisnoli buzib ko‘rsatish ijodkorga muallif yoki qahramonning individual qalb manzaralari, psixologik kechinmalari mundarijasini ochib berishga xizmat qiladi. Xususan, Angliya modernizm adabiyoti otasi J.Joysning «Uliss» romanida qahramonlar monologi bayon qilinarkan, so‘z, frazalar uzib qo‘yiladi, gaplar tumtaroq, yarimta-yurimta shakllarda beriladi, ayrim bandler faqat nuqtalar bilan berilgan. Bundan maqsad qahramon ongida yuz berayotgan psixologik jarayonlarning aniq fotokopiyasini ta‘minlashdan iborat edi⁶³.

Klassitsizm tragediyasining tili ko‘tarinki bo‘lsa ham, kitobiy emas; u ehtirolarni yorqin, ammo tushunarli qilib tasvir etishga xizmat qiladi⁶⁴.

Badiiy asar tili shu xususiyatlarni hisobga olib, o‘rganilganda bizning nazarimizda mukammal tahlildan o‘tkazilgan bo‘ladi. Zero, badiiy til nafaqat, badiiy asar, badiiy adabiyot tili, balki u badiiy adabiyotda mujassamlangan ijodiy fantaziyaning nutq libosidagi ifodasi hamdirki, usiz insoniyat ruhiy, intellektual

⁶³ Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы. –Москва: 1975. стр. 381-388.

⁶⁴ Адабиёт назарияси. 2 жидлик. 2-жилд. –Т.: Фан. 1979. 403-бет.

taraqqiyoti haqida gap bo'lishi mumkin emas. Toki go'zallik dunyoni qutqarar ekan, badiiy tafakkur til orqali inson qalbi manzaralarining go'zal tasvirlarini yaratishi zarurligi eng dolzarb muammo. Biz esa, badiiy adabiyotda aks etgan qalb manzaralarining til kalitlarini o'quvchi oldida ochib berishimiz lozim. Badiiy matni individual o'zlashtirish jarayonida hermenevtika qalb manzaralarining shaffofligi, inson ruhiy olamning katarsisini ta'minlaydi.

3.3. Lirik asarlarda ruhiy - psixologik kechinmalarining hermenevtik qirralari

Badiiy matnning hermenevtik va lisoniy imkoniyatlari bir tomondan falsafiy ratsionalizm bilan bog'lansa, boshqa tomondan inson ruhiy- psixologik kechinmalarining samarasi o'laroq yuzaga chiqadi. Ruhiy-psixologik kechinmalar shaxs hayoti, uning jamiyatdagi o'rni, mentaliteti kabi yana qator ijtimoiy-siyosiy faktorlar bilan bog'langan. Asar matni hermenevtik tadqiqi davomida bu faktlarni inobatga olmaslik uning mukammal tahlilini istisno qiladi. Biz quyida qator umumjahon shuhratga ega ijodkorlar hayoti va ijodining o'zaro tutashgan qirralarini matn hermenevtikasini oydinlashtirishdagi ahamiyati hamda individual va milliy yo'lqinning shakllanish imkoniyatlarini ko'rib o'tamiz.

Insoniyat yangi davri adabiyoti taraqqiyotida Evropa romantizmi muhim o'rin tutadi. Angliya XIX asr boshlaridagi romantizm adabiyoti uch yirik yo'nalishda shakllangan. "Ko'l maktabi oqimi" nomini olgan leykistlar va "London romantiklari" bilan bir vaqtda bu davr Angliya adabiyotining eng sara lirik asarlari Jorj Gordon Bayron va Persi Bishi SHelli boshchiligidagi isyonkor romantiklar tomonidan yaratilgan.

Isyonkor romantiklar o'z asarlarida, she'rlarida eng avvalo, inson ruhiy dunyosi ozodligini tarannum qildilar. Ularning qator she'rlarida inson tabiat va jamiyatning eng oliy vakili sifatida erkin va ozod yashashga dahldor. Uning ruhiy-ma'naviy erkinligi borliqning yangi qirralarini ochishga xizmat qiladi.

Bayron ijodi insoniyat badiiy tafakkurining eng sara va noyob namunalaridan biri hisoblanib, u yangi davr romantizm adabiyotining mukammal hodisasi sifatida

maydonga chiqdi. Uning hayot yŕli qaysidir ma'noda Italiya va Gretsiyadagi mustaqillik va ozodlik kurashlari bilan bog'liq. Bayron shoir va ozodlik kurashchisi sifatida Pushkin ta'biri bilan aytganda «xayollar qirol» edi. Binobarin uning ijodiy dunyosi hozirga qadar dolzarb va zamonaviyligi bilan ajralib turadi.

O'tgan asrda bayronshunoslik sohasida ma'lum ishlar amalga oshirildi. Dastlab rus shoirlari tarjimalari samarasi ŕlaroq, keyinchalik, milliy tarjima va adabiyotshunoslik namoyandalari imzosi bilan uning qator asarlari rus adabiyoti orqali ŕzbek kitobxonining badiiy estetik dunyosiga shu'la soldi, asarlari turli darajadagi ŕquv yurtlari darsliklariga kiritildi.

Bayron lirikasi ŕzining insonparvarligi, chuqur badiiy-ijodiy kashfiyotlarga boyligi, inson ruhiy dunyosini gŕzal hissiyotlar bilan tarbiyalashga qaratilganligi, qolaversa, qator umuminsoniy qadriyatlarga boyligi bilan bashariyat muhabbatini qozongan hamda kunimizga qadar e'tiborni jalb qiladi.

Ayniqsa, hozirgi kunda qachonki, ŕzaro manfaatparastlik, zŕravonlik urushlari avj olgan pallada Bayron gumanizmni, insonparvarlikni, ruhiy ozodlik g'oyalarini tarannum etdi. Insoniyatning gŕzal va ozod hayotga bŕlgan intilishi, orzusi amaliyotida uning asarlari ahamiyati alohida hayotiyliigi bilan ajralib turadi.

Bayron lirikasining leytmotiviga bo'lgan quyidagi misralar uning hayoti mazmuniga aylanganligi shubhasiz:

Abadiy kurashga chorlangan ruhim
Gohida sŕz bilan, goho yumushda.
Ozodlik ruhining yoviga yŕl yŕq
Zulm sarhadidan yuz ŕgirgan dil.

Jorj Gordon Bayron 1788 yilning 22 yanvarida tavallud topdi. U ota tomonidan ham, onasi Ketrin Gordon tomonidan ham Buyuk Britaniyaning keksa aristokratlari sulolasiga aloqador bŕlgan. Biroq shoirning tavalludi arafasida oila anchayin kambag'allashgan va iqtisodiy inqirozga yuz tutgan edi. Bayronning ota-onasi qisqa turmushdan sŕng ajrashdilar, uning uch yoshligida ŕlgan otasi unga yaqin qarindoshlari taassurotlari orqaligina ma'lum bŕlgan. Otasining avvalgi turmushidan dunyoga kelgan opasi Avgusta bilan shoirning dŕstligi 1804 yildan

boshlanadi va shoir umrining s̄ynggi kuniga qadar bu d̄ystlik ularni ŷzaro insoniy muhabbat bilan bog‘lab turgan.

O‘n yoshiga qadar b̄ylgan davrda Bayron Eberdin shahrida yashadi va grammatika maktabida ŷqidi. Uchinchi sinfda ta‘lim olayotgan vaqtida uning bobosi lord Uilyam Bayron vafot etadi. Bobosi b̄ylajak shoirga lordlik tituli va uning otasiga tegishli hovli, Nyusted abbatligini meros qoldiradi. Bobosining x̄yjaligi tashlandiq ahvolda b̄ylgan, uni ta‘mirlashga esa mablag‘ ȳyq edi . SHuning uchun Bayronning onasi uni ijaraga beradi. O‘zi esa shu yaqin atrofdagi Sautvella degan joyda yashay boshlaydi.

Bayronning hayotidagi bu ŷzgarish uning ilk ijodida ŷz aksini topdi. K̄yhna tarixga ega b̄ylgan Nyusted unda mamlakat tarixiga qiziqish uyg‘otdi. Ayrim she‘rlarida ajdodlarining zafarli yurishlari haqidagi misralarda bu hol ŷz aksini topdi («Nyusted abbatligidan ketish arafasida» she‘rida). Ayni damda yosh Bayronni unvonli kishilar hayoti qiziqtiradi, vaholanki, shoir ularni sharoit qullari deb ataydi.(«Erkin bolakay b̄ylishni xohlayman» she‘ri).

SHoirning bolalik va ŷspirinlik yillarida uning baxtiga nafaqat oilaning kambag‘alligi, balki uning tug‘ma oqsoqligi ham soya solgan. Onasi uning aristokratlarga xos ta‘lim – tarbiya olishi uchun muttasil tashvish bilan band b̄ylgan. Qator muolajalar uning oqsoqligini ȳyqota olmagan. T̄yg‘ri, Bayronning ŷzi turli mashqlar asnosida - suzish, otda chopish,boks, qilichbozlik bilan majruhlikni engishga harakat qildi; u ŷz davrining eng mohir sportchilari qatorida b̄ylgan, ayniqsa, suzish borasida sezilarli yutuqlarga erishgan. Xususan, Dardanella b̄yg‘ozida bir necha kilometrlik masofani birinchilardan b̄ylib suzib ŷta olgan. O‘sha vaqtda bunday jasoratga kamdan kam odam jur‘at qila olgan («Seotos va Abidos orasidagi Dardanellani suzib ŷtganimda yozilgan she‘r»).

1801 yilda Bayron taniqli va boy oilalar bolalari ŷqiydigan yopiq tipdagi Xarrou maktabiga ŷqishga kiradi. Bu erda bolalar siyosiy va diplomatik vazifalarga tayyorlanar edi. Maktabda diniy mutaassiblik va boy-badavlat odamlar oldida tobelik ruhi hukmron edi. Bu va boshqa holatlar shoirda isyonkorlik ruhini uyg‘otgan hamda uning Xorroudan yozgan maktublarida ŷzining yorqin ifodasini

topgan. U kÿp marta onasidan maktabni tark etish uchun ijozat sÿragan. Xatlarida uni maktabda asossiz kamsitib haqoratlayotganliklari, ayniqsa rektorning qarindoshlaridan bÿlgan maktab ÷qituvchilaridan biri unga muttasil kambag'alligini eslatib turganligi haqida kuyunib yozadi: «Men hayotda ÷zimga yÿl ocha olaman yoki halok bÿlaman. Kÿpchilik o'z hayotini hech narsa yÿq erdan boshlaganlar va oxirda ulug' insonlarga aylanganlar. Nahotki men shuncha imkoniyatlarga ega bÿlib turib hech narsaga erisha olmayman. Yÿq, men ÷zim uchun shuhrat chÿqqisiga yÿl ochaman, faqat orsizlik va haqorat bilan emas».

Maktabda Bayron ÷ziga dÿst-og'aynilar orttira oldi. Ular shoirdagi har qanday adolatsizlikka nisbatan kurashchanlik, jasurlik, ojiz odamlarning himoyasiga har doim tayyorlik ruhidan hayratlanganlar. Aynan shu dÿstlik va ÷zaro hamfikrlilik shoirning Xorroudagi hayotida qisqa shodlik lahzalarini yaratgan.

Bayron besh yoshidan boshlab kitob mutolaasiga qizg'in kirishgan. «Men, - deb yozadi shoir, - ovqat mahali,tunda yotoqda,turli holatda muttasil ÷qish bilan band bÿlganman». Mutolaa sababli u maktabda bilimdonligi, mulohazalarining ÷tkirligi bilan ajralib turgan. Bayron, ayniqsa, tarixiy asarlarni kÿproq ÷qigan. 1807 yili u ÷zi ÷qigan kitoblarning rÿyxatini tuzganda unda tarix bÿyicha ÷qilgan kitoblar hajm va miqdor jihatidan birinchi ÷rinda turgan.

Bayron ÷zi ÷qigan kitoblarning nafaqat mazmunini ÷zlashtirgan, balki ularning butun-butun boblarini yoddan aytib bera olgan. Uning xotirasi, shoirning birinchi biografi Tomas Murning guvohlik berishicha, yuqori saviyadagi ÷zlashtiruvchanligi bilan ajralib turgan. SHu sababli Bayron ÷z asarlarida ÷tmish va zamondosh mualliflarning asarlaridan katta-katta parchalarni yoddan bilgan. Ular shoirga qiyoslash, parodiya, muallif kinoyasi uchun xizmat qilgan. Bayron ruhiy-psixologik dunyoqarashining cheksiz imkoniyatlari uning lirikasini boyitgan, uni ÷ziga xos uslubiy bÿyoq bilan jonlantirgan.

Maktabda Bayronning aktyorlik qobiliyati ham namoyon bÿlgan: she'rlarining birida shunday misralar bor:

Zalda xaloyiq hayajonda
Men Zangi rolida Aloiza uzra

Qarsak yangramoqda ovoz imkonda
Mason shuhratini men bossam zora.

Quturgan Lir qizlarin qarg'ar:
Qichqirdim aqldan ajralib taxtdan.
O'zimcha orzuim daryosi oqar
Garik buyukligi men bergan baxtdan.

Maktabda notiqlik san'ati va aktyorlik mahorati unga shuhrat keltirgan, biroq bu hol siyosiy faoliyat uchun m'yljallangan yigitlarning obr'ysiga soya solar edi. «Mening Xarrouda yozgan ilk she'rlarim, Esxilning «Prometey» asaridan qilgan tarjimalarim (maktab rektori) tomonidan sovuq qarshi olindi. Hech kim meni she'r yozish mashqigacha past ketadi, deb o'ylamagan ekan», deb yozadi shoir.

1803 yil ta'til vaqtida 15 yoshli Bayron Meri CHavorin bilan uchrashda. Unga nisbatan shoirida uyg'ongan kuchli lirik va ruhiy hissiyot umrining oxirigacha saqlangan. Ijodiy faoliyatining turli lahzalarida unga yz she'rlarini bag'ishladi. Keyinroq bu buyuk sevgining yorqin xotiralari 1816 yilda yozilgan «Uyqu» dostonida yz aksini topdi.

1805 yilda Bayron maktabni tamomlab Kembrij universitetiga yqishga kiradi, uning yangi d'ystlari paydo b'yladi, ularning k'yp'lari umrining oxirigacha bu d'ystlikka sadoqatda qoladi. Bu yillarda Bayron yoshlik gashtini suradi, quvnoq va j'yshqin hayot kechiradi. K'yp y'qiydi, yoshlikda olgan bilimlari, turli sohalarga oid kitoblardan yiqqan mulohazalari shoir shaxsini shakllantirish uchun xizmat qildi.

Xarrou maktabi, Kembrij universiteti saboqlari unda Angliya zodagonlariga xos faoliyatining bir qismiga aylandi. Asr voqealari zodagonlarga yz bahosini berdi va Bayronda bu holga nisbatan salbiy munosabat shakllandi. U talabalik yillaridayoq Angliyaning mustamlaka siyosatiga nisbatan qarshi chiqayotgan jamoat siyosat arboblari bilan hamfikir edi.

Bayron asri buyuk fransuz inqilobi (1789-1793) bayrog'i ostidagi j'yshqin voqealar girdobida boshlandi. YOsh Bayron vazminlik bilan voqealar mohiyatiga singa bordi. Biroq uning dunyoqarashidagi mana shu evolyusiya, ya'ni asrning

dolzarb muammolariga nisbatan ziyraklik, tarixiy va zamonaviylikni chogʻishtira olish mahorati unga ŷz zamonasidan turib kelajakning ravon yŷllarini kŷra olish imkoniyatini yaratdi.

1809 yilda Bayron universitet taʼlimini tamomlab, keyinchalik uning ruhiy-psixologik va ijodiy-badiiy shakllanishida muhim rol ŷynagan 2 yillik sayohatga otlandi. U Portugaliya, Ispaniya, Albaniya, Turkiya, YUnoniston kabi mamlakatlarda sayohatda bŷldi.

Bu mamlakatlar uni tabiat gŷzalliklari bilan hayratga soldi hamda ŷtmish madaniyat yodgorliklari va shu tuproqda yashovchi xalq tarixiga munosabat uning ijodiy dunyosini kengaytirdi. Odamlar, ularning turmush tarzi, tili, urf-odatlarini, kiyimi, qŷyingki, barcha - barcha ŷziga xosliklar shoirida kuchli qiziqish uygʻotgan. Uni bu mamlakatlardagi ijtimoiy muammolar ham hayratlantirgan: bir tomondan kambagʻallik, boshqa tomondan aholining ayrim qatlamlari uchun cheklanmagan hokimiyat hamda hukumat va moliya arboblarning ŷzboshimchaligi uni gʻazabga solgan. Sayohat davomida Bayron ŷzining qalb daʼvatini anglab etdi, bu hol uni adolat va ozodlikning engilmas kurashchisiga aylantirdi. Binobarin, lirik sheʼrlari qatorida ijodida yangi sahifa-adolatsizlikka asoslangan siyosatni, ŷzboshimchalik va zulmni fosh qiluvchi asarlari yaratildi.

Ikki yillik sayohati davomida Bayron ŷzining keyingi ijodiy faoliyati uchun dasturulamal bŷlib qolgan asarlarini yaratdi. Bular eng avvalo, «CHayld Garoldning ziyoratlari» dostoni, lirik sheʼrlari bŷlib, ularning timsolida Bayron shoir-romantik sifatida gavdalandi.

Bayron Angliyaga 1811 yil yozining sŷngida qaytadi. Yŷl asnosida onasining qattiq kasalga chalinganini eshitadi, biroq vidolashishga ulgurmaydi. Keyinchalik Nyusted qalʼasida tanholikda yashaydi, bu erdan yozgan xatlaridan maʼlumki, u odamlar orasida kŷrinishni xohlamagan. SHoir iztirobi yana shu hol bilan chuqurlasha borganki, onasining ŷlimidan kŷp ŷtmasdan yaqin dŷstidan ham ajraladi. Bunday ogʻir damlarda unga gʻam – qaygʻuni unutishga yordam bergan narsa «CHayld Garold ziyoratlari» dostonining dastlabki boblari ustida olib borgan ishlari bŷldi.

Sayohatga chiqishdan avval Bayron parlamentda lordlik vazifasini egallagan edi. Biroq u hali yzining parlamentdagi faoliyatini tyla tasavvur qila olmagan. sayohat taassurotlari va mulohazalari unda mamlakatdagi ijtimoiy muammolarga qiziqish uyg'otdi. Bundan tashqari uning Angliyaga qaytishi mamlakatdagi ludditlar qygz'oloni vaqtiga tyg'ri keldi. Qygz'olon Nottengemda – yirik tyquvchilik markazida boshlangan edi. (Ludditlar – Buyuk Britaniyada sanoat taraqqiyotiga qarshi kytarilgan ishchilarning birinchi stixiyali qygz'oloni qatnashchilari. Harakat yz nomini afsonaviy master (usta) Ned Ludd, ya'ni birinchi tyquv stanokini buzgan tyquvchi nomidan olgan).

YAngi tyquv mashinalarining yrnatilishi kyplab kishilarning ishsiz qoldirdi, yoki aniqrog'i umuman ish hajmini kamaytirib yubordi. Haq-huquqidan mahrum qilingan, chorasiz qolgan ishchilar stanoklarni buza boshladilar. Hukumat stanok buzganlarni ylimga mahrum qilish tyg'risida qonun (Bill) ishlab chiqdi. Bayron yzining birinchi nutqi uchun aynan Bill mavzusini tanladi. O'z chiqishidan avval u ahvol bilan tyla tanishib chiqish maqsadida ysha joyga safar qildi. Nottengemning bosh hakami, lordlar palatasining a'zosi Xolland Bayron nutqining mazmunini belgilab berdi. Biroq yz chiqishidan avval Bayron Xollandga xat yozadi va yz nutqida tyquvchilar huquqini himoya qilishga ahd qilganini bildiradi.

«Milord, deb yozadi, Bayron,- mening bilishimcha, insonga farovonlik keltiradigan sanoat taraqqiyotini qyllab – quvvatlash mumkin. Biroq bunday taraqqiyot insonning yzini qurbonlikka keltiradigan yyl bilan amalga oshirilmasligi kerak. Kambag'allarning hayot tarzini ta'minlash – jamiyatning eng muhim vazifasidirki, bu hol bir qancha monopolistlarning texnika taraqqiyoti ortidan boyishidan kyra muhimroq. Ular ishchilarning mehnatini yyqqa chiqarish evaziga texnika taraqqiyotiga erishmoqdalar. Men Billga qarshiman, chunki u ochiqdan ochiq adolatsizlik va bema'nilik asosiga qurilgan. Men bu baxtsiz odamlarning hayot tarzini yz kyzim bilan kyrdim va buni sivilizatsiyaga erishgan mamlakat uchun sharmandalik deb hisoblayman.

Men yzimning nutqimda aynan shular haqida gapiraman. Binobarin, bu fikr mening shaxsiy kuzatishlarim va qalb amrim mahsulidir».

Bayronning parlament 1812 yil fevral oyida yig'ilishdagi nutqi va qator mulohazalardagi urinishlariga qaramay y'lim jazosi haqidagi Bill qonun kuchiga kiradi. Biroq Bayron chekinmadi shu yilning 2 martida u y'z nutqini «Stanok buzuvchilarga qarshi q'y'llangan Bill avtorlariga oda»sini chop ettirish bilan davom ettirdi.

«CHayld Garold»ning dastlabki q'y'shiqlari 1812 yil 10 martda dunyo yuzini k'y'rdi va tez orada shoirga shuhrat keltirdi. Asar qayta-qayta nashr qilina boshlandi, shu asnoda uning muallifi el k'y'ziga tashlandi. Bayron tez-tez yuqori tabaqa vakillari orasida, adabiy doiralarda qatnasha boshladi. YOzuvchi va shoirlar bilan uchrashuvlar, amaldor va siyosatchilar bilan b'y'lgan tanishuvlar, ayollar orasidagi obr'y'si uning boshini aylantirib q'y'ydi, biroq u har qanday holatda ham Buyuk Britaniya oddiy xalqining og'ir hayot sharoitlari, qiyin turmushi haqidagi qayg'urishlarini yoddan chiqarmadi.

1812 yil 21 aprelda Bayron Irlandiyadagi xalq ahvoli haqida parlamentda nutq s'y'zlaydi. Irlandiya tarixi va hozirgi xalq ahvolini yaxshi y'rgangan Bayron y'z nutqida Irlandiyada katolik va protestantlarning y'zaro dushmanligi tufayli yuzaga kelgan keskin ahvol Angliya hukumati tomonidan o'z manfaatlari y'y'lida q'y'llab-quvvatlanayotganligini tanqid qilib chiqdi. 1798 yilda Irlandiya xalqining ozodlik uchun kurashi bostirilganidan s'y'ng Angliya tomonidan ishlab chiqilgan Uniyaga muvofiq Irland parlamenti tarqatib yuborilgan b'y'lib, buning evaziga uning ayrim deputatlari Angliya parlamentiga vakil sifatida kiritilgan edi. SHunday qilib «Buyuk Britaniya Irlandiya parlamenti, Konstitutsiyasi va ozodligini yutib yubordi», - deb yozadi Bayron.

Bayronning parlamentdagi faoliyati nihoyatda qisqa b'y'ldi: 1813 yilda uning s'y'nggi uchinchi nutqi tinglangan bo'lib, u ham demokratik harakatlar veteranlarining petitsiyasi himoyasiga bag'ishlangan edi. Bayronning y'zi yozganidek, bu nutq uchun u qattiq haqoratlar eshitdi. Tez orada Bayron tushunib etdiki, u parlamentda yolg'iz va hukumat siyosatini fosh qiluvchi nutqlari hech qanday natija bermayapti. Parlamentdagi debatlarni u «parlament komediyalari» deb atadi. Angliya hukumati siyosatini u bir tomondan oddiy mamlakat fuqarosi, o'zga tomondan yuqori ma'lumotli

intelligent, o'zining xalqaro sayohatlaridan olgan taassurotlari orqali ma'lum dunyoqarashga ega bo'lgan tajribali inson sifatida sintez qilib chiqdi. Bu mulohazalar uning she'rlarida talanti, mentaliteti va u mansub bo'lgan xalq ruhi bilan mujassamlashgan holda badiiy tafakkurning yorqin sahifalarini yaratdi.

SHoirning parlamentdagi nutqlari omma e'tiborini q'yzg'atdi, satirik she'rlari ulkan auditoriya yig'di. Uning satirik she'rlari ulkan muxlislar auditoriyasiga ega ediki, ularning katta qismi shoirning jasoratiga hayrat bilan tan berganlar. Aynan shu she'rlar hukumatni sarosimaga solib q'yydi va qirollik oilasining g'azabini q'yzg'atdi. 1813 yilda e'lon qilingan «Vals» dostonida shoir yuqori tabaqa vakillarining munofiqlikka asoslangan hayotini masxara qildi, xalqqa qarshi qaratilgan hukumat siyosatini qoraladi. Qachonki, korchalonlar, qirollik oilasi zamonaviy valsda aylanib y'nash bilan band b'ylganida oddiy xalq ochlikdan y'lmoqda, xalqqa qarshi shafqatsiz qonunlar chiqarilmoqda, asossiz urushlar y'ylab topilmoqda. Bu borada uning «Minevr la'natlari» satirasi mashhur edi. Unda Bayron Angliya va YUnoniston hukumati vakillarini YUnonistonning tarixiy yodgorliklarini talon-taroj qilganliklari uchun qoraladi.

Bu davrda yaratilgan siyosiy she'rlar orasida Napoleonga bag'ishlangan qismi alohida y'rin tutadi. Ularda Bayronning Napoleonga munosabati ziddiyatli edi, biroq u bir fikrni qattiq himoya qildiki, Fransiyaga qarshi urush davomida Angliya y'z xalqiga katta zarar etkazdi.

O'zining siyosiy va satirik she'rlarida shoir y'z vatandoshlari nomidan fikr bildirdiki, aynan ular vatan, xalq manfaati uchun qayg'urar edilar. Uning nomiga bildirilgan ayblovlar, g'yyoki u vatan xoini sifatidagi ayblovlar Bayronning siyosiy dushmanlari hiyla- nayranglaridan boshqa narsa emas edi.

1815 yilning yanvarida Bayron boy aristokratlar oilasidan b'ylgan Annabella Milbenk ismli ayolga uylanadi. Bu muvaqqat nikoh Bayronga juda k'yp tashvishlar keltirdi. Oradan bir yil y'tgach, Adi ismli qizi tug'ilishi bilan xotini Bayrondan ajrashadi. Annabell Milbenkning oilasi Bayronning siyosiy erkinligini, uning chiqishlarini yoqtirmas edi, shu sababli ajralish b'yyicha hujjatlar nihoyatda tezlik bilan tayyorlanadi. Aynan shu hol jamiyatda kuchli mish-mishlarga sabab b'yladi. Bundan

foydalangan hokimiyat vakillari turli gazetalarda Bayronning xulqiga oid g'iybatlarni nashr qila boshlaydilar.

«CHempion» gazetasida Bayronning roziligisiz uning «Alvido» nomli she'ri e'lon qilinadi. Unda shoir yz xotiniga murojaat qilib ajralish sabablarini bilmoqchi b'yladi. Noshirlar she'rga izoh berish jarayonida uning siyosiy faoliyatini baholashda «shaxsiy axloqi va oilaviy burchga sadoqat» masalalariga munosabatini ham inobatga olinishi zarurligiga ishora qiladilar. SHu maqola orqali gazeta shoirning ijodiy va ma'naviy dunyosini zaharlashga qaratilgan siyosiy xarakterdagi munozaralarga y'yl ochib berdi. Bu jarayon borgan sari kuchayib bordi va nihoyat 1816 yilning 25 aprelida shoir Angliyadan bosh olib chiqib ketishga majbur b'yladi. Keyingi taqdiri bu ketish vatanni bir umrga tark etish ekanligini k'yratdi.

Bayron SHveysariyadan q'nim topdi, bu erda unga Jeneva k'yl yonidagi Diodati villasi vatan vazifasini y'tadi. Albatta, shoir yz vatani va oilasi bilan b'ylgan ayriliqdan qattiq qayg'urdi. YAqinlariga yozgan xatlarida achinarli ahvolini bayon qildi. Taqdirining ayanchli sahifalari varaqlanayotganiga qaramasdan Bayronda bu mamlakatga nisbatan kuchli qiziqish uyg'onadi. Aynan SHveysariyada u barcha k'rganlarini singlisi uchun maxsus tutilgan kundalik daftarida, yozgan xatlarida taassurotlariga singdirishga harakat qiladi. Barcha k'rganlarini – odamlar, ularning turmushlari, tabiat hodisalari, tarixiy joylar , hodisalar bu xatlarda tasvirlashga intildi. Keyinchalik bu bitiklar uning «SHilon asiri», «CHayld Garold»ning uchinchi q'yshiqlarida va «Manfred» asarlarida yz aksini topdi.

Bayronning SHveysariyadagi hayotida muhim voqealardan biri uning vatandoshi Persi Bishi SHelli (1792-1822) bilan uchrashuvi b'yladi. Bu ikki Angliya buyuk shoirlari –Bayron va SHellining nomi jahon adabiyotida doimo yonma yon tilga olinadi. Ularning har ikkisi reaksiyaga qarshi ayovsiz kurash olib borgan, korrupsiya va hokimiyat organlaridagi munofiqlikka nisbatan kurash y'ylidan borganlar, har ikkisi ham ozodlik va adolat g'oyalarini himoya qilganlar. SHu erda har ikki shoirning d'ystligiga asos q'yildi, keyinchalik bu d'ystlik Italiyada yanada mustahkamlandi. Bu erga SHelli yz vatanida Bayron kabi sig'may qolganda g'am-alamlardan butunlay qutilishga kelgan edi.

Bayron SHveysariyada qisqa vaqt - 1816 yilning

oktyabriga qadar b̄ylib, keyin Italiyaga chiqib ketdi. Aynan SHveysariyada yashagan davrida u qator muhim asarlarini yarata oldi.

Bayron tarjimai holini kuzatish uning badiiy – estetik dunyosining, binobarin, she'rlari orqali ifodalamoqchi bo'lgan qalb manzaralarining ayrim shtrixlarini topishga imkon beradi. SHoir murakkab bir zamonda hayot kechirdi. Biroq ruhiy-ma'naviy quvvatining yuksakligi, engilmas jasorati uni barcha holatlarda insoniylikni chuqur sevgan qalb haroratlarini saqlab qolishiga yordam berdi. Lirik asarlarining mavzu, mazmun hamda germeneytik qirralari tahlili shuni ko'rsatadiki, Bayron shoir va ozodlik kurashchisi sifatida davr ruhidan ilhom olgan, davr bilan hamnafas bo'lgan, vaholanki, zamonning qiynoqlari, zamonning norasoligi orqali paydo bo'lgan ruhiy-ma'naviy azoblar uni toblagan, ijodiy-g'oyaviy dunyosini boyitgan.

XIX asr ŷrtalarida Angliya adabiyotida qator ayol ijodkorlar avlodi etishib chiqdi. Opa-singil Brontelar, Jorj Eliot, Elizabet Gaskell shular jumlasidan. Ularning ichida SHarlotta Bronte hayoti va ijodi jahon adabiyotida ŷziga xos ŷrin tutadi. Uning «O'qituvchi», «Jen Eyr» kabi romanlari jahonning qator tillariga tarjima qilingan.

SHarlotta Brontening "Jen Eyr" asari Angliya XIX asr ŷrtalaridagi jamiyat hayotining real manzaralarini yaratgan b̄ylsa-da asar arxitektonikasi germeneytik sharoitining ikkinchi bir qirradi XVIII asr Angliya ma'rifatchilik adabiyotiga uyg'unlashib ketadi. Zotan, adiba ŷz romanida nafaqat inson fojiali taqdirining baxtga aylanishidagi real ijtimoiy ruhni, balki bunday baxtga erishish jarayonida insonning ŷzidan talab qilinadigan individual sifatlarni ham k̄yrsatib bera olgan. Jen Eyr talantli, san'at va adabiyotni tez va mukammal his qiladigan iste'dod sohibasigina emas, balki tirishqoq, mehnatkash, sabr-bardoshli, eng muhimi atrofdagilarni t̄yg'ri tushunadigan, mehribon, g'amx̄yr inson ham edi. SHu bois unga qancha zulm ŷtkazganliklariga qaramasdan momosining farzandlarini og'ir kunlarda tashlab q̄ymadi, ularga yordam q̄ylini ch̄yzi. Ayniqsa, ŷzining orzusiga erishib ŷgay opa –singillarini topganida ular bilan ŷz baxtini b̄ylishishga shoshildi.

Sevgan kishisi mister Rochester nogiron bôlib, kimsasiz og'ir ahvolda qolganida ham uni tashlab ketmadi, muhabbatiga sodiq qoldi. Unga farzandlar tug'ib berdi, uni baxtli insonga aylantirdi, jamiyatga qaytardi. Aynan mana shu fazilatlar uni yuqori tabaqa vakillari orasiga kirishi uchun pillapoya vazifasini o'tadi.

Har bir inson, o'quvchi Jen Eyr qissasi bilan oshno bo'lar ekan, unda baxt kaliti topish usullaridan birini o'rgangandek his qiladi o'zini. Chunki bu kitob ayol baxti kaliti sabr-toqat va baxtli hayot uchun kurashda, undan-da muhimrog'i esa, pokiza insoniy tuyg'ular, yzaro muhabbat va samimiy munosabatlarda ekanligini jonli misolda kÿrsatib bera olgan.

Angliya adabiyotidan olingan ijodkor va asar germenevtik sharoitini o'rganilishi uchun olingan misollar ijtimoiy ruhiy-psixologik kechinmalarning badiiy tafakkurning samarali talqinida o'ziga xos o'rni va ahamiyati borligini ko'rsatadi. Bayron asarlarida engilmas ruh, ruhiy ozodlikka bo'lgan muttasil intilish uning lirikasida leytmotiv bo'lgan hamda o'quvchi badiiy-estetik dunyosining katarsis orqali tovlanishiga imkon yaratgan.

Agar Bayron biografiyasi va asarlarining komporativ tadqiqi lirikasi germenevtikasining shakllantirishdagi ruhiy-psixologik kechinmalarning kurashchanlik qirralarini ochib bergan bo'lsa, SHarlotta Brontening "Jen Eyr" romanida esa, aksincha, inson individual fazilatlarining real muhitdagi baxti kaliti individualizm bilan birlashganligini tasvirlangan.

Badiiy matn germetik tadqiqi real ijtimoiy muhit va individual shaxsning ruhiy-psixologik kechinmalari bilan chambarchas bog'liq.

3.4.. Jahon adabiyotida ma'rifatparvarlik asarlari

g'oyasining germenevtik tahlili

Biz yuqorida germenevtikaning badiiy til bilan bog'liq qirralari tadqiqi doirasida uning badiiy tafakkur shakllanishidagi imkoniyatlarini tahlil qildik. Germenevtik sharoitda asar matni arxitektonikasining sintezi orqali ijodkor etkazmoqchi bo'lgan g'oya turli poetik usullarda shakllanadi. Quyida biz aniq bir

mavzuda yaratilgan asarlar misolida aynan shu germeneytik sharoitni tahlildan o'tkazamiz.

Jahon adabiyotining o'ziga xos qirralarini qamrab olgan ma'rifatchilik adabiyoti asos –e'tibori bilan yangi-kapitalistik davr shaxsining individual psixologik obrazini yaratishga qaratilgan edi. XVII asr oxirlarida aristokrat feodallar avvalda avlodlar osha hukm surib kelayotgan an'analarni buza boshladilar. Avvallari har bir mustaqil aristokrat o'z mulkini kichik bir davlat sifatida tasavvur qilgan. Unda yashovchi har bir kishining ijtimoiy –moddiy ahvolidan qat'iy nazar uning moddiy ta'minoti, xavfsizligi, ijtimoiy ehtiyojini ta'minlashni o'z majburiyati deb bilgan. U egallab turgan hududdagi dehqon, hunarmand, qarol uning shaxsiy mulki, binobarin, fuqarosi, uning ta'minotiga muhtoj shaxs hisoblangan. Feodal ularning xavfsizligi, moddiy va ijtimoiy ehtiyojlarini ta'minlashni o'z zimmasiga olgan bo'lsa, uning qaramog'idagi qarol, dehqon, hunarmand, chorakor va boshqa shaxslar uning uchun mehnat qilish, moddiy va ishlab chiqarish boyliklarini yaratishi lozim edi.

Bunday sharoitda feodal va uning fuqarolari o'rtasida ishlab chiqarish munosabatlari, mahsulotlari, uy-joy, mol-mulk, mehnatga haq to'lash kabi o'zaro munosabatlar yo'lga qo'yilmagan edi. Feodal shaxsan o'zi xizmatidagi insonlarning hammasiga shaxsiy mulk sifatida qarar edi. Uning mulkidagi xizmatchi qarollar unga ham farzand, ham shaxsiy mulk sifatida baholangan.

XVII-XVIII asrlarda yuz yillardan beri hukm surib kelayotgan bunday munosabatlar barham topa boshladi. Buning sabablari eng avvalo, feodal-aristokratlar orasidagi buzilish, eski an'analardan voz kechish, ular orasida o'z mol-mulkini ortiqcha sarflash, ichki va tashqi nizolar natijasida kambag'allashuv, binobarin, ular hukmronlik qilayotgan hududda tirikchilik bilan mashg'ul odamlarning moddiy ahvoli og'irlashgani bilan ham bog'liq.

Mamlakatda aholining zichlashuvi natijasida feodal-zodagonlar hududlari chegaradosh bo'lib qoldi. Har ikki hududdagi odamlar o'zaro muloqot tufayli joylardagi sharoitlardan xabardor bo'lishlari imkoniyati tug'ildi. Xizmatchi qarollar o'rtasidagi kommunikatsiya ularning bir hududdan ikkinchisiga yoki

norozilik kuchaygan hollarda shaharga ko'chib ketishi uchun yo'l ochdi. Mamlakatdagi dehqonlar qo'zg'olonlari mana shunday tub siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan. Eng muhimi, shaharga kelgan xizmatchi-qarol, dehqon ish izlab hunarmand-ishbilarmon, hozirgi til bilan aytganda biznesmenlarning zavod- fabrikalariga erkin ishchi bo'lib yollanganlar. YOki o'zlari ham turli ishlab chiqarish usullari: kosiblik, to'quvchilik, pazandalik va hokazo korxonalarini tashkillashtirishga uringanlar. SHu asnoda feodalizm munosabatlarning emirilishi kapitalistik ishlab chiqarish uchun shart-sharoit yaratdi, yoki aksincha. Har ikki holatda ham jamiyatda yangi –kapitalistik munosabatlarning shakllanishini aks ettira oladigan yangi zamon kishisi shakllana boshladi.

XVIII asr Angliyasida bu jarayon boshqa Evropa mamlakatlaridagi holatga nisbatan zamon va ruhiy-psixologik, siyosiy-ijtimoiy paradigmalari bilan farqlanadi.

Binobarin, inson ruhiy-psixologik, ijtimoiy-estetik qarashlarini yoritishga qaratilgan dastlabki asarlardan biri bo'lmish Daniel Defoning "Robinzon Kruzoning sarguzashtlari" asarida yangi davr kishisining ichki va tashqi dunyosi yangi-kapitalizm davri kishisi obrazi orqali ochib berildi. Robinzonning kimsasiz oroldagi hayoti, u olib borgan ishlar, uning ruhiy dunyosi psixologik manzaralari yangi davr kishisini orzu qilgan jamiyat a'zolari uchun panorama edi. Ular bu o'rinda yangi davr kishisi qanday yashashi kerak, degan savolga xuddi Robinzon Kruzodek mehnatsevar, ishchan, halol, to'g'riso'z, pok niyatli, sof qalbli, vijdonli, xudojo'y, o'rni kelsa o'z manfaatlarini har narsadan ustun qo'yadigan yaratuvchan, izlanuvchan, irodali, tirishqoq, umuman olganda, jamiki insoniy fazilatlarini o'zida mujassam qilgan odam bo'lishi kerak, deb javob berganlar.

Defoning bu asari nazariyotchi olimlarning ilmiy musohabalari, mavhum g'oyalari, xayoliy iboralaridan farqli o'laroq yangi davr kishisining o'zini bor bo'yi-basti, ichki va tashqi dunyosi bilan ko'rsatib berdi.

Ma'rifatchilikning asosida yotgan ratsionalizm har bir masalaga faqat va faqat aql, ong nuqtai nazaridan yondashuvni talab qiladi. Ongli yondashuv

manfaatli yondashuvning o'zi demakdir. Inson ong orqali o'z manfaatini himoya qiladi. Biroq shaxsiy manfaat ijtimoiy manfaat bilan, tabiiyki, global manfaat bilan har doim ham mos kelavermaydi. Global manfaat, ijtimoiy manfaat insondan qurbonlik talab qiladi. O'z manfaatini qurbon qilib, jamiyat manfaati bilan yashash har qanday odamning ham imkoniyati darajasida emas. O'z manfaatini qurbon qilish aqlli odamning ishi emas. Ammo aqlli odam o'z manfaati uchun ijtimoiy faoliyat olib borar va moddiy boyliklar yaratar ekan o'zi sezmaganda jamiyat va umuman insoniyat manfaati uchun ham xizmat qiladi. Uning ichki va tashqi dunyosi mana shu manfaat yo'lidagi xizmatni qanday ado etishi bilan baholanadi. SHu vaqtga qadar yaratilgan didaktik asarlar ma'rifatparvar odamlarning mana shu ichki va tashqi dunyosining cheksiz qirralarini yoritishga, ularni omma e'tiboriga havola qilishga qaratilgan edi. Bunday ishlar eng avvalo ma'rifatparvarlik, ya'ni aholini o'qimishli qilish binobarida amalga oshirilishga mo'ljallangan edi. SHu bois ma'rifatparvarlikning ikkinchi muhim qirradi savodxonlik masalasi bo'lgan. O'qimishli inson jamiyat hodisalariga ongli yondoshadi. Tarixiy, milliy-etnik, ijtimoiy-siyosiy va huquqiy tafakkur asosida tabiat va jamiyat hodisalarini ongli baholaydi, deb hisoblangan. Ilm-fan taraqqiyoti jamiyat taraqqiyotining eng muhim bo'g'ini sifatida tan olingan. Kishi o'qish-o'rganish orqaligina jamiyatning etuk a'zosiga aylanishi bashorat qilingan.

Badiiy adabiyotning, ijtimoiy-siyosiy, didaktik, estetik, ma'naviyat va boshqa sohalardagi barcha adabiyotlarning asosida aynan mana shu yangi davr kishisini ichki va tashqi dunyosini ochib berish, uning faoliyatiga doir cheksiz belgi va g'oyalarni kelajak avlodga kitob orqali tahlil qilib berishga qaratilgan.

Tan olish lozimki, inson nafaqat ongli shaxs, balki u tabiiy mavjudot hamdir: ya'ni u bir tomondan ong, aql sohibi sifatida farishtalarga, nur olamiga yaqin tursa, jussasi, jismoniy ehtiyojlari bilan hayvonot olamiga yaqin turadi. Xuddi hayvonlardek sevinadi, sevadi, xafa bo'ladi, achinadi, g'am-g'ussa yoki shodlikka to'ladi, umuman, qator psixofiziologik jarayonlarni boshidan kechiradi.

Psxofiziologik jarayonlar inson hayotininng asosiy mazmuniga aylangan hollarda inson romantik, sentimentalist bo'lib qoladi. Romantikasiz inson hayoti

quruq, rangsiz, jozibasiz, turli ruhiy imkoniyatlardan mahrum bir tadrijiy mavjudlikka aylanadi. Inson xuddi hayvondek faqat o'z xirsi, nafsini qondirish uchungina dunyoga kelgandek tutadi o'zini.

Ratsionalizmga asoslangan ma'rifatparvarlik realizmining ikkinchi qirradi mana shunday mazmunsiz hayotga mahkum insonlar obrazini yaratishga qaratilgan edi. SHu bois bu tipdagi adabiyot uzoq yashamadi. Tez orada odamlar o'z baxti faqatgina boylik, manfaatdorlik, xashamat va farovonlik bilangina chegaralangan emasligini tushunib etdilar.

XVIII asr oxiridayoq inson ruhiy dunyosining yangi qirralarini izlashga qaratilgan sentimentalizm adabiyoti yuzaga keldi. Aqlli odamlar jamiyati boy va to'kin bo'lishi mumkin, biroq baxtli bo'la olmaydi. Odamning baxtli bo'lishi uchun uni hissiyot dunyosiga olib kirish kerak bo'lib qoldi: toki odamlar baxt nima ekanligini his qilsinlar. Azob, mashaqqat, kulfat, jabr-zulm, nochorlik, etishmovchilik insonni ruhan toblaydi. Inson ruhan etuk bo'lishi uchun, go'zallik va farovonlikning qadriga etishi uchun aynan yuqoridagi ijtimoiy-ruhiy kategoriyalarni boshdan kechirishi kerak edi. Romantik va sentimental asarlarning g'oyaviy xususiyatlari insonga orzudagi baxtni va'da qilar ekan, bu holatni aslo yoddan chiqarmaydi.

Ma'rifatparvarlik asarlarining shakl, mazmun va g'oyaviy xususiyatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, hayot qahramoni bunday asarlarda kundalik hayot domiga cho'mgan inson sifatida shu moment, shu davr tashvishi bilan yashaydi. Romantik insonni esa, kelajak baxti - hatto orzudagi baxt, ushalmas orzu bo'lsa ham hayotining mazmuniga aylanadi hamdv u ushalmas orzularni da'vati bilan sayohatga otlanadi.

Jahon adabiyotshunosligi taraqqiyotida sayohatnoma va sarguzashtnoma janrida yaratilgan asarlar muhim o'rin tutadi. Gomer dostonlaridagi qahramonlar sayohatlari, sarguzashtlari hamda SHarq xalqlari dostonlari, mifologik asarlari tarkibida ham bu janr elementlari hal qiluvchi ahamiyatga ega.

O'zbek mumtoz adabiyotining shoh asari hisoblanmish «Xamsa», xususan, «Sab'ai sayyor» va «Saddi Iskandariy» dostonlarida bir tomondan qahramonlik

elementlari ustunlik qilsa, ikkinchi tomondan ularning syujet chizig'ida sayohat va sarguzasht janridagi qissa va hikoyatlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Keyingi vaqtlarda qator tadqiqotlarda G'arbiy Evropa, xususan, Angliya adabiyotidagi bu janrda yaratilgan asarlarni o'zbek adabiyotidagi turdosh asarlarga qiyoslab o'rganishga e'tibor qaratilmoqda. Jahonshumul shuhratga ega bo'lgan Daniel Defoning «Robinzon Kruzo» va Jonatan Sviftning «Gulliverning sayohatlari» asarlari tahlili asnosida XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining ma'lum qirralarini aniqlash mumkin.

Ma'rifatparvarlik adabiyotining asosiy g'oyasi insoniylik jamiyatini ta'lim – tarbiya, insonning individual xususiyatlarini ommaga singdirish orqali jamiyatni mukammal qilishni targ'ib qilgan. Ma'rifatparvarlar, asosan, qomusiy bilim egalari bo'lib, insonning ma'naviy tarbiyasini jamiyatning eng muhim vazifasi hisoblaganlar. Ma'naviy tarbiya zamirida nafaqat insonni o'qimishli, ziyoli qilish, balki sabr - toqat, chidam, saxiylik, vafodorlik, mehribonlik, oqibat, oqko'ngillilik va umuman barcha insoniy fazilatlarni inson tabiatiga joylash va shu taxlitda jamiyat to'kinligini ta'minlash eng muhim vazifa hisoblangan. Ularning dunyoqarashiga muvofiq ozodlik, tenglik, birodarlik yuqoridagi fazilatlar natijasi o'laroq yuzaga keladi.

Evropa ma'rifatparvarlari olim, faylasuf, yozuvchi va jamoat arbobi sifatida faoliyat yuritganlar. Ularning ichida Fransiyada Monteske, Didro, Volter, Russo, Germaniyada SHiller va Gyote, Angliyada Defo, Svift, Filding, Lokk kabilarining nomini tilga olish mumkin.

Angliya ma'rifatparvarlik adabiyoti buyuk yozuvchilar avlodini etishtirib chiqardi. Ularning ijodiy faoliyati uch davrga bo'lib o'rganiladi: ilk, etuk va so'nggi ma'rifatlik davriga.

Ilk ma'rifatparvarlik adabiyoti XVIII asrning 40-yillariga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrning eng taniqli namoyandalari Defo va Svift hisoblanadi.

Etuk ma'rifatparvarlik esa, shu asrning 40-50- yillaridagi adabiyot bilan belgilanadi. Uning eng yirik namoyandalari Richardson, Filding, Smollett.

Soʻnggi maʼrifatparvarlik adabiyoti gʻoyalari (XVIII asrning 60-90-yillari) Stern va Goldsmit asarlarida oʻz ifodasini topgan.

Evropa adabiyotidagi maʼrifatparvarlik asarlari aksar hollarda sayohatnoma va sarguzashtnoma janrida namoyon boʻlgan. Binobarin, aynan sayohatnoma uzoq va nomaʼlum oʻlkalarga Evropa maʼrifati va madaniyati gʻoyalarini etkazishning eng samarali vositasi hisoblangan. Jahon adabiyotida sayohatnoma janrining yirik rus adabiyotshunoslari tomonidan aniqlangan atributlari mavjud. Ularning ichida sayohatnoma asarlarining quyidagi turlari kuzatiladi:

- 1) tarixiy, real sayohatlar asosida yaratilgan sayohatnoma asarlar;
- 2) badiiy toʻqima asosida yaratilgan sayohatnomalar

Sayohatnoma asarlar real adabiy muhitda: 1) yoʻl kundaligi (aynan sayohat kuzatuv xulosalari sifatida); 2) dostonning tarkibiga kiritilgan qoʻshimcha syujet; 4) ocherk; 5) erkin hikoya janrlarida shakllanishi mumkin.

XVIII asr Evropa adabiyotida yaratilgan sayohatnomalar oʻzlarida maʼrifatparvarlik gʻoyalarini mujassam qilganliklari bilan ajralib turadilar. Xususan, Daniel Defoning 1719-21 yillarda nashr qilingan «Robinzon Kruzo sayohatlari» asari yangi jamiyat kishisini tarbiyalashning koʻrgazmali panoramasidan iborat boʻlgan. YOzuvchi asarda oʻz qahramonini jamiyatdan tamomila ajratgan holda alohida oazisdagi yaratuvchilik faoliyatini koʻrsatib beradi. Bu oʻrinda u yangi muhitda inson oʻz ongi, aqli farosati, sabr – matonati, eʼtiqodi, irodasi va yana qator insoniy fazilatlariga tayangan holda baxtli jamiyat yaratishi mumkin, deb hisoblaydi. Maʼrifatchilar inson kamolotida tarbiya rolini beqiyos oshirib koʻrsatish binobarida uning shaxsiy fazilatlarini unutmaydilar. Aqlli inson odamiylik, ezgulik, insonparvarlik, gʻamxoʻrlik, diyonatlilik, kamtarlik, mehnatsevarlik, poklik, halollik va chuqur diniy eʼtiqod bilan yashaydi. Bunday fazilatlar inson xarakteriga taʼlim va tarbiya vositasida jo qilinadi. Dabdabali hayot, shuhrat, yuzaki obroʻ, razillik va qitmirlik, hasad kabi illatlar ilmu urfondan bexabar odamlarning ishi. Bunday odamlar tirikligida ochlik, muhtojlik, bebroʻlikka giriftor boʻlsalar, narigi dunyoda jahannam azobiga duchor boʻladilar.

Ma'rifatparvarlik adabiyotining g'oyasi inson tarbiyasi vositasida barkamol jamiyatni yaratish uchun aynan mana shu tamoyilga amal qilishdan iborat bo'lgan. Biroq ma'rifatchilar inson xarakteridagi muttasil o'zgarishlarni, tarbiyaning har doim ham insonga samarali ta'sir qila olmasligini, insonlarda tug'ma taqdir tamoyili ham borligini, eng muhimi, hissiyot-qalb harakatini hisobga olmaganlar. Real sharoit taqozosi bilan yuzaga keladigan inson psixofiziologik holati ularning kuzatuv doirasidan chetda qolgan. SHu bois qator ma'rifatparvarlik asarlari ko'p hollarda insoniyat jamiyatining boshlang'ich fazasida turgan odamlar, toki ularning ongi va xarakteri hali jamiyatning illatlari bilan old tushuncha (predrassudka) vositasida bulg'anmagan joylarda qalamga olinadi. Aynan shu o'rinda Uilyam Bleykning «Bokiralik qo'shiqlari» va «Tajriba qo'shiqlari» to'plamlarini yodga olish muhim.

XVIII asr G'arbiy Evropa adabiyotida yaratilgan sayohatnomalar asosan: a) sarguzasht – fantastika asosiga qurilgan badiiy sayohatnomalar; b) epistolyar roman - sayohatnomalar janrida yaratildi. Bunday asarlarda asosiy urg'u evropalik sayyohlarning uzoq, chekka va qoloq o'lkalardagi xalqqa ilmu ma'rifat etkazishi, ularning zulmatga to'la hayotiga zarracha bo'lsa - da nur olib kirishini tasvirleydilar. Asar qahramonlari deyarli hamma o'rinda ijobiy fazilatlar sohibi sifatida gavdalanadi. Ularning qoloq o'lkalarda insonlar ongining taraqqiy topishi yo'lida ko'rsatgan xizmatlari hamda bu jarayonda yuz bergan sarguzashtlari bayon qilinadi.

O'zbek adabiyotida sayohatnoma va sarguzashtnoma janrida alohida asarlar XIX asrning oxiri XX asr boshlarida yaratila boshlandi. Unga qadar bunday janr elementlari mumtoz adabiyot namunalarida yordamchi syujet sifatida namoyon bo'lgan. Navoiy «Xamsa» asari tarkibidagi «Farhod va SHirin», «Sab'ai sayyor» dostonlarida sayohat va sarguzashtlar katta o'rin tutadi. Biroq bu mavzularga bag'ishlangan alohida asarning dastlabki ijodkori Muqimiy bo'lib, u o'z «Sayohatnoma»lari bilan o'zbek adabiyotida yangi janrga asos soldi. Uning izdoshlari Furqat, Zavqiy va Ibrat kabilar sayohatnoma an'analarini davom ettirgan holda she'riy ocherk janrining taraqqiy topishiga xizmat qildilar. Bu

asarlar she'riy usulda, barmoq vaznida yaratilib, muallif safar taassurotlarining qiziqarli bayonidan iborat bo'lgan. Ularda muallif asosan joylardagi odamlar hayoti, turmushi, ularning urf-odatları, o'zaro munosabatlari va psixologiyasini chetdan turib kuzatayotgan sayyoh sifatida gavdalanadi. Asarning o'qimishli bo'lishi, tilini jozibali qilish maqsadida mualliflar satirik hajviyot usulidan ham keng foydalanganlar.

Safar ocherki tipidagi sayohatnomalar XIX asrning oxirida «Turkiston viloyati gazetida ko'plab uchraydi. Ularda Mirzo Buxoriyning Peterburg, Toshmuhammad Isamuhamedovning Parijga qilgan sayohat taassurotlari, shuningdek, Sattorxon Abdug'afforovning «Sayohatnoma»si, Furqat «Ahvolot»i, toshkentlik Orifxo'janing «Sayohatnoma» asarlari chop etilgan bo'lib, ular asosan sayohatchi tomonidan dunyoning yirik madaniy markazlarida olgan taassurotlari hamda ularning Turkiston o'lkasidagi hayotga qiyosiga bag'ishlangan. Bu kabi ocherklar real marshrutlar bo'yicha olib borilgan kuzatish esdaliklari hisoblanadi. Ularning jumlasiga 1910 yilda e'lon qilingan S.Aziziyning «Moskva va Peterburg sayohati xotiralari», M.Behbudiyning «Sayohat xotiralari», Avloniyning «Afg'on sayohati», Cho'lponning «Yo'l esdaliklari» kabi asarlarni kiritish mumkin. CHet o'lkalarga qilingan sayohatlar, taassurot va xotiralar asnosida yaratilgan ocherklar va boshqa asarlarning eng muhim qirralari ularning o'sha o'lkalarda ko'rgan va bilgan sivilizatsiya natijalari hayratlaridan iborat. O'z vatanlarida zulmatda qolgan xalqning og'ir turmushidan afsus chekadilar. Xalq, yurt boshida turgan noqobil insonlarning antigumanistik, millat manfaatiga zid qilmishlarini qoralaydilar hamda yorug'likka chiqish yo'lini ilmda, ta'lim va tarbiyada deb hisoblaydilar. Bu turkum asarlarda asosiy e'tibor vatandoshlarimizning o'zlari borgan va ko'rgan joylaridagi safar taassurotlari asosida Turkistondagi ta'lim va tarbiya tizimini o'zgartirishga nisbatan bildirgan fikrlari, qolaversa, vatan va millat ravnaqi uchun qayg'urgan inson sifatidagi mulohazalari keltirilgan. Turkiston zaminida yaratilgan asarlar Evropa sayohatnomalaridan farqli ravishda chetdan vatan uchun, xalq uchun yangilik, ilmu urfon va madaniyat namunalarini keltirishga qaratilgan.

Ma'rifatparvarlik asarlari tahlili shuni ko'rsatadiki, Evropa sayohatnomalari uzoq va qoloq o'lkalarga qilingan sayohatda joylarga evropaliklar tomonidan keltirilgan sivilizatsiya namunalari haqida hikoya qilinsa, o'zbek ma'rifatparvarlari aksincha, taraqqiy topgan o'lkalardagi madaniyat va ilm-fan natijalarini o'z yurtida joriy qilinishini targ'ib qilganlar.

Har ikki holatda ham ma'rifatparvarlik asarlari g'oyalari xalq uchun millat taraqqiyoti uchun ijobiy rol o'ynagan. Ijtimoiy hayot tasviriga bag'ishlangan adabiy asar sifatida ma'lum bir estetik ahamiyatga ega bo'lgan. Bunday asarlarning keng tarqalishi va o'qimishli bo'lishi ularning sodda, ravon va jozibali tilga insho qilinganligi bilan izohlanadi.

3.5. SHarq adabiyotida erkin she'r va badiiy til

YAngi davrda SHarq va G'arb adabiyotining qator qirralari umumlashib ketdi. Kommunikatsiyaning kuchaygani bois adabiy aloqalar umuminsoniy xarakterga ega bo'lib qoldi. Madaniyat va adabiyot namunalari Er yuzining barcha nuqtalarida deyarli teng vaqt oralig'ida istilohga kiritila boshlandi. YUqorida Evropa adabiyoti namunalari germevntik sharoitning shakllanishi tahlil qilingan bo'lsa, SHarq adabiyotida bu jarayonning mislsiz imkoniyatlari mavjudligi hech kimga sir emas.

Musulmon sharqi adabiyoti ko'p tomonlari bilan, xususan, ko'hnaligi va romantik o'ziga xosligi bilan jahon adabiyotida ayri o'rin egallaydi. Bu adabiyotning asosiy adabiy turi she'riyat – lirika bo'lgan. Uzoq asrlar davomida aruz nafaqat sharq lirikasida, balki eposda ham hukmronlik qildi.

Renessans davrida Evropada zamonaviy adabiyotning shakllanishi XIX – XX asrlarda jahon adabiyotining juda ko'p qirralarini umumiy lashtirdi. Bu hol butun sharq xalqlari, shu jumladan aruz vatani hisoblangan arab mamlakatlarida ham yangi shakl, yangi mazmundagi adabiyotning vujudga kelishi uchun turtki bo'ldi.

XX asr insoniyat tarixida buyuk o'zgarishlar yasadi. Uning shiddatli urushlari (ikki jahon urushi), iqtisodiy integratsiyasi, ilm-fan sohasidagi buyuk kashfiyotlari hamda eng muhimi ulkan texnikaviy – industriyal qurilishi yagona butun jahon

umuminsoniy hayot tarzini, san'at, madaniyat birligini yaratdiki, undan hech bir xalq, hech bir millat chetda qolmadi.

Misr arab she'riyati umumarab adabiyotining bir uzviy bo'lagi sifatida qaysidir bir tomonlari bilan Osiyo yaqin sharqi adabiyotiga, hududiy belgilari bilan esa Afrika adabiyotiga dahldor. Misr adabiyoti XX asrda boshqa sharq musulmon adabiyotlari kabi ulkan o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Aytish mumkinki, Misr adabiyoti arab mamlakatlari adabiyoti ichida birinchilardan bo'lib Evropaga yuz tutdi. XX asr boshlarida yuzaga kelgan «YAngi she'r» harakati, uning g'oyaviy - shakliy xususiyatlarini tahlil qilish ham aynan shu holdan darak beradi. Bu harakat natijasida Misr adabiyotida yangi adabiy oqimlar, xususan, «Devon», «Apollon» kabi adabiy maktablar tashkil topdi.

XX asr Misr adabiyotida yuzaga kelgan «YAngi she'r» yoki «Erkin she'r» harakatida asosiy urg'u dekorativ arxitektonikasi erkin vazndan iborat lirikaga berildi. YA'ni she'rlar erkin vaznda yozildi. Erkin she'rning eng muhim badiiy, g'oyaviy va til xususiyatlari aruz qobiqlariga o'ralib qolgan an'anaviy qasidabozlik, shaklbozlik yoki an'anaviy mavzubozlikdan tubdan farq qiladigan yangi asarlar bitishdan iborat bo'ldi. YAngi, erkin she'r mavjud ijtimoiy – siyosiy muhitni, zamon bashariyati psixologiyasida yuz bergan o'zgarishlarni, yangiliklarni ochiq, aniq, ravshan hamda eng muhimi yaqqol aks ettira oladi.

Badiiy adabiyotning, she'riyatning eng muhim quroli tasviriylik bo'lgani holda ta'kidlash lozimki, tasviriylikdan ham muhim bo'lgan holat bu - quroldan qanday foydalanishda, she'rda qo'llanadigan arxitektonika samaradorligini ta'minlay olishidan iboratdir. Kimdir eski usulda, eski qobiqda siyqasi chiqqan so'z va uslublar takrori bilan, boshqalar esa, yangi, chaqnoq, kishi etiborini jalb qiluvchi so'z va shakllar bilan foydalanadi. Badiiy adabiyot ijodiyligining original germenevtik mezoni ham aynan shunda ko'rinadi. SHoir (ijodkor) o'zining yangi uslub, yangi so'zi, yangi fikri bilan yangi g'oya, yangi dunyoqarash yaratadi, insonning tashqi olamni bilishida, uni ongli qabul qilishida – gneseologiyada, uning mantiqini anglab etishida – logikada yangilik yaratadi. Buning uchun u asar arxitektonikasida til xususiyatlarini shakllantirish uchun turli ijodiy metod, badiiy

– tasviriy vositalardan foydalanadi. «YAngi she’r» harakati asar arxitektonikasini o’zgartirish orqali yangi mazmun, yangi g’oya va umuman yangi germenevtik munosabatlarga asos solganligi bilan Misr adabiyotida tub burilish yasadi.

Misr yangi – erkin she’r harakatining shakllanishi va taraqqiy topishida taraqqiyparvar shoirlar qatorida Amal Dunqul ijodining muhim ahamiyatini alohida qayd qilish zarur. Amal Dunqul XX asr Misr adabiyotining taniqli namoyandasi, erkin she’r harakatining faol a’zolaridan biri. U o’z ijodiy faoliyati davomida «Zarqa al – YAmama» (1969), «Bo’lib o’tgan voqeaga sharh» (1971), «Oyning qatl qilinishi» (1974), «Bo’lajak ahd» (1975), «Murosaga kelma» (1979), «8 - raqamli xona varaqlari» (1981), «To’la asarlar to’plami» (1985) kitoblarini e’lon qildi. She’rlarining mavzular ko’lami keng, xususan, falsafiy, ijtimoiy – siyosiy, tinchlik, vatanparvarlik, muhabbat, shahar hayoti va o’lim mavzulariga murojaat qilgan.

Badiiy vositalarning, ayniqsa, poeziya tilining juda nozikligi va yorqinligi, “nuktadonlik”. YA’ni chiroyli fikrni yorqin va nozie shaklda ifoda eta bilish – G’arb va ayniqsa, SHarq poeziyasidagi romantik tafakkurning eng muhim talablari va yutuqlaridandir⁶⁵.

She’rlarning originalligi tahlili borasida shoirning germenevtik sharoitda badiiy tildan foydalanish mahorati xususida xulosa chiqarish mumkin. Amal Dunqul o’z fikrini ifodalash jarayonida asar tilida tushuncha va g’oyani umumlashtirishga erisha olgan.

Mana o’tiribman umidsiz bunda

Varaq - varaq bo’lib uziladi

taqvimdan umrim.

Uzilgan bu varaqlar

Xotira ko’lida suzib yuradi.

Bu misralarda dunyo foniyligi, uning o’tkinchiligi g’oyasi vaqt me’yori – taqvim bilan berilgan. Taqvim uziladi, yirtiladi, binobarin, yo’q bo’ladi, demak

⁶⁵ Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. 2-жилд. –Т.: 1979. 408-бет.

inson umri ham taqvim kabi ko‘rinmas varaqlardan iborat. Varaqlar chegaralangan. Demak, hech narsa abadiy emas, degan g‘oya varaq tushunchasiga singdirilgan.

Boshqa bir o‘rinda shoir vaqt o‘lchovini tabiiy hodisa tushunchasi bilan ifodalaydi. YOmg‘ir dunyoni, insonni, uning qalbini yuvadi, yomg‘ir o‘tkinchi, ammo sadoqat abadiy. Boshqacha aytganda yana o‘sha vaqt tushunchasi, uning o‘tkinchiligi yomg‘ir bilan berilgan bo‘lsa, abadiylik esa vafo g‘oyasi bilan ifoda topmoqda.

YOmg‘ir yog‘adi,

YOmg‘ir tinadi.

YOmg‘ir yog‘adi,

YOmg‘ir tinadi.

Lekin qalbim seni

Hamon kutadi.

Vaqt tushunchasining fano, o‘tkinchilik g‘oyasi bilan uyg‘unlashuviga Amal Dunqulning yana quyidagi misralarini misol qilish mumkin:

Katta shahardagi odamlar go‘yo vaqt singari

To‘xtamaydilar,

Kechikmaydilar,

CHalg‘imaydilar

Mexanizmlar, mexanizmlar, mexanizmlar.

Bu misralarda shoir falsafiy mavzudan chetga chiqib ijtimoiy muammo – inson va kundalik hayot muammosiga qo‘l urgan. Odamlar tirikchilik tashvishida temir soatning millariga bo‘ysunadilar va o‘zlari uning mexanizmiga aylanib qoladilar, inson – bu mexanizm, degan g‘oya singdirilgan she’rga.

Qator she’rlarida shoir ijtimoiy, kundalik turmush tashvishi tushunchasini dunyo o‘tkinchiligi tushunchasi bilan qorishtirgani holda baxt va baxtsizlik g‘oyasini topishga intiladi:

Do‘stim! Qalbim to‘lgan dardu alamga

Tong ham otdi, siypamadi bu subhidam maxzun yuzimni

Rizqim izlab shahardan chiqdim,

Qanoat suviga botirib rizqu ro‘zimni.
CHo‘ntakda chaqa bilan tushdan so‘ng qaytdim.
Yo‘l ustida choyimni ichib
YAmattirdim poyabzalimni.
Nard o‘ynadim, goh men, gohida do‘stim irg‘itadi tosh
Bir soat o‘ynaymiz yoki undan ko‘p,
O‘n marta o‘ynaymiz yoki yigirma.
Kuldim do‘stim aytgan ahmoqlar haqidagi afsonadan
Semiz tilanchining ko‘zidagi yoshidan.

YOki boshqa misralarda Amal Dunqul vatanparvarlik g‘oyasini obraz holati bilan, obraz tili bilan in‘ikos ettiradi. Tiriklik uni doimo ozodlikka undaydi. Inson borki, u ozod, erkin yashash istagi bilan yonadi. Faqatgina o‘lim uni mahv etishi mumkin. Qullar ozodligi uchun kurashgan Spartak tilidan shoir shu misralarni bitadi:

Erta tongda xochga mixlanganman men.
E voh, boshlarimni eggandir o‘lim,
CHunki tiriklikda uni hech egmagandim.

Vatanparvarlik, vatan ozodligi inson, ruh ozodligi bilan hamohang. Faqat ruhan ozodlikni his qilgan odamgina vatan ozodligi baxtini his qila oladi.

Ona–Vatanni sevish, uning go‘zalliklarini original o‘xshatishlar bilan kuylash ham vatanparvarlikning bir belgisi. Vatandagi har bir holat she‘r misralarida, so‘zlarida jaranglaydi, o‘ziga xos sado beradi. Ziynatli nutq, go‘zal so‘z o‘yinlari inson ruhida vatan go‘zalligining yangi, hali o‘quvchi ko‘zi bilan ilg‘anmagan, fahmi bilan anglab etilmagan qirralarini ochib beradi. SHoir o‘z tasavvuridagi vatanni tasvirlar ekan, she‘r zamiriga ona tuproqqa nisbatan chuqur muhabbat hissisini singdiradi, o‘quvchida ona tuproq bilan shu tuproqda yashovchi inson ona bilan farzand kabi bir jism ekanligi haqidagi hissiyotni mukammallashtiradi.

Erta tongda keng dalalar osha borardim,
Menga o‘rgatganlar, bu – ona Misr.
Har tomonga sochilgan urug‘dek,

U bizga etkazib berdi:

otamni,

uyimizni,

o‘chog‘imizni,

parrandalarni

va mevalarni,

hattoki oyni.

U qumg‘onimiz to‘ldirgan suvdir,

Tungi suhbatlarda ichgan choyimiz,

U fasllar almashuvi,

U limondir hamda tunlar men qidirgan onam ko‘kragi,

U qo‘shiqlar kuylaydigan go‘zal quticha.

U mendirman,

Men esa udir.

Amal Dunqul she‘rlarining badiiyati haqida uning go‘zal va betakror o‘xshatishlari bilan fikr yuritish mumkin. Ona Vatanni undagi butun jonli va jonsiz narsalar bilan qiyoslash borasida shoir shunday xulosaga keladiki, aytilgan narsalarning hammasi uning o‘zi, ya‘ni shu tuproq farzandi bo‘lgan inson, bas, shunday ekan, Misr, ya‘ni ona vatan bu – shoir, insonning o‘zi demakdir.

Badiiy tilning yana bir muhim xususiyatlaridan biri bu – sarkazm, oksyumoron orqali bir fikrni ifodalash orqasida umuman boshqa fikrni nazarda tutish. YOki biror – bir g‘oyani kinoya orqali ifodalash. Amal Dunqulning quyidagi she‘rida vatanparvarlik, ozodlik g‘oyalari oksyumoron orqali beriladi:

Osilgan isyonchiga tashlang nazarni

Sizlar ham ertaga undek bo‘lasiz !

Xotinlarni quching bu erda – yo‘l o‘rtasida

Sizlar ham shu erda halok bo‘lasiz.

Vidolashmay xotiniمنى tashlab keldim men,

Agar sizlar uning qo‘lida

qoldirgan go‘dagimni ko‘rsangiz

Tiz cho‘kishni o‘rgating unga!
Tiz cho‘kishni o‘rgating so‘zsiz!
Baxtli olam haqida orzu qilmanglar,
CHunki o‘lgan qirol ortidan
Albatta, keladi yangi bir qirol.
O‘lgan isyonkorlar ortidan esa
Befoydadir hech g‘am chekmanglar,
Behudaga ko‘z yosh to‘kmanglar.

Amal Dunqul ijodining ma‘lum qirralarini XX asar o‘zbek adabiyoti namunalari bilan qiyoslash mumkin. Yuqoridagi misollarda erkin she‘r yoki aniqrog‘i erkin vazn shoirga badiiy - tasviriy vositalarni erkin qo‘llash orqali asar arxitektonikasining original tizimida germenevtika, etuk g‘oya tilini yaratishga xizmat qilganini ko‘rdik.

Badiiy epitetlar («qumg‘onimiz to‘ldirgan suv», «ichgan choyimiz», «jilg‘a», «go‘zal quticha», «limon») o‘zlarining originalligi bilan o‘quvchida emotsionallik hosil qila oladi, shoir g‘oyasining ta‘sirchanligini oshiradi.

Erkin vazndagi bu imkoniyatlarni G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon asarlari misolida tahlil qilinganda yuqoridagi ekspressivlikning ta‘sirchanligini qiyoslash orqali aniqlash mumkin bo‘ladi. Xususan, vatan – ona, xalq - ota epitetli birikmasining o‘zini ham G‘ofur G‘ulom ta‘sirchanlikni oshirish uchun sifatlayapti.

Sen etim emassan,
Tinchlan jigarim.
Quyoshdek mehribon
Vataning - onang.
Zaminday vazminu
mehnatkash,
mushfiq
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
xalq bor- otang bor.

Vatanni onaga qiyoslash yoki xalqni otaga o'xshatishlar doimiy epitetlar, ammo «quyoshday mehribon», «zaminday vazmin» kabi epitetlar o'zlarining yangi, emotsionalligi bilan ajralib turadi. Bu erda G'afur G'ulom insonparvarlik g'oyasini vatan, xalq tushunchalariga mahorat bilan singdira olgan.

Hamid Olimjon o'zining erkin vaznda yozilgan «Baxtlar vodiysi» she'rida vatanparvarlik g'oyasini, ona Vatanni tabiat, borliq tushunchalari bilan uyg'unlashtirish orqali ifodalaydi.

Ufqimizning xirslarini
o'ziga tortgan,
Elkasiga tarix bilmas
g'alaba ortgan
Ulug' yo'lda toliqmasdan
tez kelayotgan
baxmal qirlar,
keng bo'shliqlar,
paxtazor erlar
ko'm – ko'k.

YUqorida G'afur G'ulom vatanni «ona», xalqni «ota» ma'nolarida ajratgan bo'lsa, Hamid Olimjon bu she'rda «vatan», «xalq» tushunchalarini yaxlitlashtirgan. Keltirilgan barcha epitetlarni vatan uchun ham, shu vatanning fuqarolari uchun ham teng ma'noda qo'llash mumkin. Aynan shu hol doimiy epitetni badiiy epitetga aylantira olgan va asarning muvaffaqiyatini ta'minlagan. Erkin vazn, epitetlar iste'molidagi gradatsiya she'r arxitektonikasining mukammal germenevtik semantik tovlanishi uchun imkoniyat yaratgan.

Keltirilgan qisqa tahlil shuni ko'rsatadiki, XX asr boshlarida Misr adabiyotida yuzaga kelgan «erkin she'r» harakati she'riyatda aruzdan farqli o'laroq erkin vaznda she'r yozishga asoslangan. Erkin she'r harakatining faol ishtirokchilaridan biri Amal Dunqul o'zining erkin vazndagi asarlarida badiiy matn germenevtikasini mukammal o'zlashtirgan holda badiiy til imkoniyatlaridan foydalanib, yuksak g'oyaviy, badiiy etuk asarlar yaratgan. SHoirning badiiy til imkoniyatlaridan ijodiy

foydalana olish mahorati, g'oya tili bilan shakl tilini uyg'unlashtira olishi she'rlarining badiiy qimmatini oshirgan.

Amal Dunqul lirikasining, badiiy tilining ma'lum qirralari XX asr o'zbek she'riyati bilan uyg'un keladi. Uning she'rlarida vatan, ona-yurt tushunchasi realistik manzaralarda, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon kabi erkin vaznda sara asarlar yaratgan shoirlar vatan manzaralarini tasvirlashda romantik tasvir orqali yangi, original so'zlar va original tushuncha, g'oyalar topa olishga erishgan.

Badiiy asar umumbashariy, umuminsoniy g'oyalarii ifodalar ekan, uning yaratilish jarayoni hududiy, milliy belgilaridan farqli o'laroq bir xil kechadi. Inson o'z g'oyasini shakllantirishda badiiy - tasviriy vositalardan har qanday sharoitda bir xil foydalanadi. Bulardan ko'rinib turibdiki, badiiy asarning ommaviylik xususiyati millat va mamlakat tanlamaydi.

IV BOB. MUMTOZ BADIYYAT VA GERMENEVTIKA

4.1. Mumtoz she'riyatda badiyyat va badiiy til muammolariga doir

O‘zbek mumtoz she‘riyati, umuman, badiiy adabiyotning butun go‘zalligi, nafosati uning badiiyligida, mavjud, real voqelikni o‘ziga xos idrok etish usulida. Navoiy ta‘biri bilan aytganda, dunyoni mehr ushlab turadi. Quyoshning erga mehri-muhabbati bo‘lmaganda edi, u er yuzini yoritmas, nur sochmagan bo‘lur edi va binobarin, erdagi tirik mavjudot zulmat va sovuqda halokatga mahkum bo‘lur edi. Demak, ishq-muhabbat, mehr hayotning asosini tashkil qiladi.

She‘riyatda olam va odam go‘zalligi, nafosatini tarannum etish eng muhim vazifa hisoblanadi. Aynan shu vazifa ijrosida she‘riyatda turli ijodiy falsafiy tushuncha va misralar badiiyligini in‘ikosida shakllanadi. Pushkinda shunday misralar uchraydi:

Qorong‘u tunlar aro bahor,
bog‘lar unsizligida
Gulning ishqida kuylaydi bulbul.
Biroq eshitmaydi, tushunmayin jim
Ishq kuyi ostida tebranadi jim.

She‘riyat o‘zining bezaklari-she‘riy san‘atlarsiz o‘z qimmatini, go‘zalligini yo‘qotadi, hissiz so‘zlar zanjiridangina iborat bo‘lib qoladi. She‘rni tushunmoq, his qilmoq uchun uning badiiyatini mukammal tahlildan o‘tkazmoq, badiiyatini anglab etmoq lozim. Buning uchun adabiyotda badiiyligini yaratishga xizmat qiladigan lug‘aviy vositalar, ularning semantik-stilistik xususiyatlari alohida tadqiqot manbai sifatida olib qaralishi zarur. Zero, M. Fuller to‘g‘ri ta‘kidlaganidek, «Poeziya-so‘zlar musiqasi»dan iboratdir.

She‘riyat-go‘zal olam, u qofiya, turoq, vazn kabi she‘r o‘lchovlari, tashbeh, mubolag‘a, tazod, talmeh kabi badiiy san‘atlar va arxitektonik elementlardan tarkib topgan murakkab imorat, turli ranglardan iborat bo‘lgan manzaraviy rasm. Leonardo da Vinchi ta‘kidlaganidek, «Rassomlik-poeziya, uni ko‘radilar; she‘riyat esa rassomlik, uni eshitadilar».¹

¹ Мудрость веков молодым. –Краснодар: 1987. Ст118.

Kishilik jamiyati bor ekan, inson go‘zallikka intilar ekan badiiyat, san’at ham bo‘ladi. She’riyatga jon baxsh etadigan hodisa –til, so‘z. Uning bezaklari, kiyimi - badiiy san’atlar yoki poetika. Uni g‘oyaga aylantirish esa germeneytika.

So‘z g‘ishtlari mantiqning a‘lo ranglari bilan bo‘yalib, so‘z san’atining arxitektori, me’mori-shoir tomonidan farosat bilan ijodiy usulda o‘z o‘rniga qo‘yilsa, muhtasham va yarqiroq she’riyat binosi vujudga keladi. Ana shundagina bu muhtasham so‘z koshonasi ham salobatli, ham dilbar hamda adabiy qulamas bo‘ladi.

Asrlar mobaynida yashab kelgan yombidek zalvorli, pishiq va to‘laqonli so‘zlar – ona, ota-bobolar, er, daraxt, tog‘, vodiy kabi so‘zlardir. Ular astoydil aytiladigan, tillarning tub-tubidan chiqadigan chin so‘zlardir. Bularning har biri cho‘ponga ham, hukumat a‘zosiga ham bab-baravar tushunarli. Ularning har biri nafaqat bizning aql-idrokimizni harakatga keltiradi, balki tuyg‘ularimizni ham qo‘zg‘atadi, qalblarda xotiralar to‘lqinini hosil qiladi, tasavvurlarimiz va sezgilarimizni junbushga keltiradi. Ularning har biri zamirida hech narsa bilan almashtirib bo‘lmaydigan shunday mangu narsalar yotadiki, bu narsalarsiz yashab bo‘lmaydi⁶⁶.

Mumtoz o‘zbek adabiyotining qator namoyandalari, ayniqsa, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Muqimiy kabilar she’riyatidagi go‘zallik, nafosat, umrboqiylikning siri nimada? Avvalam bor, ular she’riyatining xalq diliga, ruhiga mosligi, qolaversa, ular she’riyatining go‘zal, o‘xshatishlar, bejirim so‘z o‘yinlari, musiqiylikka boyligidadir.

«Daraxtni undiradigan, o‘stiradigan va mevasini laziz qiladigan quyosh, er va suv bo‘lsa, badiiy mahoratni undiradigan va o‘stiradigan, samarasini jozibali qiladigan xalq hayotidan olingan ilhomdir» deb yozadi Abdulla Qahhor².

Alisher Navoiy «Majolis un nafaos» asarida 450 dan ortiq shoirning hayoti va ijodiy dunyosi hamda, badiiy mahorati haqida fikr yuritar ekan, ularning san’atini so‘zdan qay darajada foydalana olishiga qarab baholaydi.

⁶⁶ Херман Хессе. “Нон ” сўзи ҳақида // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. –Т.: Маънавият. 2010. 34-бет

² Абдулла. Қаҳҳор ҳикматлари. –Тошкент: 1990. 155-бет.

Akademik Alibek Rustamovning fikricha, she'r zavq, hayajonning natijasi bo'lib, u shaxsning ruhiy olami bilan o'quvchini tanishtiradi, oshno qiladi. O'quvchida shavq-zavq uyg'otadi. Zavqni qo'zg'atuvchi asosiy omil badiiyatdir³.

Badiiyatning o'zi nima?

Izohli lug'atda «badiiy» so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan:

-Voqelikni nafis san'at vositalari, obrazlar orqali ifoda etuvchi, tasvirlovchi.

-YUksak estetik talabalarga javob beradigan.

-Baland did va mahorat bilan bajarilgan, go'zal, nozik.

Badiiyat-bu asarning arxitektonikasi, tashqi dunyosi, uning libosi. Asar qanchalar badiiy jihatdan etuk, barkamol va go'zal bo'lsa, u shunchalar kishiga tez va kuchli ta'sir ko'rsatadi, uni hayajonga soladi, unda kuchli ehtiroslar qo'zg'aydi. Bu erda yana inson psixologiyasi, ya'ni ruhiyati, muammosi ham bor. Masalan, kishi go'zal manzarani ko'rsa zavqlanadi, qalbi, vujudi shodlikka to'ladi, shu bilan birga u o'z dilida go'zal hislar quyilganini, ruhiyatida ko'tarinkilik yuz berganini sezadi. Ohangdor so'zlar, chuqur ma'nolar bilan bezatilgan she'r kishini o'ylantiradi, mushohada yuritmoqqa chorlaydi, lirik nafosatning sehrli olamiga g'arq etadi, zavqlantiradi, binobarin, uni ruhan va qalban go'zallikka oshno qiladi. Badiiy asarning estetik va ilmiy jihatdan mustahkamligi uning qator shakliy belgilari bilan bog'liq. Xususan, asar janri, unga muvofiq bayt, vazn, qofiya va yana qator poetik xususiyatlar lirik asar muvaffaqiyatining asosiy belgilaridan hisoblanadi.

SHarq, xususan, o'zbek mumtoz adabiyotida g'azal baytlari, masnaviy she'rlar, bayt usuli yagona fikr tugalligini umumlashtirishga qaratilgan. G'azal yoki masnaviyalarda vazn va qofiya talabi natijasida baytlarda mazmunlari ayrim hollarda ayri tushadigan gap va jumlar qo'llanadi. Bu holat asarda germenevtik sharoitning taraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Baytdagi turli mazmun tashuvchi misralar talqini asarning yoki uning qismining umumiy mazmuni shakllantiradigan yagona g'oyaning ma'lum qirrasini ochishga yordam beradi. Bu hol turli mazmundagi baytlardan iborat parokanda g'azallarda ham kuzatiladi. Bundan

3.Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. -Т.: 1979. 59-60- бетлар.

olinadigan yana bir muhim konstatatsiya shundan iboratki, mumtoz adabiyot namunalarida g'azal va masnaviyalarda kuzatiladigan turli mazmundagi baytlar asosiy g'oya ostida birlashadigan turli g'oyalarni tashir ekan asar arxitektonikasi orqali uning matn imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Badiiy asar tarbiya ta'sirchanligining ortishiga va ma'rifiy ahamiyatining yaxshi o'zlashtirilishiga yordam beradi. Asardagi tarbiyaviylik o'quvchining ma'rifatga bo'lgan intilishini va badiiyatning ta'sirchanligini oshiradi. Ma'rifiylik o'z navbatida badiiy asarning tarbiyaviy va badiiy tomonlarini mustahkamlaydi⁴.

Asarning tarbiyaviy va ma'rifiy tomoni uning ma'nosini (mazmunini), badiiy jihati esa, suvratini (shaklini) tashkil qiladi. Surat-tashqi ko'rinish, ma'no-mohiyat, asos. Asarning barcha adabiy vositalari, til va uslubi asarning suvratini tashkil etadi. Fikr esa ma'nodir⁵.

Aruz ming yillar davomida o'zbek mumtoz adabiyotining shaklan va mazmunan taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shib kelgan. Hozirgi adabiyotimizda ham aruz mustaqil O'zbekistongning dilrabo taronalarini, zamondoshimiz qalbidagi nozik va murakkab tuyg'ularni shaffof manzaroalarda aks ettirish ishiga munosib xizmat qilib kelmoqda⁶⁷.

Mumtoz adabiyotda badiiy – tasviriy vositalar, ya'ni she'riy san'atlar ma'naviy va lafziyga bo'linadi. Atoullloh Husayniy bu haqda shunday yozadi: «San'atlarning 1-nav'i zotiy go'zalliklardurkim, dilbarlarning tabiiy husni yanglig'dur va 2 - nav'i oriziy go'zalliklardurkim, alardagi ko'rsatma bezaklari singaridur. 1-nav'ining bayonini balog'at ilmi derlar, 2-nav'in balog'atqa tobi' derlar. Biri maoniy ilmi va ikkinchi bayon ilmidir»⁶. «Badoyi'us san'oyi'» asarida muallif ma'naviy san'atlar guruhiga tashbeh, mubolag'a, talmeh, tajohuli orif, lutf, istiora, tamsil, tafri', tadoruk, takrir, husni ta'lil, laffu nashr kabi san'atlarni kiritgan. SHoirlarda san'atlardan foydalanish, ularni qo'llash usuli turlicha bo'ladi. Bu adibning mahorati, iste'dodining qay darajadiligiga bog'liqdir.

⁴ Рустамов. А. Навоийнинг бадий маҳорати. -Т.: 1979. 72-бет.

⁵ Рустамов А. Шу асар. 35-бет.

⁶⁷ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиеу-с-саънойеть. -Т.: 1981. 34-бет.

Navoiyning fikricha, elga biron asarni manzur qilish uchun kishi bor iste'dodini, qobiliyatini sarflashi lozim. YUksak badiiylik bilan yaratilgan asargina jamiyat uchun manfaatli bo'ladi.

Navoiy asarlarida badiiy adabiyotga nisbatan yuqori talablar qo'yish, chin fikr bayon etish kabi fikrlarni ko'p uchratamiz. Mutafakkir shoirning bu talablari o'z davrida juda muhim ahamiyat kasb etgan, ijodkorlarni rostgo'ylik va haqiqatga undagan:

So'zda Navoiy ne desang, chin degil

Rost navo nag'mag'a rahmat degil. (Hayrat ul-abror)

Ma'lumki, har bir g'azalning o'z shakliy va ma'naviy arxitektonikasi bor, binobarin, bir-biriga ulanib ketgan baytlar orasida ko'rinmas mantiqiy zanjir mavjud. Asarda u yoki bu obraz ichki kechinmalari haqida so'z boradi, yor go'zalligi tavsiflanadi, tasvirlanadi, qiyoslanadi. Obrazning ruhiy kechinmalari, o'y-fikrlarini misralarda mahorat bilan aks ettirish shoirdan katta mahorat talab qiladi. She'riyat-hissiyot mahsuli. U sufiylikning sano vaqtidagi holati kabi chin qalbdan quyilib keladi. Tasavvufda ikki xil sayohatdan bahs yuritilgan. Biri – vujud sayohati, ikkinchisi- halb sayohati. Bular moddiy va ma'naviy sayohat ham deyilgan⁶⁸.

Boborahim Mashrab lirikasi o'zbek mumtoz adabiyotida yuksak badiiylik va badiiy iste'dod namunasi hisoblanadi. Uning she'rlarida kishini hayajonning yuqori holatiga chiqaruvchi holatlar ko'p. Misralarda ma'no, so'z jilosi odamda tez ehtiros uyg'otadi. Ularni o'qib turib kishi o'z ruhiyatida ma'lum darajada jilolanish, mavjlanishni tuyadi. Oshiq ko'nglining dardu hasratlari, iztiroblari, uning soddaligi, samimiyligi badiiy obrazda "menga", ya'ni shoirga (she'riyatda ko'pincha badiiy obraz «men»i tagida shoirning o'zi bo'lardi) bo'lgan munosabatini shakllantiradi, o'quvchi va shoirni birlashtiradi:

Ohi dilimga zohido, masjidu minbaring kuyar-

Qochmasang emdi olibon tasbehu darbaring kuyar.

Boz ruku' sajdada g'ayrati shahnorang qoqib

⁶⁸ Ҳаққул Иброҳим. Моҳиятга толиб ошиқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010 йил 13 август. 33-сон.

Men borur erni ko‘zlash, ey Jabroil, paring kuyar.⁷

Mashrab g‘azallarida turli-tuman badiiy-tasviriy vositalar qo‘llangan. Uning g‘azaliyotida eng ko‘p uchraydigan san‘at tashbeh bo‘lib, tashbeh yoki o‘xshatishni qo‘llashdan maqsad tasvirlanayotganning sifat yoki vazifasini ravshanlashtirish, o‘tkirlashtirish va shu bilan o‘quvchi yoki tinglovchining hissini uyg‘otishdir.

Olimlar o‘xshatishda leksik-grammatik vositalarning qo‘llanilishiga qarab tashbehni ikki turga bo‘ladilar: 1. Bevosita tashbeh; 2. Vositali tashbeh.

Bevosita tashbehda bir narsa ikkinchi narsaga o‘xshatishning leksik (so‘z o‘xshatishlar: kabi yanglig‘, monand, xuddi), grammatik (dek, day) vositalarida to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘xshatiladi.

Za‘farondek sarg‘ayib qoldim firoqing cho‘lida⁸

YOki:

Jismimg‘a samandar kabi o‘t pirohan ettim⁹.

Vositali tashbexda bir narsani ikkinchi narsaga o‘xshatish uchun biror narsa vosita qilib olinadi. Masalan, nurlilik, nafislik, go‘zallik va shu kabilar.

Orazing ochilgan gul, sochlaring erur sunbul.¹⁰

YOki:

Falakka qo‘l uzotib shamsi anvorni olib bo‘lmas.¹¹

Birinchi misolda yuz dumaloqligi va yorug‘ligi misolida oyga, ikkinchisida oftobga, ya‘ni yor balandda, inson imkoniyatidan tashqarida ekanligi, yoruqligi, nurliligi vositasida ham shams (quyosh) ga o‘xshatilmoqda.

Mashrab lirikasida asosiy o‘rin g‘azal janridagi asarlarga berilgan bo‘lishi bilan bir qatorda uning ko‘plab she‘rlarini qo‘shiq, maktub, elegiyaga ham o‘xshatish mumkin: ularning muhim xususiyati mazmundagi asosiy g‘oyaning ulug‘vorligidir, zero, shoir o‘sha g‘oyaga nisbatan madhiyabozlik qilmaydi va ilhom otashida yonib, o‘z predmeti bilan talashib tortishmaydi, balki mutloq bir

⁷ Mashrab. Mexribonim kайдасан.-Т.: 1999. 50-бет

⁸ Ўша жойда. 50-бет.

⁹ Ўша жойда 97-бет.

¹⁰ Ўша жойда. 40-бет.

¹¹ Ўша жойда 197-бет.

hukmron maqomida turib, uni bus-butun va atroflicha ocha boradi, oddiy, ammo qulay qofiya va ohang vositasida yorqin, yangroq soʻz va obrazlar bilan oʻziga xos shoirona fikrni his tuygʻularning yuksak parvozini, bor narsani bagʻriga oluvchi mushohada koʻlami va joziba kuchini namoyish eta boradi.

SHarq sheʼriyatida eng koʻp qoʻllanilgan sanʼatlardan yana biri talmehdir. Talmeh arabcha soʻz boʻlib, lugʻaviy maʼnosi koʻz qirini tashlash, demakdir. Badiiy asarda biror voqea, hodisa, sheʼr yoki maqollarning oʻzini zikr etmasdan unga ishora qilish talmeh sanʼati hisoblanadi.

Talmeh sheʼriyatda lirik qahramonning ruhiy holatini, uning ichki kechinmalarini, maʼnaviy olamini asar muallifi yoki qahramonlari nomiga ishora qilish orqali ifodalashda, mazmunni kengaytirishda asar badiiyatini oshirish imkonini beradi. Talmeh shoirdan tilning maʼno xususiyatlariga eʼtibor berishni, xususan, qoʻllangan qahramon nomiga xos xarakter yaratishni, qoʻllashni talab qiladi. Talmeh toʻrt turga boʻlinadi:

1. Ochiq talmeh. Bunda afsona yoki asarning qahramoni simvol, ramz sifatida tilga olinib, asardagi holat qiyos orqali umumlashtiriladi va tipiklashtiriladi. Lutfiy bir gʻazalida Hazrati Hizr bilan bogʻliq rivoyatni oʻzining yor bilan munosabatiga tatbiq qilishga intiladi. Rivoyatni eslatish uchun Hizr suvi maʼnosida talmeh qoʻllaydi:

Mangu yashar kimki koʻrsa sizni bir

Vah ne Hizri chashmai hayvonisiz?¹²

YAna bir gʻazalida Lutfiy oʻzi bilan yor oʻrtasidagi munosabatni mashhur dunyoviy muhabbat timsollari nomini eslash bilan taʼriflamoqda:

SHakar dudogʻindin manga hasrat tegar anjoq

SHirin magar ul boʻldi-yu, Farhod zamon men¹³

Ogahiy sheʼriyatida mashhur badiiy obrazlarga (Majnun, Farhod, Layli, SHirin, Uzro) ishora qilish orqali ochiq talmeh sanʼati hosil qilish hollari ham koʻplab uchraydi. SHoir bu nomlarga ishora qilish orqali lirik qahramonning ruhiy

¹² Лутфий. Девон. Т. 1965. 119-бет.

¹³ Ўша жойда. 183-бет.

holatini batafsil bayon qilib o'tirmaydi. Balki, uning in'ikosi bir so'z, bir ism doirasida ma'lum bo'lishiga ishora qiladi. Bu bilan o'z ichki kechinmalari, samimiy muhabbati va sadoqatini aks ettiradi:

SHirin dahaning shavqida, ey sho'xi diloro, rahm etki necha yil
Farhod kabi qazdirur ko'ngluma davron g'am tog'in yolg'uz¹⁴.

1. YAshirin talmeh. Talmehning bu turida ishora etilayotgan asar qahramonlarining ismi emas, balki uning laqabi aytib o'tiladi. Xususan, mumtoz lirikada bu borada eng keng tarqalgan usul Iso payg'ambar bilan bog'liq rivoyat. Bu rivoyatda shoir ishora qilish borasida yor visoli uning uchun xuddi jon kabi muhim ekanligini o'quvchiga bir laqab – Masih orqali tushuntiradi. Boburda bu borada shunday misralar uchraydi:

Masih anfosi yanglig' jon berur farsuda jismimg'a
Sabo keltursa nogah hajr aro ul yor payg'omin¹⁵

2. Konkret talmeh. Bu san'atning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda tarixiy shaxsning nomi qo'llanadi. SHoir o'z ustozini, uning badiiy mahorati, ijodining ahamiyatini tavsiflab o'tirmaydi, balki unga ishora qilish orqali lo'nda-lakonizm usulida o'z niyatini namoyish qiladi.

Ogahiy kim topqay erdi sozi nazmingdin navo,
Bahra gar yo'qtur Navoiyning navosindin senga¹⁶.

3. Murakkab talmeh. Ikki turga bo'linadi: murakkab va tarkibli talmeh. Agar asar tarkibida birdan ortiq nomga ishora etilsa, murakkab talmeh, bir necha nomga ishora bir baytda, bir asarda tizilsa, tarkibli talmehni hosil qiladi. Talmehning bu turi yuqoridagilardan farqli ravishda faqatgina lirik qahramonning ruhiy holatini emas, balki uning ijtimoiy holatini, jamiyatdagi holatini tasvirlashga xizmat qiladi. Tarixdagi shu holatga oid misollarga qiyoslaydi, qiyosni analitik shaklda amalga oshiradi:

Ishq aro Farhod ila Majnunga hargiz etmadi,
Munchakim etdi falakdin dard ila mehnat senga¹⁷

¹⁴ Огахий. Асарлар. VI жилдлик. II жилд. 88-бет.

¹⁵ Ўзбек адабиёти. 4 жилдлик. 3-жилд. Т. 1959. 26-бет.

¹⁶ Огахий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. 69-бет.

4. Tarkibli talmehda g'azal yoki bayt tarkibiga singdirilgan har bir afsona yoki tarixiy shaxs nomi ma'lum bir mazmun bilan rivojlantiriladi, o'zaro bog'lanadi:

Ey muallo borgahing arsh a'zam bo'ldi tut

Xilvati xosing aro Jabrail mahram bo'ldi tut.

Joh ila xashmat aro topg'il aningdek rutbakim,

Har qulung Iskandaru har chokaring Jam bo'ldi tut.

Ofarinashg'a Sulaymondek topib hukming nufuz

Tobiu farmonu amring jumla olam bo'ldi tut.

Arsai olamg'a sig'may lashkaring kasvat aro

Har biri oning shijoat ichra Rustam bo'ldi tut.

Xashmating ovozasi xayli malak ichra tushub

Bir sano xoning sening Isoyu Maryam bo'ldi tut.

Ilmi hikmatda o'tub haddin kamoli donishing

YUz Falotun ajz ila oldingda mulzam bo'ldi tut.

Er yuzining naqdiyu ostida Qorun moli ham

Jam o'lub sarto qadam ganjingga munzam bo'ldi tut

Muddati umrung ziyoda Hizr umridin bo'lub

Har kuni bu umrining Navro'z bo'yram bo'ldi tut¹⁸

Asarning badiiyati, unda qo'llanilgan badiiy - tasviriy vositalar, san'atlar uning tashqi tomonining jozibadorligini ta'minlagan. Asarning mohiyati-ma'nosi uning ma'lum bir maqsad-g'oyani qay tarzda aks ettira olganligida. Bu borada ijodiy iste'dod, tilning lug'aviy imkoniyatlari ortida aks she'r arxitektonikasi shoirga ma'lum ijtimoiy-lisoniy doirada o'z g'oyasining original misralarda in'ikos ettira olish imkoniyatini beradi. Binobarin, shoir o'z dahosi orqali til, ong va ijtimoiy dunyoqarashning yangi eshigini so'z kaliti orqali ochadi. So'z kalitining tutqichi-badiylikdir. Badiylik esa, olam va odam go'zalligining his qilish, in'ikos etishning yagona etimoni-mehvaridir.

¹⁷ Ўша жойда 1 жилд. 59-бет.

¹⁸ Ўша жойда. 1-жилд. 118-бет.

Mumtoz adabiyotda badiiylikni konkret ijodkor va uning ayrim asarlari misolida tahlil qilish, uning germenevtik qirralarini ochib berish asar matni arxitektonikasining ifoda imkoniyatlarining paradigmalarini o‘zlashtirishda muhim omil bo‘ladi.

4.2. Z.M.Bobur asarlarida lingvopoetika masalalari

1) Bobur lirikasidan bir ruboiy tahlili

Biz qanchalar o‘zimizni anglaganimiz sari , shunchalar tarix tomon intilaveramiz. Tarix pardasi ortidagi buyuk siymolar, o‘zlarining nurafshon faoliyatlari bilan yo‘limizni yoritib turadilar. Zotan, bizning kimligimizni o‘shalar belgilab bergan va biz ular talqinida dunyo yuzini ko‘ramiz.

Mana shunday ulug‘ siymolardan biri Zahiriddin Muhammad Boburdirki, o‘zining jonbaxsh g‘azallari, jahonshumul «Boburiynoma» asaridan tashqari, qator ilmiy asarlari bilan ham olamga tanildi. Angliya Hindiston, Vengriya, Rossiya kabi xorijiy mamlakatlarda uning ijodiy dunyosi keng ko‘lamda o‘rganildi va o‘rganilmoqda.

Bobur tahlikali hayoti davomida Markaziy Osiyoning ko‘p joylarida bo‘ldi. Xalq tilini, madaniyatini, o‘simlik va hayvonot olamini o‘rgandi. g‘alaba nashidasini surdi, mag‘lubiyat azobini tortdi. Uning ijodiy merosida hayotning mana shunday ikir – chikirlari o‘z ifodasini topdi. Bu-bir xususiyat. Ikkinchisi uning shoh avlodi sifatida dunyoviy ilmlardan chuqur ma‘lumot olganligi va o‘zining talant va qobiliyati bilan ularni tahlil qila bilishi orqasida kelajak uchun nodir ilmiy manbalar qoldirganligi. Biz uning lirikasini germenevtik yoki arxitektonik nuqtai nazardan ham mantiqan, ham shaklan o‘rganganimizda undagi mana shu iste‘dod va achchiq hayot tajribasi naqadar uyg‘unlashganligining shohidi bo‘lamiz. YAna muhimi, shu uyg‘unlikni ifodaga keltirgan shoir asarlarida tilning qudrati. Misol tariqasida uning bir ruboiysini tahlil qilamiz:

Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir,

Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidir,

YAxshi kishi yomonlig‘ ko‘rmagay hargiz

Har kimki yomon bo'lsa, jazo topqusidir.

SHu bir ruboiyda Bobur eski o'zbek tili imkoniyatlaridan mukammallik bilan foydalangani holda ulkan badiiy g'oyani tashiy oladigan ruboiy yaratishga erishgan.

E'tibor bering, ruboiy arxitektonikasi markazida ikki tip ustida so'z boradi, birinchisi vafodor, yaxshi; ikkinchisi jafokor, yomon. Birinchi va ikkinchi misralarda xislat egalari xislatining uyg'unligi uning javobi, ya'ni:

Vafo – vafodor,

Jafo – jafokor.

Bu erda badiiy mahorat shundaki, inson o'zining xislati kabi abstraktlashtiriladi va ikki mavhum xislat bilan barobarlashadi, bir nom ostidagi sinonimiyani (ma'nodoshlikni) hosil qiladi. To'rtlikning uchinchi misrasida antiteza inkor yuklamasi (-ma) bilan beriladiki, shoir xususiyatni (yomonlikni) doimo nisbiylashtirishga intilganligi ochiq ko'rinib turadi va aytadiki, «yaxshi kishi yomonlig' ko'rmagay hargiz», ya'ni yaxshi –yaxshi, biroq sen yomon bo'lma, yaxshi bo'l. Bunda «yaxshilik» bilan «yomonlik» antitezasi dunyodagi barcha ijobiy va salbiy fazilatlarning umumiy timsoli sifatida gavdalanadi. Bir «yaxshi» so'zining ortida fazilat, saxovat, mehr, jasorat, himmat, qo'yingki, boriki insoniy fazilatlar mujassam bo'lsa, bir «yomon» so'zi ham dunyo-dunyo ijtimoiy kategoriyalar mujassamiga aylangan.

Ruboiyning butun mantiqi, falsafasi uning so'nggi satrida ochilyapti:

YOmon bu – yomon – jazo.

SHoir o'z salbiy xususiyatli qahramonini harchand yomonlikdan asramasin, ilojini qila olmadi va uni jazoladi.

Ruboiy g'oyasning sxematik mantiqi shunday:

Vafo - vafo jafo - jafo

(yaxshi) (yaxshi) (yomon) (yomon)

YAXshi – yomon YOmon – jazo.

Butun munozara shu to'rt so'z (vafo, jafo, yaxshi, yomon) vositasida yagona falsafa – jazo bilan xulosalangan.

SHu shaklda ruboiyning janr arxitektonikasi inson ma'naviy dunyosining shunday nozik sirlarini kashf etadiki, bu kashfiyot badiiyati o'tkir til vositasida jarangdor yangraydi.

2) «Boburnoma»da joy nomlari germenevtikasi

Bobur adabiy merosi matn xususiyatlari tahlili borasida uning asar poetikasini shakllantirish jarayonida qo'llagan usullari tadqiqi muhim rol o'ynaydi. «Boburnoma» asari bir tomondan tarixiy-memuar asar bo'lsa, ikkinchi tomondan unda qator adabiy-badiiy ma'lumotlar mujassam qilinganligi bilan ahamiyatlidir. Asar matnini shakllantirish, unda adabiy-badiiy ma'lumotlarning berilish usuli o'ziga xos. SHoir asar matnini shakllantirish jarayonida Sarguzashtnoma janridagi tarixiy – memuar asar sifatida «Boburnoma» ning (Bobur Z.M, Boburnoma. –T.: 1989. Misollar shu nashrdan olingan) Markaziy Osiyo toponimikasiga qo'shgan hissasi beqiyos.

Asarda keltirilgan toponimik ma'lumotlar uning germenevtik g'oyasini mukammallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bobur qiziqish saviyasining kengligi asar toponimikasi ahamiyatini yanada oshiradi. Asardagi kishi nomlari, sifat (rang nomlari) bilan, «bog'» so'zi qal'a, navohi kent, -zor, -iston, -pur, -sti. – iya, dara, g'or, o'lang, rabot kabi qo'shimcha va so'zlar bilan o'simlik va hayvon nomlari bilan, narsa, daryo, ko'l, ariq nomlari bilan va qo'shma otlar bilan yasalgan joy nomlari uchraydi. Ba'zan joylar qabila nomlari bilan ham yuritiladi (masalan chakrak eli – CHakrak 32-bet).

Bobur joy nomlarini keltirish bilan birga ularning ta'rifini, joy nomining qanday paydo bo'lganini ta'riflab o'tadi. Bu ishni u bevosita hikoya ichida, voqealar davomida bajaradiki, asarning tarixiy va ilmiy ahamiyati, binobarin, uning badiiyati zo'rayadi.

1. Hodarvish dashti haqida yozadi:

Xo'jand bilan Kondibodom o'rtasida bir dasht tushuptur, Hodarvishg'a mavsumdur. Hamisha bu dashtta el borur. Marg'inong'akim. sharqidur, hamisha mundin el borur. Xo'jandg'akim g'arbidur doim mundin el kelur. Tund ellari bor. Derlarkim, bir necha darvish bu badiyada tund elga yo'luqub, bir-birlarini

topolmay, «Ho darvish, ho darvish» dey-dey halok bo‘lupturlar, andin bu badiyani Hodarvish derlar (7-bet).

Biz bu ta’rif vositasida «Hodarvish» joy nomini undov (ho) va shaxs oti (darvish) dan yasalganini bilib olamiz.

2. Qo‘shma so‘zli joy nomlari «ot-fe‘l» sxemasida uchraydi: Sayxun daryosining yoqasinda, Takasekretku degan erda, bu jihattin ul mavzu bu nomg‘a mavsumdurki, tog‘ domanasi jihatidin bu daryo andoq tor oqarkim, rivoyat qilurlarkim, ul erdin taka sekrigandur (10-bet).

3. Bobur joy nomlari ta’rifiga har taraflama yondoshadi. Terminning paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan hodisalarga ham to‘xtaladi. Joy nomiga to‘la ta’rif berishga intiladi: Ba’zi derlarkim, bu o‘lanning oti koni obgir ekandur. Vale tarixlarda Konigil biturlar (46-bet). YOki: Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xo‘b sabz bo‘lur uchun SHahrisabz ham derlar (47-bet).

4. Joy nomlarining eski variantlarini keltiradi va yangisiga solishtirib, uning paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lgan voqealarga bog‘lab qaysi tildan olinganini ko‘rsatadi: YAna Qarshi viloyatidurkim, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi mo‘g‘ulcha aytur, go‘rxonani mo‘g‘ul tili bila qarshi derlar (47-bet).

5. Joy nomlarini bir-biriga solishtiradi, qiyoslaydi, joy nomi ma’nosiga izoh kiritadi: g‘ayri Hindustonni Xuroson der, nechukkim, arab g‘ayri arabni Ajam der (117-bet).

6. Biror hududda yashovchi aholining ayrim tovushlarni talaffuziga-tilining dialektik xususiyatlariga asosan kelib chiqqan joy nomini ajratib ko‘rsatadi: Ba’zi mahal kof o‘rnig‘a g‘ayn talaffuz qilurlar, bu jihattin g‘olib bu viloyatni lamg‘on debturlar (121-bet).

7. Qo‘shma so‘zli joy nomlarini har bir komponentini alohida-alohida ta’riflaydi. Qo‘shib qo‘llanishiga asos bo‘lgan hodisani ko‘rsatadi: Qo‘ychi va cho‘pon gohi gala va ramani bu yo‘l va tani bilan indurur uchun bu yo‘lni Go‘spandliyor der emishlar. Yo‘lni afg‘on tili birla liyor dermishlar (134-bet).

8. Joy nomining paydo bo'lishiga asos bo'lgan predmetiga e'tibor qaratadi, predmetning joylashgan o'rnini ko'rsatadi. Uning o'sha er tilidagi nomi va ona tilidagi tarjimasini beradi: «Filni xotiy derlar, darvozani pul. Bu darvozaning chiqishida bir filning suratini mujassam qilipturlar Bu jihattin Xotiypul derlar» (313-bet).

9. Joylarning tabiati, yog'ingarchilik ko'p yoki oz bo'lishiga ishora qilingan joy nomlarini ko'rsatadi: «To'qquz rud ushbu tog'din chiqar, bu tog'din hargiz qor o'ksumas. Bu jihattin Ko'hi Safid derlar». (121-bet).

10. Hukmdorlarning tug'ilgan joylarini va ularning qabrlari joylashgan erlarni keltirib, joy nomiga bog'laydi: «Sulton Mahmudning, qabri g'aznining mahallotidadurki, sulton qabri anda uchun Ravza derlar» (126-bet).

«Boburnoma» da 921 ta joy nomlarini uchratish mumkin. Ular mamlakat, viloyat, shahar nomlari; kentlar, navohilar. Tuzlar(maydonlar), bog' nomlari, tog'liklar, qishloqlar, bodiyalar, dashtlar, cho'llar, dara nomlari, o'lanlar, bandlar, ko'tallar, rudlar, qo'rg'onlar va hokazo hududiy birliklarga nomlari ostida guruhlanishi mumkin.

Joy nomlarining yuqoridagi hududiy bo'linishi hamda nomlar evolyusiyasini kuzatish milliy til, milliy adabiyot hamda tarixning hali ma'lum bo'lmagan qirralarini o'rganish uchun material beradi. "Boburnoma" da aks etgan joy nomlari ta'rifi asar badiiyati yuksaltirishi bilan bir qatorda uning arxitektonikasi orqali ifoda imkoniyatlarini ham oshiradi.

4.3. Qo'qon adabiy muhiti shoirlari ijodiy

merosining badiiy- poetik tahlili

XIX asr o'zbek mumtoz adabiyoti o'zining muhim badiiy – estetik hamda ijodiy – poetik xususiyatlari bilan o'zidan avvalgi adabiyotdan farqlanadi. Binobarin, bu davrda o'zbek adabiyoti va adabiy tili ma'lum yangiliklar, imkoniyatlar kasb etdi. Aytish kerakki, to XIX asrga qadar bo'lgan davr adabiyoti

bevosita Navoiyning kuchli ta'siri ostida shakllandi (Ayrim istisnolarni hisobga olmaganda). Biroq XIX asrga kelib o'zbek mumtoz adabiyotiga Fuzuliy ijodiyoti, fors – tojik adabiyotining ta'siri kuchaydi.

Qo'qon adabiy muhitida ijod qilgan qator shoirlar bevosita Fuzuliy asarlari, uning til xususiyatlari ta'siri ostida she'rlar yozdilar. Bu hol XIX asr birinchi yarmi o'zbek adabiyotining ba'zi poetik xususiyatlarida qator o'zgarishlar yasadi. Biz quyida mana shu o'zgarishlarning ayrim qirralarini, ularning badiiy matn germenevtik va arxitektonik hamda poetik til taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini aniqlashga intilamiz.

1) Amiriy asarlarida til va uslub masalasi

SHoir Amirsaid Muhammad Umarxon – Amiriy 1787 yilda Qo'qonda dunyoga keldi, 1810 yilda xon qilib ko'tarildi. U davlat rahbari sifatida ijtimoiy – siyosiy ishlar bilan bir qatorda badiiy – ijodiy faoliyati jarayonida o'zbek tili va adabiyotini takomillashtirishda muhim manba bo'la oladigan go'zal she'rlar yaratdi.

Amiriy o'zbek va fors – tojik tillarida ijod qilib, kattagina lirik devon meros qoldirgan. Uning she'rlarida o'zbek, fors -tojik va qardosh ozarbayjon mumtoz adabiyoti an'alarining eng go'zal xususiyatlari aks etgan.

SHoir devoni g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tuyuq, ruboiy janridagi lirik she'rlarni o'z ichiga oladi. Devon debocha bilan boshlanadi. Amiriyning turli davrlarda ko'chirilgan 26 ta qo'lyozma devoni hisobga olingan. Bu qo'lyozma devonlar Sankt Peterburg, Toshkent, Samarqand va Buxoro kutubxonalarida saqlanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi SHarqshunoslik institutida Amiriyning 17 ta qo'lyozma devoni saqlanadi. Bundan tashqari shu institut fondida shoirning litografik usulda chop etilgan devon va bayozlari ham bor. Bular Toshkentda 1888, 1898, 1901, 1905, 1907, 1910 yillarda chop etilgan va Istanbulda 1881 yildan 1887 yilga qadar 8 marotaba qayta nashr etilgan asarlardir.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi qoshidagi «Fan» nashriyotida 1972 yilda mo'qtabar qo'lyozma va litografik devonlar asosida

Amiriyning devoni kirill yozuvida chop etildi. Devon debocha bilan ochilib, unda 216 gʻazal, 6 muxammas, 3 musaddas, 6 tuyuq hamda shoirning Navoiy, Lutfiy, Fuzuliy, Jomiy, Bedil, Kamol va Zaliliy gʻazallariga bogʻlab yozilgan muxammas janridagi sheʼrlari mujassam qilingan (Amiriy. Devon. –T.: Fan. 1972.; Misollar shu nashrdan olingan).

Amiriy oʻz asarlarida turli mavzularni istifoda etadi, buning natijasi oʻlaroq shoir tavsiflayotgan holat yoki xususiyat qator joy nomlari bilan bogʻlanadi. Asar arxitektonikasida shoir ruhiy holatining inʼikosi sifatida aks etgan bunday lirik etyudlarni tushunish nafaqat ruhiy-psixologik, balki geografik, siyosiy-ijtimoiy masalalarga bogʻliq ekanligi asar matnini tushunishda uning mundarijasida oʻrin topgan toponimlar bilan bogʻliq ekanligi maʼlum boʻladi. Ayrim hollarda toponimlar gʻazal mazmuniga muvofiq ravishda germeneytik jarayonda ishtirok etadi, oʻziga xos maʼno anglatadi:

Bosh olib hajringda sayri Sabzavor aylay (274).

Sabzavor “oʻtloq”, “joy nomi” maʼnolari bilan asar mazmun doirasini, uning tushunilishidagi semantik paradigmani kengaytirish uchun qoʻllagan.

SHoir qator toponimlarni bir sheʼrda asar semantikasini shakllantirish uchun juftlab qoʻllaydi:

Gurjiston, Farangiston, Rum,

Fargʻona, Turkiston, Hindiston (242).

YOki: Nahovandu Xrosonu Iroqu Sifahon (59).

SHoir bir necha joy nomlarini bir asar, bir baytning ichida qoʻllaydi: Mulki Turon (207), CHinu Xito(207), Bengalo (207), Kashmir (207) va boshqalar.

Amiriy sheʼrlarida oʻgʻuz lahja belgilari koʻplab uchraydi. Qator soʻzlarning shakl xususiyatlari turk, ozarbayjon, turkman tillariga xos fonetik, morfologik xususiyatlar bilan xarakterlanadi. Xususan, koʻranda (koʻrganda maʼnosida 55), oʻlmisham (boʻlganman 38), xizra verding (xizrga berding 31), istaram (istayman 27), qararib (qorayib 275), oshiq boʻlan (oshiq boʻlgan 203), yigʻlaram (yigʻlayman 189) kabilarda bu hol aniq kuzatiladi. SHuningdek, ayrim soʻzlar oʻgʻuz -qipchoq lahjalari tillarining lugʻat qatlamiga mansubligi

bilan ajralib turadi. Bular qatoriga al (qo‘l 51), injitib (xafa qilmoq 78), kuchak (kichik 59), buzruk (katta 59), qavlama (quvlama 49), cho‘x: cho‘q (o‘ta, zo‘r), inonmoq (ishonmoq 267), o‘sonmoq(uyalmoq), bengzatdim (o‘xshatdim) kabilarni kiritish mumkin. Ayrim so‘zlarning fonetik tarkibi arxaik shaklga ega: yidi (hidi 183). SHoir asarlarining lug‘at tarkibiga nutqning og‘zaki shakliga xos qo‘pol so‘zlarni (varvarizmlarni) ham kiritgan:

O‘zgalar husnini tamosho aylasam chiqsun ko‘zum 293.

Qofiyalarda o‘zbekcha so‘zlardan keng foydalanadi, badiiy asar tilini yangi lug‘aviy elementlar hisobiga boyitadi.: bo‘ydoshimudur 303, kokul 218, chopovul 218, podoshingiz 88, qoqimung 316, qalanmasun 179, qo‘zg‘almasun 207, itgali 274, ketgali 274, etgali 274, kengashingiz 83, chibin 198, ishonmaydur 267, inonmaydur 267, o‘sanmaydur 267. Radiflar qo‘llashda ham originallikka erishadi: cho‘x 46, o‘ltirgudek 112, suchuk 113, kirpuk 114, qorvu qirmiz 86, qo‘zg‘almasun 207, kokul 150, dasta-dasta 218.

Amiriy real adabiy – lisoniy muhitda so‘zlarning shakl va ma’no xususiyatlaridan mahorat bilan foydalanadi. Zid ma’noli so‘zlarni juftlab qo‘llash orqali tazod san’atini yaratadi, asar tilini jilolantiradi:

1. Men kibi dahr ichra yo‘q - boridin aytilmasun 196.
2. Bir chuchuk so‘z bitdim , achchig‘i kelsa ul gul 95.
3. Baski har nodon uringan ishni dono aylamas 909.
4. Jahon sovuqlig‘ida bor issiqlik,
Ne uchunkim kelur qishdin keyin yoz 85.

O‘xshatish – tashbehtar qo‘llash borasida XIX asr o‘zbek tilining leksik – semantik imkoniyatlaridan mukammal foydalanadi. SHuningdek, yangi o‘xshatishlar yaratishga erishadi:

Xolni chibinga o‘xshatadi:

Labi ustida xoli xush shakar uzra chibin taxsin 198.

Kengash so‘zini maqsad, fikr ma’nosida qo‘llab yangi tushuncha hosil qilishga erishadi:

Men jon nisor ettim, vale sizning nedir kengoshingiz 83.

Boshqa o‘rinda shu so‘zdan o‘xshatish uchun muvaffaqiyatli foydalanadi:

Boshin egib bir-biriga kengashdi ikki qoshingiz 83.

Forscha izofali birikma qo‘llab o‘xshatishni kuchaytiradi:

Yidi vaslindin menga yuz dog‘i xirmondur nasib,

To qoshing yoyini yangi oyining qurboniman 183.

O‘xshatishlar qo‘llash jarayonida etnik nomlarni semantik muomalaga kiritadi:

Ko‘zlari ishq ahlining dinin taroj ettilar

Hech kim topmas omon ul turklar yag‘mosidan (210).

O‘zlashma so‘zni o‘z qatlamdagi so‘zlar bilan almashtirib yangi o‘xshatish, binobarin, yangi tushuncha hosil qiladi:

Kuygan yurakning sho‘rini ashkim fuzun etar,

Andoqqi tuz suyi bila bo‘lg‘ay kabob talx (45).

SHoir badiiy san‘aptlar qo‘llash borasida o‘zbek tilining lug‘aviy imkoniyatlaridan muvaffaqiyatli foydalanadi. Fikrni lo‘nda, jozibali ifodalash uchun turli antitezalar yasaydi:

Xoh o‘ltursun ko‘ziyu xoh tirguzsun labi

Mehribon derlar ani, nomehribon derlar ani (138).

YOki

Sebi g‘abg‘ablar firoqida bihidek sarg‘arib (74).

Jumlasida olma (seb)ning rangi bilan bihi rangini solishtirish orqali lirik qahramon holatini sharhlash uchun yangi lug‘at, yangi o‘xshatish, yangi tushuncha hosil qilmoqda.

So‘zlarni yangi, original ma‘noda qo‘llash bilan ularning semantik – stilistik doirasini kengaytiradi:

Nozaninlar va‘dasin yolg‘on bilurlar puxta el

Va‘dai xom ila bizni badgumon qilmoq nedur (72).

YUqoridagi qisqacha tahlil shuni ko‘rsatadiki, XIX asr birinchi yarmida yashab ijod qilgan shoir Amiriy o‘z davri badiiy tilining lug‘aviy imkoniyatlaridan keng foydalangan holda yuqori saviyadagi badiiy asarlar yaratishga erishgan.

Soʻzlarning semantik – stilistik imkoniyatlarini kengaytirib, badiiy sanʼatlar orqali yangi tushuncha, yangi mazmun ijod qilgan. Badiiy tilning leksik -semantik taraqqiyoti uchun hissa qoʻshgan.

2) Nodira asarlarida badiiy til boʻyicha mulohazalar

Mohlaroyim Nodiradan bizga qadar uchta devon etib kelgan. Ularda shoironing Komila, Nodira va Maknuna taxalluslari bilan yozilgan oʻzbek va tojik tillaridagi lirik asarlari jamlangan. SHoira oʻzbekcha devoniga yozgan debochasida Navoiy, Fuzuliy, Amiriy devonlari qatori saroydagi xattot ayollar ishtirokida oʻzi ham devon tuzganligi haqida maʼlumot bersa-da, haligacha shoira hayotligida koʻchirilgan yoki uning oʻz dastxatidan iborat boʻlgan asarlar topilganicha yoʻq.

Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi SHarqshunoslik institutida Nodiraning XIX asrning ikkinchi yarmida koʻchirilgan toʻla boʻlmagan bir devoni (inv.4182), fors-tojik tilidagi Maknuna taxallusli devoni (inv. 7766), Qoʻlyozmalar instituti fondidan olingan yana bir devoni (inv.313) saqlanadi.

1988 yilda shoironing Komila taxallusi bilan yozilgan yangi devoni topilgach, shoira ijodi boʻyicha yangi maʼlumotlar aniqlandi. Devon tekshirilganda unga shoironing oʻzbek tilidagi sheʼrlari toʻlaligicha Komila taxallusi bilan kiritilganligi aniqlandi. SHunday qilib, Nodiraning bugungacha aniqlangan oʻzbek va fors-tojik tillaridagi asarlari oʻn besh ming misrani tashkil qilmoqda.

Nodiraning oʻzbekcha devonlari shoironing kattagina debochasi bilan ochiladi. Ularda shoironing gʻazal, muxammas, musaddas, musamman, tarkibband, tarjiband va firoqnoma kabi adabiy janrlarda yozilgan asarlari asarlari jamlangan.

Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining «Fan» nashriyotida 1993 yilda shoironing oʻzbekcha iborat bayozi chop etildi (Nodira. Bayoz. –T.: Fan. 1993. Misollar shu nashrdan olingan boʻlib, raqam kitob sahifasini bildiradi).

Nodira asarlari tovush tizimi oʻrganilganda koʻp hollarda singarmonizmning buzilganligini kuzatish mumkin. Koʻngil, koʻcha, koʻshk kabi soʻzlar joʻnalish kelishigining -gʻa, -qa shakli bilan turlanadi. Aksincha, tufroq, qosh soʻzlari bu kelishikning yumshoq -ga, -ka shakllarini olgan. Ayrim oʻrinlarda tanglay va labial garmoniyaning saqlangan oʻrinlarini ham kuzatish mumkin. masalan, koʻzlari,

yig‘ladi, uchurgandek, oyog‘ig‘a, elga, ko‘zumga, ko‘nglum, kelako‘r, o‘ldug‘um, yuzlugum kabi so‘z shakllarida bu hol kuzatiladi.

Nodira asarlari tilining eng xarakterli xususiyati bu – zamondoshlarida bo‘lgani kabi ko‘p hollarda so‘z va so‘z shakllarining g‘arbiy turkiy tillarga xos variantlari qo‘llanganligidadir. Xususan, jo‘nalish kelishigi – a(ya) bilan ifodalanadi: jahona, mug‘a, ko‘zguya, dog‘a kabilarda. Qolaversa, berdi-verdi, bunday-bo‘yla, yo‘q-yo‘x, ko‘p ma‘nosida cho‘x qo‘llanishi bu fikrlarni tasdiqlaydi.

Nodira badiiy adabiyot tiliga qator yangi so‘zlarni olib kirdi: beparda, sangdil (toshbag‘ir), tanob, chaspon(vassa), osori muhabbat (muhabbat yodgorligi), burut, miyno(vino), tugma, magas, abrash, xarposh(toshbaqa), yovar va boshqalar. U o‘z asarlarida eski o‘zbek tilidagi sinonimik birliklardan mahorat bilan foydalanadi: al -qo‘l, o‘q - paykon, yuz – sad, maslahat –kengash, tufrog‘ - turob, kiprik-mijgon kabi.

SHoira asarlari tilida original o‘xshatishlar ko‘p uchraydi. O‘xshatishlar uchun xalq jonli tilidan hamma uchun tushunarli bulgan lug‘aviy vositalar tanlaydi:

Ne maxfilda shahdu shakar yalanding

Ki, bir – biriga chospondurlar ikki lab. 26.

YOki

Ko‘zlarim yig‘ladi zulfingni ko‘rib

Ki yog‘in boisidur tiyra bulut. 98.

Tazod san‘ati hosil qilish uchun zid ma‘noli so‘zlardan unumlm foydalanadi6

YOr uchun ag‘yor dardin tortamen,

Ko‘rmadim bir yorni ag‘yorsiz.

YOki

Qizil qondur sirishkim, za‘farondur chehrai zardim,

Meni kim ko‘rsa farq etmas, xazon birla bahorimdin. 76.

O‘xshatishlar yaratish borasida tarixiy shaxslarga ishora qilish ikki san‘at hosil qilishga erishadi:

Ko‘zdagi mijgonlarningni kilki Behzod aylagach. 98.

Nodira tilning lug‘at qatlamini shakllantirishda ham o‘ziga xoslikka intiladi. Asarlarida til lug‘at tarkibining ma‘lum bir mavzu guruhiga kiruvchi terminlarni keltiradi. Bu hol unga asar arxitektonikasi orqali ma‘lum ijtimoiy ruhni shakllantirishga yordam bergan. Masalan: burut, miyno, sanjob, chaspon, pirohan, olma, jigar, mug‘, foxta, bulbul, mor, qish, bahor, turra, soch, mug‘ilon, xorposh, o‘q, paykon, kilk, ko‘zgu kabilar.

Nodira zullisonayn shoira sifatida fors-tojikcha she‘rlar yozdi. Ikki tilli ijod shoiraga ayrim fors – tojikcha lug‘aviy birliklarni o‘zbekcha she‘rlariga olib kirishiga imkon berdi. Ayrim hollarda o‘zbekcha so‘zlar vositasida forsiy izofa yaratadi: tani log‘ari, moyili ag‘yor, mo‘yi miyon, xoqoni Xito, xalifai Rum, gulshani g‘am va boshqalar. Radif va qofiyalarni shakllantirishda turkiy so‘zlarga murojaat qiladi. Xususan, keldi, o‘lay, meni, ayru, o‘rgilay, naylay, etmak, kerak, kengash, yo‘x kabilardan qofiya va radif sifatida asarlarida keng foydalaniladi.

Sinonimik qatorlar yaratishda ham o‘z va o‘zlashma qatlamga oid so‘zlarga murojaat qiladi:

Hajr ichra firoq shiddatidin

Yo‘q nolayu sad hazor faryod 87.

Nodira asarlari til xususiyatlarini kuzatish orqali shunday xulosaga kelish mumkin: shoira o‘z asarlari badiiy saviyasini oshirish maqsadida o‘zbek tilidagi lug‘aviy birliklarning semantik- stilistik xususiyatlaridan mahorat bilan foydalandi. O‘zbek badiiy adabiyoti tilini yangi so‘z va iboralar hisobiga boyitdi, uning arxitektonik ifoda imkoniyatlarini shakllantirish borasida o‘z asarlarining germenevtik istifodasi variantlarini kengaytirdi.

3) Uvaysiy she‘riyati tilida o‘g‘uz lahja belgilari

Jahon otin Uvaysiy XVIII asr oxiri XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan iste‘dodli shoiradir. Uvaysiyning 1857-1858 yillar orasida Muhammadshoh YUnusxon tomonidan ko‘chirilgan devoni O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi SHarqshunoslik institutida inv. 1837 – sh raqami ostida saqlanadi.

Devonga shoiraning 269 gʻazal, 29 muxammas, 55 musaddas, 1 murabba va «Karbonoma» yoki SHahzoda Hasan va shahzoda Husayn» dostoni hamda «Voqeoti Muhammad Alixon» nomli asarlari kiritilgan. Uvaysiyning hamma asarlari oʻzbek tilida boʻlib, shuningdek, devondagi asarlar orasida Navoiyning 9, Fuzuliyning 3 va Amiriyning 5 gʻazaliga muxammaslar mavjud.

Uvaysiyning 1960 yillarda topilgan boshqa 3 ta devonida gʻazal, muxammas, musaddas, musamman, murabbaʼ, mustazod, masnaviy, ruboiy, qitʼa, tuyuq va fardlar jamlangan boʻlib, ular oʻn ming misradan ortiqroq sheʼrni tashkil qiladi. Uvaysiy sheʼriyatida gʻarbiy turk tillari, xususan, Fuzuliy asarlari tilining kuchli taʼsiri sezilib turadi. Uning asarlarida quyidagi oʻgʻuzcha soʻzlar uchraydi: achmadugʻim, qovlamoqliqʻ, oʻksutma, bulbuli banalayim, banga, bilman, ayturam, boʻlmisham, nachuk, ela, yoʻqtur, dogʻ oʻldi, choʻx, sak oʻlub, qilan, solan va boshqalar.

Uvaysiy devonida shevaga xos soʻzlar ham uchraydi: shatta urdi, ketti magʻrib, himmat qoʻrin belga tangʻib kirdim muhabbat yoʻligʻa va boshqalar. Bu erda shatta tez va aniq harakat, tangʻimoq esa, bogʻlamoq maʼnosini anglatadi.

Uvaysiy oʻz sheʼrlarida soʻzlarning arxitektonik imkoniyatlaridan mukammal foydalanib, yangi jumla, original tashbeh, eng muhimi original germenevtik assotsiatsiya yarata oladi. Binobarin, yangi tushunchalarga asos soladi. Masalan, «Bilsang meni jononima, dehqoni muhabbat» jumlasida forsiy izofadagi dehqoni muhabbat jumlasini oʻzining turli maʼno silsilalari bilan inson tushunchalari dunyosini kengaytiradi. Bu kabi original assotsiatsiyalar murakkab lisoniy vositalar bilan taʼminlanib, soʻz oʻyini orqali maʼnoni kuchaytirishga xizmat qilgan.

SHoira sheʼrlarida maqol va hikmatli soʻzlarning salmogʻi asar maʼno tashish imkoniyatlarini kengaytirgan. Maʼlumki, hikmatli soʻzni gʻazal tarkibiga singdirish alohida badiiy mahoratni talab qiladi. Toki ijodkor uni qayta ishlovdan oʻtkazadi, unga yangi maʼno yukini ortadi, shakl va maʼno arxitektonikasini mukammallashtirgan holda taqdim qiladi:

Til agar mazkurlikʻda oʻlsa, nodonligʻ bu dam,

Karvon yo‘ldin adashgay mohi tobondin judo.

Mumtoz adabiyotda fikr mazmundorligini oshirishga xizmat qiluvchi badiiy tasviriy vositalar ichida takrorning o‘rni muhim. Hatto eramizdan oddingi uchminginchi yillarda ham (Misr she‘rlarida) misra boshidagi so‘z takrori mavjud bo‘lib, u eng muhim tushunchani ta’kidlar edi, misralar esa qofiyasiz edi yoki so‘z takrori yo refren bilan tugallanardi⁶⁹. Boshlang‘ich so‘z takrori so‘zlovchining hayajoni va diqqati qaratilgan tushunchani ko‘rsatadi va ifodalilikni oshiradi, parallelizmni mustahkamlaydi, misradorlik va banddorlik orqali kelib chiqadigan parallelizm esa she‘riy shaklning xarakterli tomonidir⁷⁰.

Uvaysiy ayrim g‘azallarida ramziy timsollarni qo‘llab, uni takrir san‘ati bilan bezaydi, ma’no paradigmalarining yangi ranglarini topadi:

Tog‘ hamun sohibi Farhod, Majnun do‘stlar,

Majnuni Farhod, SHirin tog‘ hamun do‘stlar.

So‘zlarni juftlab qo‘llash bilan qator san‘atlar vositasida asar tilini shakllantirar ekan, leksik-semantik arxitektonika ma’noning ekspressiv, jarangdor, inson hissiyot dunyosining yangi jilolarini ochganligi bilan farqlanadi. Vaholanki germenevtik sharoit imkoniyatlari kengayadi:

Kunduzum – tun, ko‘kragim – xun, qomatim – nun do‘stlar,

Dahr-dun, hech kimu iqboli va jun do‘stlar.

Uvaysiy g‘azallarida Xo‘qand, O‘ratepa, Ko‘han, Mug‘ yo‘li, Arab, Ajam kabi joy nomlari Xojai Ahror, Qozixonum, Qozoqoyim kabi kishi nomlarining uchrashi asarlarida geografik ifoda xolatlari kengligidan dalolat beradi. Qolaversa, shoironing fikrlash, emotsional bayon zonalari milliy-hududiy qobiqlardan chiqib umuminsoniy ahamiyatga dohil ekanligini bildiradi.

SHoira she‘rlarning arxitektonik qirralarini tuzar ekan, radif va qofiyalarning leksik-semantik originalligini ta‘minlashga intilgan. Vaholanki, bunday originallik o‘tugum, ayru, dog‘ o‘ldi kabi radiflar, kurashqa, quyashqa, qarashqa, ashqa, qoshqa, oshqa kabi jonli til lug‘at tarkibidagi so‘zlar va so‘z shakllarida namoyon

⁶⁹ ЛЛитература древнего Востока. –Москва: 1971. стр. 34.

⁷⁰ Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. 2-жилд. –Т.: 1979. 389-бет.

bo'lgani holda shoira ruhiy holatining istisnoli, boshqalardan farqli manzaralarini aks etishi uchun zamin yaratgan. Badiiy adabiyotda asar originalligi leksik-semantik vositalarning yangi, tesha tegmagan, o'ynoqi bo'lganligi bilan baholanadi. Avvalda qo'llanilmagan yoki kam qo'llanilgan so'zlarga murojaat qilish hamda ularning leksik-semantik imkoniyatlari bilan yangi germenevtik muhit yaratish Uvaysiy lirikasida g'azallarning arxitektonik imkoniyatlarini kengaytirgan. Bu jumlagi yastanibdur, tonmoq, nola, qabz, qayu va boshqalarni kiritish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Jahon otin Uvaysiy she'riyati poetik qirralari germenevtik tahlili XIX asr o'zbek adabiy tilining ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan, uni yangi shakl va mazmun bilan boyishiga, badiiy tilning lug'aviy imkoniyatlarini kengayishiga xizmat qilgan.

4.4. Ogahiy lirikasida g'oyaviy motiv va badiiy –lisoniy tahlil germenevtikasi

Muhammadrizo Ogahiy o'zbek adabiyoti tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan yorqin siymolardan biridir. SHoir ijodining xarakterli xususiyatlaridan biri - lirik asarlarining eng muhim g'oyaviy motivlarini tashkil etgan mavjud ijtimoiy muhitga nisbatan isyon, undan zorlanish motivlarining insonparvarlik va vatanparvarlik g'oyalari bilan uyg'un holda berilishi.

O'rta asrlarning bo'g'iq- Ogahiyga zamondosh muhitida riyokor, aldamchi va mustabid hukmdorlarning ideologiyasiga aylangan din har qanday ozod va ilg'or fikr hamda harakatni bo'g'ishga xizmat qilar edi. Din muntazam ravishda hukmron sinflarning manfaatini himoya qilgan, holbuki, din peshvolarning aksari sotqin va ikkiyuzlamachi bo'lib, ularning fatvosi esa qonun kuchiga ega edi. Ogahiy mana shunday muhitda xalqni ma'rifatga chorladi, katta jasorat ko'rsatgani holda ilm-ma'rifatni targ'ib qildi:

Ilm andoq ganji nafe'dur bani odamg'akim
Kimda ul bo'lsa, iki olam bo'lur obod anga
Kasbi ilm etmay kishi gar qolsa mahzi jahl aro

Ikki olam obro‘si bo‘lg‘usi barbod anga.

(Ogahiy. Asarlar. 1-jild. Toshkent. 1971-bet).

SHoir g‘azallarida shaxs hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan masalalaridan tortib, davrning muhim ijtimoiy masalalari hamda falsafiy fikrlari aks etgan. ularda mavjud jamiyatda johil, fosiq odamlar davlatmand bo‘lganligi uchun izzat-hurmatda bo‘lib, aqlli, dono, halol mehnati bilan kun ko‘ruvchi odamlar xorlikda yashaganliklari afsus bilan qayd qilinadi:

Odam uldur bu jahon ahli aro

Qaysi hayvonning esa siymu zari

Kirmagay zarsiz kishilik sonig‘a

Sa‘diy o‘lsun fazl aro yo Anvariyy II jild. 66-bet.

Ogahiy hajviy asarlar yaratish borasida Navoiy va Munis an‘analarini davom ettiradi. Munisning “Ro‘za” g‘azali ta‘sirida “Ro‘zi aylab mani base diltang” misrasi bilan boshlanadigan g‘azalini yaratadi. Bu g‘azal Ogahiyning uslub va til jihatidan eng sodda va ravon yozilgan asarlaridan biri bo‘lib, uni o‘qiganda o‘quvchi ko‘z o‘ngida ko‘zlari nursiz, rangi sarg‘aygan, bukchayib xayolga tolgan kasalmand bir kishi paydo bo‘ladi. Bu g‘azal xalq qo‘shiqlarini eslatadi, unda so‘zlashuv tiliga mansub qator so‘z va iboralar mavjud, bu hol, ayniqsa, she‘rning qofiyasida yorqin namoyon bo‘ladi.

Davrning ijtimoiy bo‘hronlari yaqqol aks etgan “Qish” radifli g‘azalida Ogahiy mehnatkash xalqning, og‘ir ahvoli, yuqori tabaqa vakillari, hokim sinflar, boylar, savdogarlarning munofiqligi va shafqatsiz ekanligini, insoniy fazilatlardan mahrum jamiyatdagi bir-biriga zid hayotni tasvirlaydi. Odamlarning yashash tarzi va qiyofasini ochib berish uchun shoir turli adabiy-lisoniy vositalardan: qahraton qish, qaqshatqich sovuq kabilardan o‘rinli foydalanadi va ishonarli manzaralar yaratishga erishadi:

Ne bilursan kechalar faqr ahlidin ne o‘tkanin,

Bistari zarrin uza ey kin qilursan xob qish.

Ul gado holig‘a rahm etkim, sovuqdin har kecha.

To sahar afg‘on chekib ashkin to‘kar yig‘lab qish.

Ey g‘ani, boqg‘il yalbig‘lar holig‘a bu shukr uchun

Kim kiyarsan tuv-batu qoqim ila sinjob qish.

Ogahiyning surati xolig‘a boqkim ayladi

Ashki har yondin oqib ruxsorin astarlob qish. 1-jild, 239-bet.

SHoir moddiy va ma‘naviy boyliklar yaratadigan, biroq o‘zi hamisha muhtojlikda, qashshoqlikda yashaydigan, mehnatining rag‘batini ko‘rmaydigan, umri azobda o‘tib borayotgan xalqning g‘am-qayg‘usini ifodalaydi. Mehnatsiz talon-taroj yo‘li bilan boylik orttirib, umrini ayshu-ishratda o‘tkazayotganlarga o‘z nafratini yo‘llaydi:

Tarab bazmi aro bekorlar doim qilib ishrat

Hamisha xizmat ahli muhtalodur ranju mehnatda.

Alarkim behunardur dam-badam xil‘at kiyib qat-qat

Hunar ahli vale muhtojdur, bir ko‘hna kisvatg‘a. II jild, 33-bet.

Ogahiy juda og‘ir, mushkul zamonda yashadi. Bir tomonda xonlar, beklar o‘rtasidagi betinim nizo, qon to‘kish va tashvishlar, bir tomonda zamindor, davlatmandlarning zulmi, boshqa bir tomonda bu zulmlarga sabr-toqat bilan chidashga, mo‘minlikka chaqiruvchi shayxu ulamolar va hakoza. SHoir zolim shohlarni, talonchi boylarni, fosiq, muttaham din peshvolarini fosh etish, tanqid qilish bilangina cheklanmadi, xalqqa qilingan jabr-zulmni hech narsa bilan oqlab bo‘lmasligini aytdi:

Zulm ila etkurgan zoring raiyat ko‘ngliga

Bir jarohatdurki, butmas hech bir malham ila. 1 jild. 84-bet.

Ogahiy boshqa bir turkum she‘rlarida bahor manzaralarini ajoyib mahorat va shodlik, ruhiy ko‘tarinkilik va ehtiros bilan chizadi, kuylaydi, ularni sevinch, real hayotga bo‘lgan muhabbati bilan qorishtirib beradi. SHu orqali insonni tabiat go‘zalliklaridan ilhomlanishga, shodlik va nafosatga intilishga chaqiradi, da‘vat etadi. Ogahiy tabiat ko‘rinishlari, mavsum manzaralarini tasvirlash orqali inson taqdirini, zamon olamlarini, o‘zining yurak dardlarini ifodalaydi. Bahor fasli, bahorgi shahar va sahroni olqishlagan shoir bir g‘azalini quyidagi satrlar bilan yakunlaydi.

Firoq ichra dema so‘z Ogahiyg‘a shahru sahrodin,

Kim anduhi g‘amin daf‘ aylamas ham shahru, ham sahro. 1 jild. 84-bet

Ogahiy insofli-nomusli, ozod hayotni kuylaydi, inson dili hamda hayotini bezaydigan tabiat go‘zalliklarini tarannum etadi, inson qadri, erkini, unga bo‘lgan sevgi va sadoqati orqali insonning baxt-saodatini ardoqlaydi. Binobarin, u bir tomondan jamiyatdagi ayrim noqonuniy illatlardan nafratlansa, ikkinchi tomondan tabiat, tabiat fasllari, manzarasi, bog‘u bo‘stonlar, navro‘zni olqishlab shunday g‘azallar bitadiki, ularda tabiat manzaralarining sirli musiqasi, har qanday insonning ham ko‘ziga chalinavermaydigan nazokatu latofati sehrli misralarda ufurib turadi:

O‘yla etkurdi jahong‘a ziynatu oro bahor

Kim bori er yuzi etti jannat- ul ma‘vo bahor.

Obi hayvondek suzuk suv har taraf aylab ravon

Qildi sahrog‘a tarovat o‘zgacha paydo bahor.

Toza jon etkurdi sarto-sar rayohin jismig‘a

Jon fizo el esturub har yon masih aso bahor. 1 jild. 177-bet.

Ogahiy lirikasi hayotiy, real manzaralarga boy. Unda insonparvarlik vatanparvarlik g‘oyalari bilan, inson taqdiri muammolari bilan, yomonlikdan nafratlanish, oliyanoblikni ulug‘lash bilan uyg‘unlashib ketgan. O‘zining she‘rlarida real insoniy hissiyotlarni, ruhiy kechinmalarni, shodlik va qayg‘u, dil iztirobi va intilishlarini ifodalaydi.

Taassuf bilan ta‘kidlash lozimki, ijtimoiy muhit har doim ham shoir qalb kechinmalari ijobiylikning saqlanib qolishini ta‘minlay olmagan. Binobarin, shoir asarlarining ma‘lum qismida yolg‘izlik, ijtimoiy muhitdan nolish, mahzun kayfiyatga chorlovchi misralar uchraydi. SHoir shaxsiy kechinmalari, shaxsiy hayotiga oid holatlarni ham yuksak mahorat bilan tasvirlaydi.

Olloqulixon davlatida miroblik vazifasida xizmat qilgan Ogahiy xizmat vazifasi doirasida xalq hayotini o‘rganadi, uning og‘ir ahvolini yanada teranroq anglay boshlaydi.

SHoir psixologiyasidagi demokratizm, xalqparvarlik xon boshliq saroy ahllari bilan shoir o'rtasida qarama-qarshilik paydo bo'lishiga olib keladi. Bu hol, albatta, shoirni ruhiy qiynoqqa soladi, azoblaydi. Natijada u saroyni tark etadi:

Necha umrlar qilding ahli shohga xizmat

Tark etib ani emdi, faqr eliga xizmat qil. 1 jild, 322-bet.

Umrining oxirlarida shoirning ahvoli yanada og'irlashadi. U muhtojlikdan, yolg'izlikdan va qarilik azoblaridan zorlanadi. Umr yo'ldoshidan ayrilgan damlarida g'am-alamga to'la misralarni yaratadi:

Qo'ying yig'layki ushbu kun sevar yorimdin ayrildim

Muruvvatlig', muhabbatlig' vafodrimdin ayrildim

Bahori vasl aro bir andalibi xush navo erdim

Etib hijron xazoni toza gulzorimdin ayrildim

Qarilig' chog'ida quvvat ketib aftoda bo'lg'anda

Juvon davlat, falak qudrat, madadkorimdan ayrildim

Mani motam tunida Ogahiydek yolg'uz, ey ahhob

Qo'ying yig'layki ushbu kun sevar yorimdin ayrildim. 1 jild, 368-bet.

YAna:

Bugun ey do'stlar xolim xarob o'lg'onga yig'larman

Ki, ya'ni dardi dog'im behisob o'lg'ong'a yig'larman. 1 jild, 370-bet.

YAna:

Etib vaslingga bo'ldi barcha olam shod, man qoldim

Dame bo'lmay firoqing bandidin ozod, man qoldim. 1 jild, 359-bet.

Kabi misralar ham shoir kayfiyati, ichki kechinmalarining in'ikosi hisoblanadi.

Ogahiy lirikasida etakchi motivlaridan biri ishq-muhabbat. Bu motiv nafaqat ko'hna, balki an'anaviy, ayni vaqtda zamonaviy hamda betakror manzaralarga ega. Har bir davr ijodkori bu mavzuga murojaat qilish jarayonida unda o'z davriga xos hissiyotlarni, muhabbat manzaralarini yangi lisoniy vositalar, yangi tushunchalar vositasida tasvirleydi. An'anaviy obrazlarga yangi ma'no, yangi mohiyat baxsh

etadi. Ogahiy lirikasida muhabbat mavzusining in'ikosi ham bu imkoniyatdan istisno emas.

Ogahiyning bu mavzuga bag'ishlangan asarlari markazida lirik qahramon oshiq-shoirning o'zi va uning mahbubasi turadi. SHoir –oshiq oddiy insonlarga xos fikr va xayol egasi sifatida boy ruhiy olam bilan yashaydi. SHoirning- oshiqning ruhiy holatini va ma'shuqaning sifatlarini tasvirlash uchun go'zal va obrazli badiiy-lisoniy vositalardan foydalanadi:

YUz ochib kelgan bu tun bazmimg'a dilbarmu ekan,

YO shabi qadr ichra tuqqan mahi anvormu ekan.

YUzda la'limu ekan bergan manga jon lazzatin

Yo'qsa jannat gulistoni ichra kavsarmu ekan.

Ogahiy nazm aylagan so'z durmu la'li vasfida

YO chekilg'an rishtag'a serob gavharmu ekan.

II jild, 10-bet.

SHoir o'z holi zori bayonida dialog usulidan ham muvaffaqiyat bilan foydalanadi:

Dedim ul sho'xg'a: ishqingda xasta jonu zorimdur,

Dedi: oning davosi no'sh la'li shahd borimdur.

Dedim: tinmay chekar ko'nglum dami ohu fig'on, ey gul

Dedi: ul andalibi zoru besabru qarorimdur.

Dedim: har dam nedindur Ogahiyg'a lutf-ehsoning

Dedi: bori g'ami ishqim chekarda ustivorimdur. 1 jild, 169-bet.

Ogahiy olijanob, vafodor yor obrazini yaratadi. Uni tavsiflaydi, ko'klarga ko'taradi, unga sig'inadi. SHuningdek, ayrim she'rlarida aldamchi, bevafo yor obrazi ham ishtirok etadi. Bunday aldamchi va bevafo yorga shoirning munosabati juda murakkab: u go'zal, nazokatli, o'ynoqi va jozibali. SHuning uchun uni sevmasdan bo'lmaydi. U yurakni yondiradi, sergak ongni lol qiladi, hissiyot tizginini o'z qo'lga oladi. SHu bilan birga u yolg'onchi va hiylakor. U o'zining yolg'onchi va hiylakorligi bilan g'ururlanadi: so'zda sodiq, vafodor, biroq amalda aldamchi, bevafo. Tunlarni ag'yor quchog'ida o'tkazadi, may ichadi, aysh qiladi. Natijada, shoir qanchalar go'zal bo'lmasin bunday mahbubadan voz kechadi:

Vahki mandin yoshirun yor o'zgalarga yor ekan

Kechalar xilvat aro bazmi nihoni bor ekan

Oshkoro til uchi birla bo'lub moyil manga

Ko'ngli mayli o'zga elga yoshurun bisyor ekan.

YOr topmishlar raqibu muddaiylar olida

Ogahiy, emdi senga ul kuy aro ne bor ekan. 1 jild, 396-bet.

Ogahiy lirikasidan ag'yor obrazi ham keng o'rin olgan. Sitamkor ma'shuqa oshiqni qiynash, azoblash maqsadida ag'yor bilan hamsuhbat bo'ladi, unga nozli tabassumlar hadya qiladi. Bu holatni ko'rgan oshiq hasrat o'tida yonadi, betoqatlanadi:

Yo'q ajab betoqat o'lsam o'zgacha, ey do'stlar

Kim bu dam yorim erur ag'yorg'a yor o'zgacha. II jild, 50-bet.

Sevish-sevilishni saodat deb bilgan oshiq sevikli yor xayoli bilan yashaydi, undan muruvvat istaydi, ag'yor visoliga talpinib, meni husni jamolingdan mahrum qilma, deb iltijo qiladi:

Xilvati vasling aro ag'yorni mahram qilib,

Aylama mahrum husni bemisolingdin meni. II jild, 64-bet.

Ogahiyning lirik merosi orasida ruboiy, tuyuq va qit'alardan iborat to'rtliklar ham muhim o'rin tutadi. SHoir ruboiylari davrining eng muhim masalalari yuzasidan hukm chiqaradi, ezgulik va yaxshilikni ulug'laydi, yomonlik va jabr-zulmni qoralaydi.

Ogahiy bir ruboiysida Navoiyga xos motivlarni takrorlaydi: birinchi misrada tikanni parvarish qilgan bilan gulga aylanmasligini, ikkinchi misrada zog'ni tarbiya qilgan bilan undan bulbul chiqmasligini mushohada orqali ifodlaydi. Keyingi ikki misrada yuqoridagilardan chiqargan xulosasini umumlashtiradi: yomon kishiga ming marta yaxshilik qilinsa ham, unda yaxshilik niyati paydo bo'lmaydi:

Qilmoq bilan parvarish tikan gul bo'lmas.

Ham tarbiyat ila zog' bulbul bo'lmas.

Gar asli yomong'a yaxshiliq ming qilsang

YAxshiliq oning niyati bilkull bo'lmas. 11 jild, 277-bet.

Ogahiy ruboiylari mukammal falsafiy tahlilning mevalaridir. Ruboiylar o‘zlarining mavzu xususiyatlaridan qat’iy nazar etuk, teran hikmatlarga boyligi bilan ajralib turadi. SHoir sevgi sadoqati mavzusidagi bir ruboiysida bevafo kishi oshiq degan nomga loyiq emas, chunki uning yorsiz kechalarda chekkan hijron azobi yolg‘on, degan fikrni ifodalaydi:

Har kishiki tariqi ishq aro sodiq emas,

Oshqlik oningdin kishiga loyiq emas

Har nechaki cheksa tunu kun ohu fig‘on

Bilgilki, jamoli yorga oshiq emas. 11 jild, 281-bet.

Ogahiy tuyuqlarida ham o‘ziga xos poetik mahoratni ko‘rish mumkin. SHoir so‘zlarining shakl va ma’no xususiyatlaridan mukammal foydalangan holda o‘zbek badiiy nutqining go‘zal namunalarini yaratishga erishgan.

CHehrasining garchi muhriq nori bor,

Bergusi doim niholi nori bor.

Sig‘mag‘ung bazmi aro et, muddaiy,

Termulub turma bu erda, nari bor. 11 jild, 290-bet.

SHoir qit‘alarida teran falsafiy fikrlar aks etgan. ularning bosh g‘oyasi didaktika, ya’ni inson tarbiyasi. Qit‘alarda qanoat, yaxshilik, adolatparvarlik va ilm ulug‘lanadi, baxillik, pastkashlik kabi salbiy odatlar qoralanadi.

Ogahiy bir qit‘asida «Sevmaganga suykalma» degan xalq ta’biridan ijodiy foydalanadi, chin sevgida zo‘rlik yoki zo‘ravonlik emas, balki ikki sevishgan ko‘ngilning o‘zaro mayli bo‘lishi zarurligini uqtiradi:

Ey ko‘ngul kimsakim seni sevmas,

Qoch, oning tegrasiga aylanma

Ki nasihat qilurda o‘tkanlar

Dedilar: sevmaganga suykanma. 11 jild, 266-bet.

SHoir yana bir qit‘asida «Mehmon otangdan ulug‘» degan xalq ta’birini misralar zamiriga singdirib, agar sening uyingga mehmon kelsa, unga uyingning to‘ridan joy ber. Mayli u senga hoh do‘st, hoh dushman bo‘lsa ham, deydi:

Agar mehmon senga o‘lsa muyassar

Agar joning uyin joy et muqarrar

CHu mehmon do'stingdur, xoh dushman

Ochiq yuzlikni-yu izzatni qil fan. 11 jild, 266-bet.

Ogahiy lirikasining katta qismini muxammas, musaddas, musamman, mustahzod, tarji'band, masnaviy janrlarida yaratilgan she'rlar tashkil qiladi. Bunday asarlarida ham shoir o'z davrining xarakterini, inson va uning qismati, samimiy muhabbat va ezgulikni tarannum etadi. SHoir lirikasida umuminsoniy tuyg'ular barq uradi, lirik qahramon hayot go'zalliklari, visol lazzatidan mast bo'ladi.

Zamon adolatsizliklari, turmush qiyinchiliklari, hayot ziddiyatlari shoirni vaqti-vaqti bilan umidsizlik kayfiyatlariga berilishiga majbur qiladi. Bunday o'tkinchi holatlar oz-bo'lsada Ogahiy ijodining ma'lum qismini tashkil qiladi. Biroq shoir lirikasining asosini, insonparvarlik, kelajakka umid, umuman, umidbaxsh orzular, hayotga muhabbat, sevinch, shodlikni tarannum etgan misralar tashkil qiladi. Bularning hammasi shoir lirikasining arxitektonik qirralarini tashkil qilgan badiiy – lisoniy vositalardan mukammal foydalanilgan misralarda o'zining yorqin aksini topgan.

Ogahiy lirik merosi yuzasidan olib borilgan germenevtik tahlil badiiy matnda shoir ruhiy olami, qalb manzaralari parpdigmaları naqadar rang-barang va mazmundor ekanligini ko'rsatadi. Ijtimoiy hayot manzaralari tabiat manzaralari bilan uyg'unlashganda shoir insoniyat dunyosining sehrli manzaralarini badiiy matnda so'z ma'nosi ustiga yuklaydi.

V BOB. MUHAMMAD SHABONIY IJODIY MEROSINING GERMENEVTIK TAHLILI

Temuriylardan keyin qariyb yuz yil hukm surgan shayboniylar sulolasiga asos solgan Muhammad SHaboniyning siyosiy faoliyati ozmi-ko'pmi o'rganilgan bo'lsa-da, lekin uning adabiy-ijodiy merosi uzoq vaqtlar e'tibordan chetda qolib keldi.

Muhammad SHaboniy o'z davrida sohibi devon shoir sifatida ma'lum va mashhur bo'lgan. Uning lirik merosi g'azal, qasida, ruboiy, tuyuq, muammo va boshqa janrdagi she'rlardan iborat. Bundan tashqari SHaboniy til ilmi va islom qonunshunosligiga oid risolalar tuzganligi haqida ham ma'lumotlar mavjud. SHaboniy devoni O'zbekistonda kam o'rganilgan, shu bois shoirning ijodiy olami hamda lirik merosining o'zbek poetik tili, badiiy tafakkur taraqqiyotiga qo'shgan

hissasini aniqlash borasida asarlarining poetik – germenevtik va lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

SHaboniy o‘zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tiliga yangi, xalqchil ruh olib kirgan. Alisher Navoiy ijodiy merosining salmog‘i qanchalik ulkan va ahamiyatli bo‘lmasin shuni qayd qilish lozimki, Navoiy xalq tili bilan adabiy til o‘rtasida ma’lum darajada bo‘shliq yaratdi. Uning asarlarida nihoyatda keng qo‘llangan arabcha, forsha so‘z, so‘z shakllari va klishelar adabiy tilni sun‘iylashtirib yubordi. Binobarin, badiiy adabiyot tili ko‘p hollarda omma uchun tushunarsiz bo‘lib qoldi. Navoiyning lisoniy an‘analari uzoq vaqt o‘zbek mumtoz adabiyotida ustunlik qildi. Biroq XVI asrning boshlaridayoq Bobur, Muhammad Solih va SHaboniy kabi ijodkorlar asarlarida xalqchilikka moyillik sezila boshlangan edi.

SHaboniy lirik merosining o‘zbek mumtoz adabiyoti adabiy tili taraqqiyoti borasidagi o‘rni va ahamiyatini belgilashda shu tamoyillarga asoslanish kerak.

5.1. SHaboniy asarlarining matn va lisoniy manbalari

SHaboniy ijodiy merosining matn xususiyatlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, shoir o‘z asarlarida lirik holatni tashqi ijtimoiy-siyosiy muhit bilan bog‘lashga intilgan, holbuki, she‘rlari xuddi kuzatilayotgan ijtimoiy-tarixiy voqealarni izohlab berayotgandek tuyuladi. SHoir asarlarini tushunishning muhim halqasi sifatida uni o‘rab turgan ijtimoiy muhit ishtirok etar ekan, yuqorida biz Bayron lirikasining otashin inqilobiy ildizlarini ijtimoiy muhit ta‘siridagi ruhiy-psixologik kechinmalar bilan bog‘lagan edik. SHu bois SHaboniy asarlari poetikasi tahlili avvalida shoir tug‘ilib o‘sgan va yashab voyaga etgan muhitning qisqacha etnik-lisoniy tahlili lirik asarlar yaratilishiga turtki bergan holat va sabablar, asarlarning g‘oyaviy arxitektonikasi, matn xususiyatlari, asarlarda falsafiy-estetik, individual badiiy tafakkur qirralarini anglashga, badiiy ruh ildizlarini topishga xizmat qiladi.

XV asrning ikkinchi yarmida Dashti Qipchoq markazida chingiziy shahzoda Abulxayrxon boshchiligida ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati tuzildi. Bu davlatning ildizlarini chingiziylar zamonida shakllangan Oltin O‘rda davridan qidirish lozim,

chunki o'zbeklar davlati Oltin O'rda davlatining, aniqrog'i, uning sharqiy qismi hisoblangan Ko'k O'rdaning xarobalarida vujudga keldi.

Botuxonning qarindosh-urug'lari Oltin O'rdaning butun-butun viloyatlarini ulus qilib olganlar. No'g'oy butun Qoradengiz bo'yining g'arbiy uluslarini idora qilgan. SHaybonxon esa, Dashti Qipchoqning sharqiy qismini boshqargan⁷¹.

Ko'chmanchi o'zbeklar davlatining chegaralari shimolda Turagacha, janubda Xorazmning g'arbiy qismi bilan Orol dengizi va Sirdaryoning quyi oqimigacha etib borgan. SHarqiy chegara Sabron (yoki Savron) dan o'tar, g'arbda esa Tobol yoki YOyiq (Ural) daryolari chegara edi. Bu davlat hozirgi Qozog'iston, G'arbiy Sibirning katta qismini va Xorazmning shimoliy-g'arbiy qismni o'z ichiga olgan. Hozirgi Qozog'iston erlarida, Sirdaryoning o'rta oqimida biz o'rganayotgan davrda YAssi, O'tror, Sig'noq, Sabron, Arquq, O'zgand, Oqqo'rg'on va boshqa yirik shaharlar bo'lgan. Bu shaharlar juda qadim zamonlardan to XVII asrgacha Dashti Qipchoq va Movarounnahrning ko'chmanchi va o'troq aholisi uchun savdo markazi bo'lib kelgan. Ko'chmanchi o'zbeklar davlatining asoschisi Abulxayrxon haqida Bartold shunday ma'lumot beradi: «Abulxayr-o'zbeklar hukmdori va shu xalqning qudratli davlatiga asos solgan. U 1412 yilda tug'ilgan, 1428 yilda Turada xon qilib ko'tarilgan. Jo'chi avlodining boshqa xon va beklarining ustidan qozongan g'alabalaridan so'ng unga Dashti Qipchoqning katta qismi tobe bo'ldi. 1430-1431 yillarda u Xorazmning Urganchga qadar bo'lgan qismini egallab oldi. 1447 yilda Abulxayrxon Sig'noq, Arquq, Oqqo'rg'on va O'zgand qal'alarini egallagan holda Sirdaryoning quyi va o'rta qismida mustahkam o'rnashib oldi. 1451-1452 yilda Abulxayrxon Samarqandga Abusaid Mirzoning chaqirig'i bilan keldi. U 1460-61 yillarda u Abusaid Mirzoga qarshi kurashayotgan Muhammad Jo'qiga yordam berdi. 1457 yilda Abulxayrxon qudratiga qalmiqlar tomonidan kuchli zarba berildi. 1465-1466 yilda o'zbeklar orasida bo'linish yuz berdi. Natijada Dashti Qipchoqning o'z egalari bo'lmish qozoqlar o'zbeklarning boshqa xalqlaridan ajralib chiqdilar. Abulxayrxon 1468-sichqon yilida o'ldirildi⁷²». SHu

⁷¹ Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг кулаши.-Т.:1956. 88-бет.

⁷² Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1964.2-том.2-часть.стр.489-490.

o'rinda yana bir muhim hol aniqlikni talab qiladi, bu-o'zbek etnonimining kelib chiqishi haqida. O'zbek etnonimi haqida Abulg'oz Bahodirxon shunday ma'lumot beradi: To'qtag'uxon o'lganidan so'ng o'n uch yoshinda O'zbekxon xon bo'ldi. Taqi elni ota-bobosining dasturi birlan zabt qildi. Har kimning martabasina loyiq hurmat qilib, in'omlar berdi. El-ulusni dini islomg'a kirguzdi. Barcha xalq ul sohibi davlatning sababindin sharafi islomg'a musharraf bo'ldilar. Andin so'ng barcha Jo'chi elini O'zbek eli tedilar. To qiyomatg'acha aytqusi tururlar⁷³.

Oltin O'rdaning qudrati eng kuchaygan davr – O'zbekxon zamoni edi⁷⁴. O'zbekxon baland bo'yli, xushsuratli, xushqomatli, kelishgan, aqlli va jasur bo'lgan. Uning zamonida Oltin O'rda davlatining har tomonlama rivojlanishi atrofda qo'shni turkiy xalqlar e'tiborini tortgan. O'zbekxon zamonida Oltin O'rda mo'g'ullarining bosqinchilik yurishlari davom etgan. G'arb, shimol, janubda katta-katta hududlar ishg'ol qilingan. Biz Abulg'oziy ma'lumotlariga tayanadigan bo'lsak, O'zbekxonning islom dinini qabul qilishi uning davlatchiligi yo'lida muhim rol o'ynadi. XV asrning birinchi yarmigacha butun volgabo'yi xalqlariga yagona, yaxlit xalq sifatida qaralgan. Oltin O'rda davlati qulaganidan so'ng davlat ayrim qism va bo'laklarga bo'linishi bilan o'z mustaqilligini yo'qotdi. Natijada o'zbeklar ham o'ziga xos kichik bir bo'lak yoki qismning egalariga aylandi. O'zbek so'zi keyingi davrda Rossiyaning janubida umuman ishlatilmay qoldi va faqatgina Turkistonga ko'chib kelgan qabilalardagina saqlanib qoldi⁷⁵.

«Tarixi arba' ulus» da (Ulug'bek) O'zbekxon o'zbek eliga podshoh bo'ldi, deyiladi. So'ngra 720/1320 yilda Sayyid Otaning sa'y-harakatlari bilan Dashti Qipchoq aholisi musulmon dinini qabul qildilar. Islom dinini qabul qilganlarni o'zbeklar, qabul qilmaganlarni esa qalmiqlar (qolmoq fe'lidan) deb atay boshladilar⁷⁶.

H. Vamberida bu borada qiziqarli ma'lumot mavjud: O'zbek so'zining tub ma'nosi «o'z-o'ziga bek», «xo'jayin», «mustaqil». Ajabo, bu so'z qadimgi

⁷³ Абулғозий. Шажараи турк. – Т.:1992. 108-бет.

⁷⁴ Олтин Ўрда ва унинг қулаши. 224-бет.

⁷⁵ Бартоль Сочинения. 5-том стр.143.

⁷⁶ Аҳмедов Б.Ўзбек улуси. –Т.: 1992. 13-бет.

mojorlarda ham martaba, unvon ma'nosida uchraydi va shu ma'noda 1450 yilga mansub hujjatlarda qayd etilgan⁷⁷.

Mana shunday qilib, Hamdulloh Qazviniyning «Tarixi go'zida» asarida ta'kidlangan «mamlakati o'zbek» keyingiroq davrda bo'linib, parchalanib ketdi va bevosita mamlakatning bo'linishi bilan davlatning ham ma'lum bir qismlarida boshqa-boshqa qabila yoki urug'larning hukumati o'rnatildi.

O'zbek so'zining yagona bir xalq nomini anglatish doirasi cheklab qo'yildi. Bartold yuqorida Turkistonga ko'chib kelgan o'zbeklar xususida yoza turib, Sirdaryoning shimolida shakllangan kuchli o'zbeklar davlatini va uning XV asrning oxiri XVI asrning boshlarida Movarounnahrda bostirib kirishi va bu erda shayboniylar davlatiga asos solinganligini nazarda tutadi. Bu o'rinda «shayboniy» termini izohga muhtoj. Ma'lumki, SHaybonxon Botuxonning ukasi. Ismining to'g'ri o'qilishi SHibon, P.Peloning ma'lumotiga ko'ra Sibon. Musulmon adabiyoti bu ismni SHaybonga aylantirdi. «SHaybon» termini arab qabilalaridan birining nomi, ammo SHibon bilan SHaybonning o'rtasida hech qanday umumiylik yo'q.⁷⁸ SHaybonxon Dashti Qipchoqning sharqiy qismini boshqargan⁷⁹. Botuxon unga mardligi, jasurligi va oqilligi uchun o'z davlatining eng yaxshi qismlarini ajratib bergan. SHu xududda, ayrim istisnolarni hisobga olmaganida, uning avlodi uzluksiz ravishda avlodma-avlod hukmronlik qilib keldi⁸⁰.

Tarixiy asarlarda shayboniy Abulxayrxon shajarasi deyarli bir-biridan farq qilmagan holda keltiriladi. XV asrning birinchi yarmida Dashti Qipchoqda bo'lib turgan muttasil feodal urushlar hammani bezor qiladi. SHundan so'ng O'zbek ulusining mo'tabar beklari pok nasabli chingiziy shahzoda Abulxayrxonni xonlik mansabiga loyiq ko'rdilar. Olacha bahodir va uning aymog'ining mo'tabar odamlari yordamida Abulxayrxon bir dasta jangovar yigitlarini to'pladi-da o'z

⁷⁷ Қаранг: Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т.: 1992. 11-бек

⁷⁸ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1968. 2-том. 2-часть стр. 545.

⁷⁹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение.-Москва-Ленинград: 1950. стр.. 88.

⁸⁰ Қаранг: Муҳаммад Солих. Шайбонийнома. чифатойча матн. Проф. Мелиоранский нашри.-СПб.: 1967; Мехмонномаи Бухоро. –Т.: ЎзФА. Шарқшунослик институти. Инв. 1414; Биноий. Шайбонийнома. –Т.: ЎзФА кутубхонаси. Инв.844. Абулғозий Баҳодурхон. Шажараи турк. –Т.: Чўлпон.1992: Хафиз Таниш Бухарий. Шарафнаме йи шахи. Факсимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч.1-М.: 1983.

ulusiga keldi. Bu erda qiyot, mang‘it, do‘rmon, qushchi, o‘toji, nayman, uqarash-nayman, to‘boi, toymas, jot, xitoy, uyg‘ur, qarluq, ushun, qarlovut, ichan, tuman-ming, tang‘ut, qo‘ng‘irot va boshqa qabilalarning boshliqlari uni xon deb e‘lon qildilar⁸¹.

Abulxayrxon tez orada Dashti Qipchoqning katta qismida o‘z hukmronligini o‘rnatdi. Tarixiy asarlarning guvohlik berishicha, u adolatli shoh bo‘lgan. Bu xususda «SHarafnomai shohiy» asarida quyidagi ma‘lumotlar keltiriladi: «Abulxayrxon Xorazmni SHohruhdan tortib olgan, Xorazmda adolat bilan shohlik qilgan. Husayn Xorazmiy (o‘sha vaqtda Xorazmda yashagan) uning fazilatlari va nasabini o‘rganib, bir turkiy qasida, bir necha bayt bitgan. Baytlar:

SHaybonxonning nasli, CHingizxon urug‘i,
Kichik yoshdin ulug‘larning ulug‘i,
Ko‘ngillar rohati, jonlar furug‘i,
SHabistoni saodatning chirog‘i.⁸²

Yana shu asarda ta‘kidlanishicha, Abulxayrxon Dashti Qipchoqda 40 yil hukmronlik qilgan.⁸³ Mana shunday qilib, shimoli Turada, janubi Xorazm va Sirdaryoning o‘ng sohilida, g‘arbi Volga daryosining so‘l qirg‘oqlari, sharqi Ili daryosiga qadar bo‘lgan ulkan hududda Abulxayrxon hukmronligida ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati tashkil topdi. Bu hududda yashagan turkiy xalqlar va ularning lisoniy-adabiy hayoti haqida Bartold quyidagicha yozadi: «Hozirgi vaqtda tasdiqlanganki, hali mo‘g‘ul imperiyasi vujudga kelmasdan burun turklarning qadimgi, musulmon dunyosidagi adabiy markazi Koshg‘ardan tashqari Xorazmda va Sirdaryoning quyi oqimida ikkinchi adabiy markazi bo‘lgan.

Bu oblast mo‘g‘ullar davrida ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ayniqsa, Oltin O‘rda xonligi davrida gullab yashnagan va aytish mumkinki, Oltin O‘rda adabiy muhiti o‘zidan keyitnroq davrda shakllangan chig‘atoy davlati adabiy –

⁸¹ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т.: 1992. 38-бет.

⁸² Хафиз Таниш Бухарий. Шарафнаме йи шахи. Факсимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч.1-М.: 1983.стр. 28а.

⁸³ Хафиз Таниш Бухарий. Шарафнаме йи шахи. Факсимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч.1-М.: 1983.стр.28б.

madaniy hayotiga kuchli ta'sir o'tkazgan»⁸⁴. SHuningdek, Bartold Ibn Battuta asarlariga tayangan holda, O'zbekxon saroyida hamma erda odamlar turkiy tilda gaplashganligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, XIII-XIV asrlarda Oltin O'rda va Xorazmda yaratilganligi isbotlangan «Qisasi Rabg'o'ziy», «Xusrav va SHirin», «Gulistoni bit-turkiy», «Muhabbatnoma», «Tafsir» kabi asarlarning tili O'rta Osiyo turkiysi, binobarin, eski o'zbek tilidan kam farq qiladi. Qolaversa, Abulxayrxon, SHayboniyxon kabi hukmdorlar saroyida xizmat qilgan qator ijodkorlar asarlarining tili sof eski o'zbek tilida bo'lganligi ko'chmanchi o'zbeklar davlatida adabiy til eski o'zbek tili bo'lganligidan dalolat beradi. Xususan, ijodiy faoliyati keyingiroq davrda aniqlangan va devoni Hindistonda topilgan Hofiz Xorazmiy she'rlari tili o'zining sodda va ravonligi bilan eski o'zbek tilining beqiyos imkoniyatlarini aks ettiradi va kishini hayratga soladi. Eng muhimi, uning asarlarida bevosita Dashti Qipchoq toponimi uchraydi:

CHashmai ko'zim bikin yo'qdur safolig' chashmasi,

Har nechakim, Dashti Qipchoq ichra xush yaylog' bor.⁸⁵

Undan-da qiziq holat shundaki, XV asrning birinchi yarmida yashab o'tgan joyi Ibrohim Sulton davrida SHerozda bo'lgan Hofiz Xorazmiyning shu davrga qadar hech erda tilga olinmagan va tazkiralarda qayd qilinmagan ijodinining yorqin belgilari, izlari XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida Dashti Qipchoq va Movarounnahr hududlarida yashagan SHaboniy asarlarida uchrashidir. Mashhur «SHayboniynoma» asari muallifi Muhammad Solih asarining tili ham o'zining sodda, ravon va o'ynoqiligi bilan eski o'zbek tilining poetik imkoniyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

SHayboniylar sulolasidan chiqqan ijodkorlar asarlarining tili ham XV asrning ikkinchi yarmida shakllangan ko'chmanchi o'zbeklar davlati va uning ayrim lisoniy xususiyatlari haqida xulosa chiqarishimiz uchun imkoniyat yaratadi. Bu o'rinda oldda turgan eng muhim vazifa Ko'chmanchi o'zbeklar davlatining etnik tarkibini tahlil qilishdan iboratdir. Albatta, qo'limizdagi mavjud manbalarga

⁸⁴ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.607.

⁸⁵ Ҳофиз Хоразмий. Девон. –Т.: 1981. 166-бет.

tayangan holda bu haqda aniq bir fikr aytish unchalik to'g'ri bo'lmas, biroq bu davlat tarixi va ijtimoiy-siyosiy, harbiy hayoti bitilgan asarlar vositasida bu mavzuga oid ayrim chizgilar solish masalasi kun tartibida turgan dolzarb muammodir. Zotan, bu muammoni hal etmasdan yoki bu xususda qisman bo'lsa-da fikr bildirmasdan turib, SHaboniy asarlari tili, umuman uning badiiy-poetik olami, ijodiy dunyosi, asarlari g'oyasi va germenevtikasi haqida fikr bildirish g'oyat nisbiy hosila bo'lar edi.

Ma'lumki, Turkistonning XIII asrdan keyingi siyosiy-etnik bo'linishida mo'g'ul hukmdorligi muhim rol o'ynadi. CHingizxon o'zining hayotlik davridayoq Sirdaryo va Amudaryo oralig'ining Xorazmga qadar bo'lgan qismini ikkinchi o'g'li CHig'atoyga bergan, Xorazmni esa, Sirdaryoning o'ng qirg'og'i, Dashti Qipchoq erlari bilan to shimolga va g'arbga mo'g'ul otlarining tuyog'i etgunga qadar bo'lgan erlarni ulug' o'g'li Jo'chixon va uning avlodiga bergan edi.

Jo'chixon ulusidagi siyosiy ahvol va uning keyinchalik o'zbek ulusiga aylanganligi haqida yuqorida aytili. Bu o'rinda chig'atoy istilohi ham ma'lum bir izohga muhtoj. CHig'atoy termini CHingizxonning ikkinchi o'g'li CHig'atoyxon nomidan ibtido olib, unga otasi tomonidan hadya qilingan hududda yashovchi xalqlarga nisbatan qo'llanilgan. Agar XIV asrda chig'atoy termini ostida to'rt qabila-barlos, jaloir, qavchin va orlatlar tushunilgan bo'lsa, XV asrda bu termin keng ma'noda tushunila boshlandi. CHig'atoy deb Movarounnahrning o'sha vaqtdagi aholisini atay boshladilar⁸⁶. Mana shunday qilib, Sirdaryoning o'ng va so'l sohilida yashagan deyarli bir etnik tarkibga kirgan xalqlarning biri jo'chi ulusini, ikkinchi yarmi chig'atoy ulusini tashkil qildilar.

Bartold Mahmud Koshg'ariyda turkiy xalqlarning ikki guruhga-shimoliy va janubiyga hamda har bir guruhda o'ntadan qabilaga bo'linishini ta'kidlaydi. Har bir guruhdagi qabilalar g'arbdan sharqqa qarab joylashuvi bo'yicha sanab o'tiladi.

SHimoliy guruh: pechenek, qipchoq, o'g'iz, yemek, bashg'urt, basmil, qay, yabaqu, tatar, qirg'iz.

⁸⁶ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезисе узбекского народа. –Т.: Фан. 1941. стр. 11.

Janubiy guruh: chigil, tuxsi, yag‘mo, ig‘roq, charuq, jumul, uyg‘ur, tang‘ut, qitan, tabg‘ach.⁸⁷

XII-XIII asrlardagi musulmon tarixchilari qangli va qipchoq so‘zlarini bir ma‘nodagi so‘z tariqasida qo‘llaydilar⁸⁸. Ma‘lumki, qangli-qipchoqlar va volgabo‘yi tatarlari - boshqirtlar o‘zbeklarning etnik tarkibida muhim rol o‘ynaydi⁸⁹. A.Yakubovskiyning ta‘kidlashicha, XI asrda Sirdaryoning o‘ng qirg‘oqlarida o‘g‘izlar yashagan⁹⁰. O‘rxun turklari bilan o‘g‘izlarining bir xalq ekanligi Radlov tomonidan isbotlangan⁹¹. Turkiy qavmlarning geografik joylashuvi haqida Bartold umumlashgan holda Volgadan to Xitoy chegaralariga qadar g‘arbdan sharqqa tomon bir tartibda o‘g‘izlar, qarluqlar, to‘qqiz o‘g‘izlar yana shuningdek, turgashlarning qoldiqlari, tuxsi va az hamda Issiqko‘lning shimoliy tomonida chigillar va yag‘mo xalqi yashagan, deb yozadi⁹².

XIII-XIV asrlarda shakllangan Oltin O‘rda davlati turkiy xalqlarning etnik-geografik joylashuvida muhim rol o‘ynadi. Mo‘g‘ullar turkiy tilda so‘zlashadigan va islom dinini qabul qilgan yangi ko‘chmanchi xalqlarning tashkil topishiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdilar. SHu tarzda tatar, no‘g‘oy va o‘zbek xalqlari shakllandi⁹³. Ammo ruslar Oltin O‘rda aholisining davlat tili mo‘g‘ul tili bo‘lganda ham va qachonki, butun mamlakat turkiylashganidan so‘ng ham ularni tatarlar deb atashda davom etdilar.⁹⁴ YAna Radlov ham har zamonda o‘zbeklarni va umuman turkiy tilda so‘zlashuvchi butun O‘rta Osiyo aholisini tatarlar deb atar edi. Keyingi davrda, qachonki, Oltin O‘rda davlati parchalanib ketganidan so‘ng XV asrning boshlarida ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati shakllangunga qadar bo‘lgan davrda ham o‘zbek so‘zi qavm nomi va geografik nom sifatida mavjud edi. Xususan, V.Tizengauzenda Xorazm – mamlakati o‘zbek deb ataladi.⁹⁵

⁸⁷ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.205.

⁸⁸ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.271..

⁸⁹ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 2-том. 1-часть Стр.271.

⁹⁰ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. –Т.: Фан 1941.стр.8.

⁹¹ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.204.

⁹² Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.435.

⁹³ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.143.

⁹⁴ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.271.

⁹⁵ Тизенгаузен В. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. –М-Л.: 1941 1-том.стр.93.

Biz yuqorida Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy qavmlar orasida mo'g'ul istilosidan keyingi davrda shakllangan millatlar haqida gapirgan edik. Ma'lumki, mo'g'ullar ham turk dunyosining bir bo'lagi. Mo'g'ul o'zini yoki tilini turkdan tamomila ayri hisoblamaydi. Bartold bu xususda, xitoy va musulmon tarixchilari mo'g'ullar bilan turklar orasidagi etnik farqni kam his qilganlar, deb ta'kidlaydi.⁹⁶ Yana Rashididdin, qadimgi vaqtda mo'g'ullarning o'zlari ham cho'lda yashovchi turkiy xalqlarning bir bo'lagi bo'lgan xolos, deb yozadi.⁹⁷ Bartold mang'itlar va no'g'aylar ulusini o'zbeklar tarkibidagi ikki eng muhim qabila tarzida sanab o'tadi.⁹⁸

Ko'chmanchi o'zbeklar chig'atoylarga nisbatan Eron shahar madaniyatidan ancha kam ta'sirlanganliklari va ko'p hollarda ko'chmanchi hayot tarzini saqlab qolganliklari bilan farqlanadi. Ko'chmanchi o'zbeklar qo'shinlarida uyg'ur, mo'jor va qipchoqlarning jangovar guruhlari bo'lgan.⁹⁹ Ro'zbehon Isfahoniy o'zining «Mehmonnomai Buxoro» asarida: o'zbeklarga uchta xalq kiradi. Ularning birinchisi shayboniyga tegishli bo'lgan qabilalar, ya'ni shayboniylar, ikkinchisi qozoqlar va uchinchisi mang'itlardir, deb ta'kidlaydi. Bu o'rinda shayboniylar haqidagi ma'lumot «SHayboniynoma» asarida ham uchraydi. Xuddi shu asarda Muhammad SHaboniy armiyasining etnik tarkibi haqida:

Elining ko'pi shabonlig' erdi,

Ertadin o'ziga sonlig' erdi, deb yoziladi¹⁰⁰.

Mana shunday qilib, XV asrning 30-yillaridan boshlab Sirdaryoning o'ng sohillarida siyosiy hokimiyat o'zbeklar – ko'chmanchi o'zbeklarda, Sirdaryoning chap qirg'og'idan to Hindistonga qadar bo'lgan hudud temuriylar qo'lida bo'lgan. Temuriylarning etnik tarkibi va ijtimoiy-siyosiy tuzumi haqida Bartold yozadiki, Temur tomonidan tashkil qilingan davlat turk-mo'g'ul davlatchiligining unsurlarini musulmon va asosan fors madaniyati bilan qorishiq holdagi o'ziga xos

⁹⁶ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.427.

⁹⁷ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. –Т.: Фан. 1968. 20-бет.

⁹⁸ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.556.

⁹⁹ Аҳмедов Б.Ўзбек улуси.-Т.: 1992. 14-бет.

¹⁰⁰ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. чиғатойча матн. Проф. Мелиоранский нашри.-СПб.: 1967. 207-бет.

mujassamligidan iborat edi.¹⁰¹ Temur o‘zini turk ekanligini alohida ta’kidlagani holda, ota tomonidan ajdodlarini CHingizxon ajdodlariga olib borib taqagan. Temuriylar tarixini yaratishga jazm qilgan Mirzo Ulug‘bek ham o‘zining «To‘rt ulusi tarixi» kitobida turk dunyosining tarkibiy qismi sifatida mo‘g‘ul ulusining etnik tarkibiga ko‘proq urg‘u beradi. Biz yuqorida turk va mo‘g‘ul qavmlarining Dashti Qipchoq va Movarounnahrda mo‘g‘ul istilosidan keyingi o‘zaro munosabatlari haqida fikr bildirgan edik. Aytish mumkinki, ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati nafaqat turk dunyosining, balki mo‘g‘ul urug‘i va qavmlarini ham o‘zida mujassamlashtirgan o‘ziga xos bir davlat tuzumi edi. SHaboniy – Abulxayrxon nabirasi, Temuriylar davlatining bosqichisi o‘zini turk his qilgan va shunday ham edi.¹⁰² Muhammad SHaboniy yurishlarini bevosita badiiy uslubda tasvirlagan va uning tarixini aks ettirgan «SHayboniynoma» asarida u «Qiblai silsilai olami turk» deb ataladi.¹⁰³

1465- 1466 yillarda o‘zbeklar orasida bo‘linish yuz berdi. Dashti Qipchoqda yashovchi hokimiyatsiz qolgan chingiziylarning avlodi hisoblanmish qozoqlar o‘zbeklarning boshqa qismlaridan ajralib chiqdilar va Olmaota atrofida hokimiyat tuzgan Mo‘g‘uliston xoniga borib sig‘indilar. Abulg‘oziy qozoqlar haqida yoza turib, «qozoq podshohlarining otalari Jo‘chixon bin CHingizxonning o‘n uchlanchi o‘g‘li To‘qay Temurxon naslidin turur», deb yozadi.¹⁰⁴

Qozoqlar dastlabki vaqtlarda o‘zbek-qozoq deb ataldi. Bartold bu haqda: «O‘zbeklarning ichidan qozoqlar ajralib chiqdilar. Ular XV asrda O‘zbek xoni Abulxayrning hukmronligi ostidan qutulib hozirda bir millatni tashkil qildilar. Aslida ular (o‘zbeklar va qozoqlar) tili va odatlari tamoman bir bo‘lgan xalqlardir. «Qipchoq» so‘zi dastlab o‘zbek elining tashkil topishida muhim rol o‘ynagan bo‘lsa, endilikda o‘zbek va qozoqlarda ayrim urug‘ va joy nomi sifatida saqlanib qoldi xolos», deb yozadi.¹⁰⁵ Qipchoq urug‘i haqida Abulg‘oziy «SHajarai turk» asarida turkning nomini ko‘targan besh urug‘dan biri sifatida uyg‘ur, qiniqli,

¹⁰¹ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 2-том. 2-часть.Стр.27.

¹⁰² Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.183.

¹⁰³ Мухаммад Солих. Шайбонийнома. чифатойча матн. Проф. Мелиоранский нашри.-СПб.: 1967. 285-бет.

¹⁰⁴ Абулғозий Баходурхон. Шажараи турк. –Т.: Чўлпон.1992.104а-бет.

¹⁰⁵ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.463.

qalach va qarluqlar qatorida sanab o'tadi¹⁰⁶. Ko'chmanchi o'zbeklar davlati XV asrning 50-yillarida Emba, Ural, va Volga daryolari oralig'idagi cho'llarda yurgan ellarni biriktirgan holda qudratli siyosiy-harbiy kuchga aylandi. YUqorida bu davlatning etnik tarkibida muhim rol o'ynagan qipchoq, mang'it (no'g'oy) va qozoqlar haqida gapirildi. Bundan tashqari o'zbeklar davlatida Volga bo'ylarida istiqomat qiladigan tatarlarning ham katta-katta guruhleri bor edi. Tatarlarning mo'g'ullar bilan bir xalq ekanligi haqida tarixiy manbalar guvohlik beradi. Xususan, Bartold bir o'rinda Xitoy imperatori 1161 yilda manifest chiqardi. Unda mo'g'ullar ustiga, Mangu dada ustiga borayotganini aytdi, deb yozadi. Bartoldning fikriga qaraganda tatar so'zi dadadan kelib chiqqan¹⁰⁷.

Endi bevosita ko'chmanchi o'zbeklar davlatining etnik-lisoniy ahvoli haqidagi masalani yoritish xususiga to'xtalsak, bu borada qator tarixiy asarlarda keltirilgan qabila va qavm nomlari haqidagi ma'lumotlarga tayanildi. Mas'ud ibn Usmon Ko'hisoniyning «Tarixi Abulxayrxoniy» asarida Abulxayrxonni xonlikka ko'tarishda hal qiluvchi rol o'ynagan qabilalar va ularning boshliqlari nomma nom sanab o'tiladi. Bu qabilalar o'ttizga yaqin bo'lib, eng yiriklari burkut, jot, do'rmon, iyjon, yonqojor, qoonboyli, qorliq, kenagas, qiyot, qo'ng'irot, qushchi, qudog'ay, qurlovut, mang'it, masit, muluj, nayman, nukus, toymas, tang'ut, tuboyi, tumanming, uyg'ur, uyshun, o'tarchi, chimboylar sanab o'tiladi.

Muhammad SHaboniyning harbiy yurishlarini bevosita poetik panoramasini yaratgan «SHayboniynoma» asarida quyidagi qabila nomlarini keltiriladiki, ular nafaqat Dashti Qipchoq aholisining etnik tarkibini, balki SHaboniy armiyasining etnik ahvoli haqidagi mukammal axborotni ham o'zida mujassamlaydi. Bu qabilalar quyidagilar: do'rmon, qozoq, o'zbek, o'g'lot, qo'ng'irot, arg'un, turkman, manqit, qalmoq, turk, shabonlig', nayman, qushchi, jaloir, qorliq, sulduz, nukuz, tamo, tatar, adku, sog'it, ushun, o'yrot, mo'g'ul. Xuddi shu davrda yaratilgan Binoiyning «SHayboniynoma» asarida ham asosan yuqoridagi qabila nomlari uchraydi.

¹⁰⁶Абулғозий Баходурхон. Шажарай турк. –Т.: Чўлпон.1992.42а-бет

¹⁰⁷ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 3-том. Стр.447.

Ko'chmanchi o'zbeklar davlatining etnik tarkibini Movarounnahr hududidagi turkiy qavmlarga nisbatan qiyosiy o'rganishda Abulg'oziyning «SHajarai turk» asari benihoya ahamiyatli. Abulg'oziy o'z asarida eng qadimgi zamonlardan boshlab, to XVII asrga qadar bo'lgan turk dunyosining etnik tarkibi xususida mulohaza yuritib quyidagi qabila nomlarini keltiradi: mo'g'ul, qipchoq, uyg'ur, tatar, qirg'iz, qiyot, qayon, qurlas, qalmoq, tikrin, makrin, qiniqli, qalach, qorlug', tumat, nayman, qarayt, ungot, xitoy, turqaq, arlat, suldus, do'rmon, o'qlan, bayovut, jaloir, tayjut, barlos, dug'lat. SHu o'rinda yana SHaboniy asarlarida uchrovchi etnonimlar ham ko'chmanchi o'zbeklar davlatining, binobarin, SHaboniy davlatining etnik tarkibi xususida xulosa chiqarishimizga yordam beradi. Ular quyidagilar: nayman(187b), o'zbek(164b), ar(142a), barlos(33a), arab(20a), mo'g'ul(22a), turk(36b0 hind(47b), qiyot(47b), yag'mo(54a), as(55b), sayoq(77a), chigil(92b), tatar(119a), o'rus(183a).

Muhammad SHaboniy o'z ajdodlarini hamma o'rinda CHingizxondan boshlab sanaydi va devonda uch o'rinda o'zining chingiziy shahzoda ekanligini ta'kidlab o'tadi. Ko'chmanchi o'zbeklar davlati mo'g'ullar - CHingizxon avlodlari hukmronlik qilgan hududda tashkil topdi, shuning uchun aytish mumkinki, uzoq vaqt davomida o'zbeklarni mo'g'ul qavmiga qo'shish odat edi. O'zbekxon ham mo'g'ul qavmining vakili bo'lgan. Bu xususda yana XVII asr yodgorligi «SHajarai tarokima» asarida shunday ma'lumot uchraydi: Ul vaqtda (XIII-XIV asrlarda) o'zbekni mo'g'ul derlar erdi¹⁰⁸.

Muhammad SHaboniy asarlarida uchrovchi ayrim qabila nomlari xususida Bartold asarlariga murojaat qilish o'rinlidir. Bartold Saxa (yoqutlarning qavm nomi), sagay (Enasoy turklarining nomlanishi) va sayoq (qora-qirg'iz qavmlaridan biri) etnonimlaridagi tovushlar o'xshashligi haqida fikr yuritib, ularning kelib chiqishi ham bir qavmdan bo'lishi kerak, deb hisoblaydi¹⁰⁹. Oltoy turklari va yuqori Enasoydagi turklarning hayotda o'z davlati bo'lmagan va ular qalmiqlar davlati tarkibida hayot kechirishgan. Oltoy turklari hatto o'z milliy respublikasini

¹⁰⁸ Абулғозий. Шажараи тарокима. –Т.: 1994. 45-бет.

¹⁰⁹ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.268.

shakllantirgandan so'ng ham aslida qalmiqlarga tegishli bo'lgan o'yrot nomini xalq nomi sifatida qabul qilishgan.¹¹⁰ Va nihoyat o'zbek davlatchiligining Turkistondagi XIX asr etnik tarkibini yoritib berishga xizmat qiluvchi asarlardan biri SHayx Sulaymon Buxoriyning «Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy» asaridir. Muallif o'z asarida o'zbek tilining 92 urug' va qabilalaridan so'zlar va izohlar keltirganini yozadi¹¹¹.

O'zbek urug'larining avval 32 keyin 92 ta bo'lganligi haqidagi ma'lumot Bartold asarlarida ham uchraydi.¹¹²

Aristov turkiy xalqlarning shakllanishida asosiy rol o'ynagan eng qadimgi qabilalardan 12 tasini ajratib ko'rsatadi. Bular: qangli, qipchoq, do'lat, olchin, arg'in, nayman, kirey, qirg'iz, saxa(yoqut), tele, turk(tukyu), qorliq.¹¹³

Keyingi davrlarda o'zbek xalqining shajara va shevalari ustida tadqiqot ishlarini olib borgan X.Doniyorov XIX asr yodgorliklari asosida 92 o'zbek urug'ini sanab o'tadi.¹¹⁴ Boshqa bir o'rinda o'z kuzatishlari asosida 300 dan ortiq o'zbek urug'lari nomini keltiradi.¹¹⁵ SHu o'rinda aytish mumkinki, yuqorida keltirib o'tilgan Ko'chmanchi o'zbeklar davlatidagi qabila va urug'lar nomlarining deyarli hammasi keyingi davrlarga oid asarlarda uchraydi.

Umuman olganda, Ko'chmanchi o'zbeklar davlati Dashti Qipchoq va Movarounnahrda turkiy xalqlarning o'ziga xos siyosiy-etnik birligini tashkil qilgan. YUqoridagi tarixiy asarlarda keltirilgan ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, har ikkala hududda yashagan xalqlar deyarli bir xil etnik tarkibni tashkil qilganlar.

Biz shuning uchun XVI asrda shakllangan SHayboniylar davlati davrida bu hududda muhim etnik-lisoniy o'zgarish ro'y bermadi, faqatgina siyosiy hokimiyat bir suloladan ikkinchi sulola qo'liga o'tdi xolos, deb hisoblashimiz uchun to'la asos bor.

¹¹⁰ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.191.

¹¹¹ Шайх Сулаймон Бухорий. Луғати чиғатой ва турки усмоний. – Стамбул. 1298х(1882-1883). 71-бет.

¹¹² Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.465.

¹¹³ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности. -СПб.: 1897.стр.465.

¹¹⁴ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари . –Т.: 1968. 74-75-бетлар.

¹¹⁵ Шу асар: 76-80- бетлар.

Muhammad SHaboniy 1451-1510 yillarda yashab o‘tdi. Uning hayoti, siyosiy-harbiy va ijtimoiy faoliyati hamda fojiali taqdiri borasida manbalarda etarli ma’lumotlar bor.

Mo‘tabar manbalarda SHaboniyning 4 ta kitob yaratganligi haqida ishonchli ma’lumotlar etib kelgan. Ammo tarix chig‘irig‘idan o‘tib kunimizga etib kelgan asarlari 2 ta bo‘lib, bular uning «Bahr ul-xudo» qasidasi hamda anchayin salmoqli lirik devonidir.

Muhammad SHaboniy lirik merosining majmuasi bo‘lmish «Devoni SHaboniy» shoirning hayotlik davrida tartibga keltirila boshlangan. Biroq uning fojiali o‘limidan so‘ng oxiriga etkazilmasdan tashlab qo‘yilgan. SHaboniy devonining poetik xususiyatlari haqida dastlab Muhammad Solih, Bobur, Binoiy, Hofiz Tanish Buxoriy, keyingiroq davrda Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on kabilar munozarali fikrlar bildirganlar.

5.2. SHaboniy lirikasi poetikasi

O‘zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tili eng gullab yashnagan davrda yashab ijod qilgan Muhammad SHaboniyning o‘zbek milliy tarixi, mumtoz adabiyot va adabiy tili taraqqiyotida o‘ziga xos o‘rni bor. SHaboniy shoh – shoir sifatida davlat ishlarini badiiy ijod bilan qo‘shib olib bordi. Uning o‘ziga xos ijodiy iste’dodi, talanti, badiiy til materiallaridan foydalanish mahorati, o‘z davrida qator fanlardan keng va chuqur bilim olganligi, hayotiy tajribasi, qolaversa, mehnatsevarligi, tirishqoqligi mana shu imkoniyatdan unumli foydalana olishi uchun sharoit yaratdi.

Asrimiz boshlarida Zakiy Validiy To‘g‘on SHaboniyning Turkiyada saqlanayotgan devoni, devon mundarijasi, asrlarining ayrim badiiy xususiyatlari haqidagi ma’lumotlarni maqola tarzida “YAngi Turkiston” jurnalida e’lon qiladi. 1948 yilda e’lon qilingan “Navoiy zamondoshlari” to‘plamiga ham SHaboniyning asarlari kiritilgan.

SHoir ijodini o‘rganish bo‘yicha Turkiyada ham ma’lum ishlar amalga oshirildi. 1989 yili turkiyalik olim YAqub Qorasoy SHaboniy devoni bo‘yicha doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Uning dissertatsiya ishi devon matnini

o'rganishdan iborat bo'ldi hamda dissertatsiya ishiga shoir devoni-ning lotin yozuviga o'girilgan nusxasini ilova qildi. Olim devonning ayrim fonetik va morfologik xususiyatlarini o'rganib chiqdi. O'z ishiga SHaboniy hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati haqidagi ma'lumotlarni ham kiritdi. YAqub Qorasoy, keyinchalik, SHaboniy devoniga oid barcha tadqiqotlarini monografiya tarzida e'lon qildi.

Muhammad SHaboniy devonining qo'lyozma nusxasi Istanbul To'pqi saroyi muzeyi Ahmad III kutubxonasida 2436 raqami ostida qayd qilingan.

Muhammad SHaboniy devoni 7 tavid, 10 na't, 306 g'azal, 8 mansur parcha, 1 murassa'noma, 27 ruboiy, 12 tuyuq, 5 tarix, 1 musarra bayt, 48 muammoni o'z ichiga oladi. Devonning 31a-b sahifasidagi 44-g'azal 46a-b sahifasida 80-g'azal tarzida takrorlanadi.

Muhammad SHaboniy devoni hozirga qadar keng aspektidagi adabiy germenevtik va lingvopoetik tadqiqotlar ob'ekti qilib olingan emas. Muhammad SHaboniy devonining badiiy, lingvopoetik tahlili, shuningdek devon bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar mavzusi, mohiyati, yo'nalishi va ko'lami SHaboniy lirikasida adabiy germenevtik va poetik til mezonlarining yangi imkoniyatlarini o'rganishga ehtiyoj bor, deb xulosa chiqarish uchun imkoniyat yaratadi.

SHoirning o'ziga xos ijodiy mahorati va asarlarining yuqori saviyasi haqida qator ilmiy – tarixiy asarlarda ma'lumotlar etib kelgan bo'lishiga qaramasdan totalitar tuzumga asoslangan jamiyatda uzoq vaqtlar uning ijodiga bir yoqlama munosabatda bo'lindi. SHoirning ijodiy merosi kamsitildi, uning ijodiy mahoratiga shubha bildirildi, asarlarida aks etgan badiiy tafakkurining originalligi tan olinmadi.

Muhammad SHaboniy devoni adabiy an'analar asosida tuzilgan yirik adabiy majmua. Unda shoirning g'azal, qasida, ruboiy, tuyuq va muammo kabi janrlarda yozgan she'rlari mujassam qilingan. Devon mundariyasi va asarlarining badiiy arxitektonikasi, poetik tahlili shoir ijodiy merosining o'zbek milliy adabiyoti va badiiy til taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini belgilashga xizmat qiladi.

Muhammad SHaboniy lirik merosi badiiy tahlili, uning badiiy til yaratish mahorati va imkoniyatlari germenovikasi kuzatilganda shoir bu vazifani o'ziga xos mahorat bilan ado etganligining guvohi bo'lamiz. SHaboniy o'z asarlarida yangi uslub, yangi badiiy shakl yarata oldi. Uning aruz doirasida yozilgan she'rlari XVI asr o'zbek mumtoz adabiyotida tub burilish yasagan, deb aytish noto'g'ri bo'lur edi. Vaholanki, shoir o'z davrining farzandi sifatida bunday imkoniyatni moddiylashtira olmadi. SHu sababli uning she'rlari sharq adabiyoti an'alariga muvofiq XV – XVI asrlarda keng qo'llangan adabiy qoliplar va badiiy til xususiyatlarini aks ettirdi.

Badiiy ijod, badiiy asar originalligining mezoni shoirning mavjud poetik-lisoniy vositalarni asarda ziynatli nutq shaklida berish borasida yangi uslub yaratishi bilan chegaralanmaydi. SHoir o'z asarida inson ongining hali ochilmagan ufqlarini kashf qilishi kerak. SHaboniy o'z she'rlarida bunga ma'lum darajada erisha oldi, yangi tushuncha, yangi g'oyalar yaratdi. SHoirda bunday imkoniyatni taqdim qilgan til materiallaridan unumli foydalandi.

«Devoni SHaboniy» dagi g'azallar arxitektonikasini hajm nuqtai nazaridan kuzatish shoirning stabillikka intilganini ko'rsatadi. SHaboniy o'z g'azallarida kompozitsion butunlikni ta'minlashga intilgan. Baytlarning mantiqan bog'lanishi, syujetlilik shoirning shaxsiy kuzatishlari ruhiy ahvoli taqozosi bilan yuzaga kelgan hol. SHaboniy sharq poeziyasi doirasidan chetga chiqishga intiladi, g'azal kompozitsiyasiga individual yondoshishga harakat qiladi. Natijada uning g'azallarida o'rni-o'rni bilan butunlay mavzudan uzoqlashish hollari uchray turadi. Masalan, yor vasfi, hijron azobidan noliyotgan shoir birdaniga g'azalni harbiy voqealarga ulab ketadi yoki aksincha.

Masalan: Menga javr qilding, ey bag'ri toshim

Ko'ngulni saqlamay diltoq ichinda.

Muxolif Vaxshni qishlab tururda

Turush bermay turur turmoq ichinda. 12a.

SHaboniy g'azallarining asosiy tiplari ta'rifiy, tavsifiy, madh va sharhi holdan iborat. SHoir yorning (ma'shuqaning) go'zalligi, yuzi, qaddi, sochini ta'riflaydi va

binobarin, lirik qahramonning (o'zining) holini bayon qiladi, ta'rif va tavsifni yor timsolida uyg'unlashtirishga, uni madh etishga, mamduhning barcha tashqi va ichki fazilatlarini ko'rsatishga intiladi. SHoir g'azallarida shu nuqtai nazardan zamondoshlarining g'azallari bilan umumiylik kuzatilsa-da, ammo ta'rif va tavsifda hech bo'lmaganda bitta so'z, yoki so'z shakli original, birgina detal individual qo'llangan bo'ladi.

SHaboniy g'azallarining mavzui rang-barang. Albatta, u o'z salaflarda kuylanib kelingan mavzulardan uzoqlashib keta olmadi, amma ularga yondoshuvda originalligi bilan ajralib turadi. Ishq mavzusi boshqa ijodkorlarda bo'lgani kabi SHaboniy lirikasida ham etakchi mavzu. YAna yor va diyor taronasi, mehr-muhabbat, vafo va jafo, ixtilof va iztirob, ishonch va imon motivlari ham g'azallarning kompozitsion qurilishida faol ishtirok etadi. SHaboniy ham Navoiy va uning salaflari kabi majoziy ishqni haqiqiy ishqqa (ishqi haqiqiy)ga birlashtirishga harakat qiladi. YOrni keng ma'nodagi yor ma'nosida qo'llaydi:

Bu SHaboniy ko'nglini har necha taftish etar

YOrdin o'zga yo'qturur ko'nglida bir zarra huzur. 39a.

G'azallar mundarijasi muhabbat yoki firoq, furqat va hijron azobidan nolish bilan cheklanib qolmaydi, shoir o'z holi-zorini bayon qilish borasida inson va tabiat falsafasiga qo'l uradi. Hayotning, turmushning mantiqini izlaydi, inson ibtidosi va intihosi haqida fikr yuritadi:

Ey Xuroson ahli, SHabon bir avuch tuproq edi

Kimga Haq qilsa inoyat xonu ham sulton bo'lur. 42b.

SHaboniy o'z g'azallarining mavzu qirralarini boyitish jarayonida she'rlarida peyzaj tasviri, yurtga, vatanga muhabbat tuyg'ularida bo'rttirib ko'rsatadi. Ayniqsa, Samarqand, Turkiston, Hirot va boshqa joylarga berilgan ta'rif, joylardagi iqlim va sharoitlarning o'zaro qiyosi shoirning an'anaviy mavzular qobig'ini yorib chiqishga intilganidan dalolat beradi.¹¹⁶ Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, devondagi ko'pgina g'azallar shoir umrining so'nggi yillarida

¹¹⁶ Турк саройидаги нодир асар// Ўзбекистон адабиёти санъати// 1991 йил 20 декабрь сони.

yozilgan. SHaboniy, albatta, o'zini hayotdan erta ko'z yumishini, fojiali halok bo'lishini bilmagan, ammo hayotning achchiq-chuchugini totgan, ancha-muncha issiq-sovuqni boshidan o'tkazgan kishi sifatida atrofdagilarga, o'g'illariga, jiyanlari va lashkarboshilarga pand-nasihati tarzida didaktik g'azallar yozgan. Muhammad Solih «SHayboniynoma» da ta'kidlashicha, u so'zamol va bilimdon bo'lganligidan ko'p vaqt nutq irodati qilganida yigitlar, hatto, ko'zlariga yosh olganlar: shoir ularning ko'ngliga ta'sir qila oladigan so'z va iboralar topa bilgan. Devon tematik arxitektonikasini kuzatish shuni ko'rsatadiki, shoir va shoh SHaboniy o'rni-o'rni bilan o'z nasihatlarini, mulohazalarini poetik uslubda ifodalagan. Ta'kidlash lozimki, bu unga yigitlarning ruhini ko'tarishda, qo'shinning intizomini saqlashda qo'l kelgan bo'lsa kerak. Xususan, 1501 yildagi Samarqand qamali haqida yozadi: «Samarqandni qabab turganda, safar oyining boshida, bu mahalda lashkar ichida shurb bisyor bo'ldi, deb ayttilar. Ersa, so'l qo'lning namozguzor yigitlarini yuborib, sharob xumlarini buzdurdim. Ul kecha yotoq yigitlari bilan o'lturganda bu g'azalni ayttim» 50a.

SHaboniy devoni yaxlit lirik to'plam sifatida avvalidan oxiriga qadar ijodkor ruhiy holatining badiiy in'ikosi sifatida shakllangan. G'azallar va boshqa lirik asarlar arxitektonikasini shakllantirishda shoir vaqti – vaqti bilan o'zining asar yozilayotgan vaqtdagi tarixiy voqealarga shaxsiy munosabati yoki ularning umumiy obzorini keltiradiki, bu unga she'rni omma – o'quvchi tomonidan engil va to'g'ri o'zlashtirishi uchun zarur badiiy-psixologik arxitektonika yaratishga xizmat qiladi.

SHoir she'rlarning arxitektonik imkoniyatlarini shakllantirish jarayonida qator san'atlardan unumli foydalangan. Qiyosiy assotsiativ uslubdagi tashbih, tansiq us-sifot, murot an-nazir, yoki emotsional mubolag'a tasvir usullari: tablig', murojaat, ritorik so'roq, savolu javob, shuningdek, tazod, tajnis va yana ko'pgina san'atlar shoir devonining badiiyligini ta'minlagan.

Xususan, shoir talmeh san'atining badiiy-poetik, falsafiy-estetik hamda ratsional-logik imkoniyatlaridan mukammal foydalangani holda patetik g'oyalarni

asar zamiriga frazeologik ibora kiritish bilan amalga oshiradi. SHu o‘rinda asarda g‘oyani kuchaytirish maqsadida u irsol ul – masal san’atidan ham foydalangan:

Ne g‘am ishqing ko‘ngulni qilsa vayron

Kim erur doimo vayronada ganj. 116b.

baytida «xazina ilonli vayronada yotadi» masali orqali u o‘z ruhiy holatini, o‘zining asl boyligi muhabbati ekanligini masala orqali ifodali, binobarin, poetik tasvirning keng imkoniyatlari doirasida ta’sirchan uslubda ifodalamoqda.

Devondagi mavzularning an’anaviyligi ayrim o‘rinlarda qofiya va radiflarning an’anaviy shaklda qo‘llanishini ta’minlagan. Ammo «ko‘ngil», «kelmadi», «bo‘ldi» kabi an’anaviy radiflar bilan bir qatorda shoir hali she’riyatda qo‘llanilmagan (yoki kam qo‘llanilgan) so‘zlarni radif qiladiki, bu bilan shoirning an’anaviylikdan chekinishga intilishi yaqqol seziladi. SHu o‘rinda ta’kidlash lozimki, an’anaviylik, klassik shakl asar estetik ruhini ta’minlashga xizmat qiladi, bu-aksioma. Ammo individual shakl, yangi usulda so‘z qo‘llash ijodkorning matn uslubidagi alohida maqsadini shakllantiradi. SHaboniy she’rlarida qo‘llangan «chibin», «bo‘lum-bo‘loday», «ekin» kabi radiflar uning psixologiyasida ekzotikaga bo‘lgan intilishni ko‘rsatadi. Tabiat qo‘yniga sayohat unga yangi ruh bag‘ishlar ekan yangi ruh yangi, «tesha tegmagan», original so‘zlar - lingvopoetik arxitektonikada ham o‘z aksini topadi. Asar tarkibiga bu kabi ekzotik so‘zlarni kiritish shoir tasavvurining ijtimoiy, tabiiy paradigmalarini ortiqcha izohlarsiz tushunishga yordam beradi.

Qofiyalardagi originallik yoki qofiyaviy ekzotika nafaqat oddiy so‘zlarni badiiy istilohga kiritishga bo‘lgan urinish, balki shu harakat zamiriga singgan olam hodisalarini balandparvoz so‘zlar domida qoldirmagan holda elementar izoh ortidagi buyuk g‘oyalar inkishofini izlash sifatida qabul qilinmog‘i lozim. Bunday arxitektonik tuzilish g‘azal xalqchilligi bilan bir qatorda unda emotsional-psixologik kechinmalarning original germeneytikasini shakllantirishga yordam beradi.

Masalan, devonda 141-ab sahifadagi g‘azalning to‘qqiz bayti «birov», «ikkov»dan tortib, to «to‘qqizov» gacha bo‘lgan jamlov sonlar bilan qofiyalangan.

SHoir qofiya soʻzlarda oʻz badiiy – estetik qarashlarini sanash orqali jamiyat muammolariga munosabatini bildirgan.

SHaboniy devonidagi asarlar munadariyasi uning ijodi haqida toʻliq tasavvurga ega boʻlishimiz uchun imkoniyat yaratadi. SHEʼrlarda yor-diyor muhabbati, sogʻinch va ishonch, iltijo va iltifot, tamanno va tasanno, hayrat va hasrat, alam va shodlik tuygʻulari shu qadar ustalik bilan uygʻunlik kasb etganki, ularning poetik-lisoniy assotsiatsiyasi inson ichki, ruhiy dunyosining qator qirralarini turli ranglarda ochib berishga xizmat qilgan.

YOrning yuzi, koʻzi, qomatu zulfi tasviri, aqli idroki, nozu karashmasi tavsifi gʻazallar leytmotivini tashkil qilgani holda inson goʻzalligi-jamiyat goʻzalligini tabiat mukammalligiga bogʻlagan holda ijtimoiy mukammallikka intilish pok va yorqin tuygʻular hosilasi boʻla olishini tushuntirishga intiladi shoir. YAna sheʼrlardagi oshiqning yor firoqidan chekkan azob-uqubati, hajr oʻqidan olgan dil yarasi, bevafo falakning musibati, ishq jabr-zulmidan nolishi kabi detallar hissiy dekadanslik-tushkunlik ruhiyati andozasi boʻlgan kechinmalar qalb manzaralari paradigmalarining davomiyligidan dalolat beradi. SHaboniy lirikasi falsafiy mundariyasi, undagi mantiq oʻziga xos originallik bilan sugʻorilgan. SHoir oʻz ichki dunyosi, dunyoqarashini maʼlumoti saviyasi, mentaliteti darajasida yoritishga intiladi va bunga erishadi ham. Bu uning ilmi zohir va ilmi botindan olgan oʻziga xos tushunchasi bilan toʻldirilgani holda badiiy kashfiyotining imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

SHaboniy lirikasining badiiy gʻoyaviy jihatlari bir tomondan sharq mumtoz sheʼriyatining eng ilgʻor va anʼanaviy xususiyatlarini oʻzida mujassamlantirganligi bilan boshqa tomondan original , individual badiiy mahoratni lirik satrlarda oʻynoqi va sodda tilda ifodalaganligi bilan oʻziga xos ahamiyat kasb etadi.

5.3. SHaboniy lirikasida soʻzlarning shakl va maʼno paradigmaları germenevtikasi

Tildagi soʻzlarning shakl va maʼno paradigmaları qaysidir maʼnoda inson ruhiy dunyosining psixofiziologik holatini, tushunchalaridagi xilma – xil koʻrinishlarini aks ettiradi. Biroq ulardan foydalanishda yangi maʼno, yangi gʻoya

yaratish uchun yangi, original lug‘aviy qurshov hosil qila olish mahorati ham muhim. Toki she‘r arxitektonikasi, so‘zlar distributsiyasi badiiy yolqin ma‘no spektrlarining tovlanishi uchun kosmik assotsiatsiya yaratadi.

She‘rning bunday o‘ziga xos ko‘rinishini uddalash, asarlarida originallik holatini ta‘minlash, binobarin adabiy germenektikaning yuqori darajasini shakllantirish individual talant, iste‘dodning yorqin qirrasini hisoblanadi.

So‘zlarning lingvopoetik imkoniyatlari asnosida SHarq poeziyasida iyhom va tajnis san‘atlari hosil qilishda foydalaniladi. SHoir SHaboniy o‘z asarlarida ma‘no paradigmalarining kosmik spektrlarini tovlantirish jarayonida ona tilidagi bu imkoniyatdan keng foydalanadi.

Iyhom va tajnis san‘atlari leksik-semantik birliklarning shakl va paradigmalariga asoslangan badiiy san‘at. Asarda shoir bir baytning ichida ikki omonimik munosabatdagi so‘zlarni qo‘llaydi. SHakldosh so‘zlarning potensial imkoniyatlaridan mukammal foydalangani holda hali inson ongi ilg‘ab olmagan yangi tafakkur ufqlarini ishg‘ol etadi. SHakldosh so‘zlar mantiq dunyosini anglab etish inson hayoti va tabiat – borliqning turli-tuman rang-barangligini inkishof etishning bir usulidir. SHu bois biz devonda shakldosh so‘zlar vositasida aks etgan matn ma‘no xususiyatlarining ayrimlari haqida fikr yuritimiz.

Quyida bir baytning ma‘no qirralarini shakllantiraylik:

Har kun g‘ami ishqidin ko‘nglima safar qilur

Sad tavbani sindirub, yuz tavba asar qilur. 39b.

SHoir so‘zning ma‘no paradigmalarini yaratish bilan bizga bir bayt ichida, so‘zlarning yagona mavjud arxitektonik matn, distributiv imkoniyatlari doirasida quyidagi mantiq rang-barangligini taqdim etgan:

1. (Dildor) har kuni ishqining g‘ami bilan mening ko‘ngil uyimga safar asnosida kirib keladi (ya‘ni, yor xayoli muttasil mening qalbimda). Men uni o‘ylamaslikka yuz tavba qilgan edim, biroq u tavba davorini (arabcha sad-devor) o‘zining ruhiy go‘zalligi bilan buzib, baribir o‘z go‘zalligi oldida tavba qildiradi, yoki yuz tavbaga yuz marta bosh egdiradi.

2. Men uni o‘ylamaslikka yuz (forscha sad-yuz) tavba qilganim holda ishqining g‘ami qoshida yana yuz (bet va son) bilan diydorlashuv uchun ruh paydo qilaman.

3. Imon vositasidagi tavba devorini buzib, yuz sifatining asari ta’siri bilan yuz bora tavba qildiradi.

Baytda aks etgan arxitektonik lingvopoetikaning germenevtik qirralarini turli xilda shakllantirgan holda biz «sad» va «yuz» so‘zlarining ma’no farqlari orqali differensial g‘oyaga erishmoqdamiz. So‘zlarning distributiv assotsiatsiyasi tajnisi tomm va iyhom san’atlari (poetik nuqtai nazardan) badiiy tafakkurning imkoniyatlari cheksiz ekanligidan dalolat beradi.

SHoir shakldosh so‘zlar semantik imkoniyatlarini mukammal egallagani holda poetik rang-baranglik chegaralarini kengaytiradi. «YOn» so‘zi hozirgi o‘zbek tilida ham ikki-«tomon» va buyruq fe’li ma’nolarida qo‘llanadi. Eski o‘zbek tilida uning yana «ortga qaytmoq» ma’nolari ham faol lug‘aviy qatlamda bo‘lgan. SHaboniy so‘zning bu ma’nolarini bir matn doirasida uyushtirib, matnning o‘qimishli, jozibador va serqirra ma’noli bo‘lishiga erishmoqda:

YAna do‘stlar firoqi bir soridur

Firoqdin yonmadim yondim deganda 11a.

SHoirning bir bayt tarkibida shakldosh so‘zlarni qo‘llash bilan bir qatorda ularning har ikkalasiga omonim ma’nolarni yuklab she’rning ta’sirchanligi va ma’nodorligini kuchaytirishga erishgan. «Firoq», «hijron» mahbubni yondiradi, «yonmoq» fe’lining «qaytmoq» ma’nosi ikkinchi misrada yangi ma’noga, «firoqni o‘z ixtiyorim bilan tanladim» ma’nosiga asos solmoqda. YUqoridagi tahlil asosida baytning mazmunini «firoq azobi meni yondiradi, biroq men firoq azobidan qo‘rqib ortga, (sevgidan) qaytadiganlardan emasman» - ma’nosi shakllanadi.

YOki quyidagi baytda «o‘z» so‘zining turli ma’nolari ostida matnning ifoda imkoniyatlari kengayganini ko‘rish mumkin:

SHaboniy nolishi tundun o‘zuptur

Ne zulfga tushtum o‘sh o‘zdum deganda 11a.

Tun zulmati cheksiz-chegarasiz, ammo shoirning, oshiqning azobi ham chegara bilmaydi. SHu bois u o‘z azobi iqrori borasida tun zulmati pardasini yirtib chiqishga qodir. «Zulf» so‘zining «tuzoq» ma’nosi uni yana har qanday holatda ham tuzoq domida qolayotganligidan dalolat beradi.

SHaboniy o‘z asarlarida so‘zlarning yangi leksik-semantik, stilistik imkoniyatlarini izlab topish, ularning ma’no va shakl qirralarin kashf etish, binobarin, asar tavsif imkoniyatlarini kengaytirish borasida ma’lum ijodiy cho‘qqiga ko‘tarila olgan. Xususan, quyida ikki jumlada shakldosh so‘zlarni yonma-yon qo‘llab ma’noni so‘z o‘yinining ichiga burkaydi:

Etti ohimning tutuni etti ayvonig‘acha 12b.

YOki: Naylasun g‘ayring ko‘ngulda nuqta xoling borida 13b,

Bo‘lmag‘il g‘ofil kechalar, ushbu xoling borida 13b.

YOki: Ne uchun ushbu cherikda so‘rmadi qardoshlarim,

So‘rmasa andin ne parvokim, meni so‘rdi chibin 118b.

YOki: La’li nobindin qon icharmen qonimdin qonmayin. 30a.

Poetik asarda germeneytika ko‘p hollarda so‘z istifoda imkoniyatlarining variantlilikiga asoslangan holda shakllanadi, bunday variantlik she’r arxitektonikasining asosida yotadi. YA’ni so‘zlarning ma’lum assotsiatsiyasi til lug‘aviy ifoda qatlamining yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, etnik yoki etimologik jihatdan differensial iste’mol qilinishi orqali ham yangi holat yoki ma’no tovlanishiga erishish mumkin. Bu xususda quyidagi bayt xarakterli:

Lovi lashkar himmatidin ushbu sadni bog‘lading

Sen o‘zing yolg‘uz turib, xirsingga sad bog‘la yana 10b.

Birinchi misradagi «sad» iyhom vositasida semantik – stilistik variatsiyaga ega. Arabcha «ayn» bilan yoziladigan «sa’d» o‘zbek tilida ham «baxt», «tole’», «yaxshilik» ma’nolarida qo‘llangani holda talaffuz yoki vazn talabi bilan aynsiz yozilganda ham shu ma’nolarni istifoda qilishi mumkin. Natijada, bir bayt ichida «sad» so‘zi uchta teng ma’noga: «baxt-tole’», «devor» va «yuz»(son) ma’nolari bilan shakllangan. Eski o‘zbek tilida fors tilining kuchli ta’siri she’r matnida etnik alternativlikka imkoniyat yaratgani holda ularning shakl va ma’nolarning ona

tilidagi differentsiatsiyasi orqali yangi fikrlash jarayoni shakllanishi uchun asos bergan.

Eski o'zbek tilida til oldi yumshoq «u» tovushi bilan ovozlantirilgan «tuz» so'zi «tuzmoq», «dala» (yoki «kenglik»), «to'g'ri» va shu ma'no orqali shakllangan «o'q» ma'nolarida qo'llangan. SHoir so'zning bu ma'nolaridan foydalangan holda bir she'rning ichida ham raddul qofiya san'atiga, ham qaytariq orqali so'z o'yini va poetik-lisoniy assotsiatsiya, she'r arxitektonikasining originalligi borasida yangi g'oya ibtidosini ta'minlagan:

Qoshlaring yolarki anbardin yoyibsan tuzlaring 96a.

Ikkinchi misrada:

Ey ko'ngul jahd aylakim etsun falakka tuzlaring 96a.

YAna bir o'rinda:

Zohiding so'zi bilan tuz-to'g'ri yo'ldin chiqmasam 103b.

YAna bir o'rinda:

SHul ko'ying tuzunda etti zarrai xoling bila 156b.

Mumtoz adabiyotda arab alifbosida «alif», «mim», «yoy» kabi harflarning shakl imkoniyatlari poetik obraz darajasigacha ko'tarilgan. Agar biz mavzuga naturalistik pozitsiyadan yondoshsak, bu shakl imkoniyatlari poetik simvol orqali inson ruhining tabiatdagi analogiyasini shakllantiradi. Inson qalb manzarasini harfning shakl imkoniyati orqali reallashtirish shoir asari ifoda ko'lamining ma'nolar assotsiatsiyasi parametrlarini kengaytiradi:

Lavh yuzungda ajabdur bu yozilg'an ikki yo

Kim ne teb yozib, bu yo g'amzangni pinhon aylading 86a.

Birinchi misradagi «yo» birdaniga to'rt ma'noda qo'llangan: «harf», «kamon», «qosh» va «yoki» (bog'lovchi). Ikkinchi misradagi «yo» ham uch ma'noda: «to'r», «kamon» va «qosh» ma'nolarida. SHu o'rinda shoir «yo» harfining shakl imkoniyati orqali yasalgan «yoz» so'zining «yoyilgan», «kengaytirilgan» (joy yoki dala) ma'nolarini olishga erishgan. «YOz» so'zi boshqa bir o'rinda «ochmoq» ma'nosini ham yaratgan:

Hajr shomida netakkim bo'ldi yozmas ko'zlaring 83a.

Insonning ijtimoiy holati orqali yasalgan poetik obrazdan san'at yaratish jamiyat psixologiyasining tabiatdan uzviy ravishda so'z, binobarin, ong harakatini gorizontal va vertikal yo'nalishlarini ta'minlaydi. Arxaik elementlar vaqti-vaqti bilan nafaqat so'z o'yini uchungina qo'llangan, balki so'z o'yini orqali ijtimoiy-badiiy ongning yoki qalb ruhiy manzarasining mazkur holatdagi tasvirini ochishga imkon bergan. Quyidagi misrada shoir so'zning omonimik assotsiatsiyasi orqali poetik obrazga nisbatan sentimental hissiyotini uyg'unlashtirishga erishgan:

Seni yuborgali shodim, o'zumda yo'q shodlig' 119a.

Qadimgi turk xoqonligida «shod» mansab va lavozim sifatida xoqondan keyingi daraja sifatida qo'llangan. SHod, shuningdek, qo'shinning so'l qanotiga qo'mondonlik ham qilgan. SHE'rda bu termin «quvnoq» ma'nosidagi «shod» so'zi bilan semantik-stilistik aloqaga kirgan. Parallel san'atlar orqali tamomila yangi germenevtik maydonni yaratgan.

YOki: Otang qulduru qullar aro qarg'a

Seni topqan uchun otangni qarg'a 15b.

Jumlasidagi «qarg'a» so'zining «qush», «la'natlamoq» ma'nolari ham ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish yoki munosabat variatsiyalari parametrlarini aniqlashga xizmat qilgan.

SHakldosh so'zlar orqali yaratiladigan radd ul-qofiya san'ati qaysidir ma'noda olam va odam munosabatlarini aylana shaklda tushunishga turtki beradi. Olam hodisalari ma'nolarning qiyosiy-assotsiativ uyg'unligi falsafiy ma'noda ekzotik va ijtimoiy diskriminatsiyani inkor qiladi. Agarda jumla, tushunchalar bir maydonda teng yotar ekan, shu so'z yoki termin vositasida ibtido olgan sinfiy munosabatlar nima uchun differentsiatsiyaga ega bo'lishi kerak? Demak bir matn maydonida bir shaklli so'zlarni qo'llash sinfiy diskriminatsiyaga barham berishi kerak. Sevgi oldida shoh ham, gado ham teng. Omonimik so'zlar asosidagi radd ul-qofiya san'ati aynan shu holatga ishora qiladi. «Iroq» so'zining quyidagi ma'nolariga e'tibor bering: 1. «uzoq» ma'nosida:

Oh netay do'stlar bo'ldi Samarqand iroq 81a.

2. Ikkinchi baytda «kuy», «jirlov», «ohang» ma'nolarida:

Toza bo‘lur jismu jon har necha bo‘lsa iroq 81b.

Xuddi shu misra adabiy asarning inson ruhiyatiga katarsis orqali ta’siri haqidagi Aristotel nazariyasini eslatadi. San’at, kuy inson ruhini tozalaydi, uni yangi, pokiza, binobarin, samimiy munosabatlarga chorlaydi.

3. Uchinchi baytda ijtimoiy holatda ichki munosabatlarning qutbiy qirralarini aniqlashga yordam beradi:

Kim qariliq vaqtida bo‘ldum alardin iroq 81b.

4. To‘rtinchi misrada o‘zining harbiy maqsadlarini so‘z o‘yiniga kiritib, poetik ifodaning nafaqat estetik, balki vertikal maydonda ijtimoiy-ruhiy imkoniyatlarini yaratishga erishgan: o‘rta asrlarda hukmdorlarining tashqi va ichki siyosati birinchi o‘rinda harbiy potensial holatiga asoslangan. Tashqi munosabatlarni shakllantirishda harbiy razvedka katta rol o‘ynagan. Quyidagi misra ifodasi shunga ishora qiladi:

Qilsa muyassar xudo naylayin ahli Iroq 81b.

Omonimik so‘zlarning shakl va ma’no xususiyatlarini aks ettirish jarayonida shoir inson ichki dunyosining ziddiyatli ko‘rinishlarini ham unutmaydi:

CHunki haqdin to‘la bo‘ldi ichimu toshim mening 83a.

«Ich» va «tosh» so‘zlari o‘zbek tilida ot so‘z turkumiga oidligi bilan «ichki dunyo» va «tashqi dunyo» ma’nolariga, fe’l so‘z turkumiga oidligi bilan «ichmoq», «toshmoq» ma’nolariga ega. Aynan shu ma’nolar matn germenevtik imkoniyatlarini, mazmun arixtektikasining, binobarin, so‘zlarning omonimik ma’nolar differentsiatsiyasini shakllantiradi.

SHoirning matn arxitektikasini tuzishdagi mahorati shundaki, bu erda har ikkala so‘zning iboraviy semantik paradigmalardan mukammal foydalangan holda asarda matnning mazmundorligini oshirgan. Asar yozilgan vaqtdagi shoirning tashqi – ijtimoiy-harbiy ahvoli va ichki- ruhiy – psixologik ahvoli ikki so‘zning semantik-stilistik differensial paradigmalari ichida yotadi.

Iyhom vositasida matnning leksik-grammatik strukturasi kelib chiqqan holda quyidagi ma’nolarni tushunish mumkin:

1. Ichim: 1) qornim to‘q; 2) ongim, zehnim to‘la, aqlim etarli; 3) oilam, qarindosh-urug‘larim, yaqinlarim yonimga yig‘ilgan; 4) (qo‘mondon sifatida) jangga etarli lashkar to‘plangan; 5) xazinam, boyligim yoki moddiy ta‘minotim etarli.

2. Tashim: 1) ustim but; 2) tashqaridan keladigan barcha odamlarim yig‘ildi; 3) atrofimda dushmanlarim to‘ldi va ularning kimligi aniq.

Lirik asarning matn xususiyatlari shoirga inversiya yoki badiiy-tasviriy priyom orqali so‘zlarning shakl va ma‘no xususiyatlari orqasidagi semantik paradigmalar maydonini hosil qilish uchun imkoniyat beradi. Taqdim qilingan lirik matnni arxitektonik tavsif va interpretatsiya qilish jarayonida nafaqat so‘zning leksik-semantik, stilistik imkoniyatlari, balki shoirning ijtimoiy-siyosiy, ruhiy-psixologik holati bilan birgalikda jismoniy-fiziologik imkoniyatlari va talanti ulkan ahamiyatga ega ekanligi yuqoridagi matn tahlili jarayonida namoyon bo‘ldi.

Muhammad SHaboniy yirik davlat arbobi, sarkarda, olim va so‘z san‘atkori sifatida badiiy matnga imkon darajasida ulkan ma‘nolarni yukladi, so‘zlarning ifoda imkoniyatlarini kengaytirdi. Bu hol uning g‘azallarida turli san‘atlarning muvaffaqiyatli qo‘llanishi uchun imkoniyat yaratdi.

5.4. SHoirning badiiy – tasviriy vositalar orqali matn germenevtikasini shakllantirish mahorati

Asarning badiiyatini yuzaga keltiruvchi vositalar, o‘xshatishlar, epitet, so‘zlarning turli xil fonetik, deksik-grammatik shakl ifoda imkoniyatlari matn ifoda imkoniyatlari orqali insonga borliqning turli ma‘naviy rangli dunyosini aniqlashga yordam beradi. Badiiy-poetik nutqning boshqa nutq shakllaridan farqi – undagi o‘ziga xos leksik-grammatik jarayon, emotsionallik, ritm, inversiya, badiiy-tasviriy vositalarning originallik imkoniyatlari, nutqning fonetik-intonatsion tovlanishlari va hokazo.

Epik asarlardan farqli o‘laroq she‘riy asarlarda, xususan, g‘azal janrida poetik tilning mana shu xususiyatlari ijodkor ichki dunyosini, uning qalb manzaralarini ochib berishga xizmat qiladi. SHoir bu o‘rinda nafaqat oddiy milliy qobig‘dan uzib

olingan individ sifatida, balki o'sha davrda millat tili, ruhi, badiiy-estetik darajasi, umuman olganda uning borlig'ini ko'rsatadigan oynaga aylanadi. Uning asarlarida aks etgan so'z shakllari, qolip, so'z o'yinlari, so'zning yangi shakllari, ularning leksik-semantik, stilistik paradigmalari qaysidir ma'noda milliylik mezonlarini belgilashga xizmat qiladi.

Lirik asarlarda shoirning vazifasi ma'lum bir qolip (klishe) doirasida so'zlarning leksik-semantik xususiyatlarini hisobga olib, ulardan shunday badiiy arxitektonika, distributsiya yaratishki, shakllangan sintagma o'zining mazmun doirasida mavjud so'zlarning ma'no tovlanishlarining yangi farqlarini, yangi shakllarini keltirib chiqarsin. Badiiy tilning yana bir muhim xususiyati mana shu kutilmagan holatda so'zlarning yangi assotsiatsiyalari orqali tamomila original ma'nolarini yaratishdan iborat. Poetik tilda bunday holatni shakllantirish uchun badiiy-tasviriy vositalar: o'xshatish(tashbeh), qiyoslash (jomii tanho), iboraviylik (talmeh), zid ma'nolilik, ziddiyat (tazod) kabilar yordam beradi. Real badiiy matnda shoir so'zning mavjud yoki mavjud bo'lmagan shakl xususiyatlaridan maqsadga muvofiq istifoda qilishi mumkin. Aynan shu hol uning poetik ijodkorligini ta'minlaydi.

Qadimgi turkiy adabiy yodgorliklar poetik xususiyatlarini o'rgangan N.Rahmonov yozadi: «Agar yodnomalardagi metafora va o'xshatishlarning semantik xususiyatlari, strukturasi (ya'ni predmet, obraz va belgi kabi uch elementga ega bo'lishi) nazarda tutilsa, bo'ritag, qo'nitagni metaforik o'xshatish emas, to'g'ridan to'g'ri o'xshatish deb qarash kerak bo'ladi. O'xshatishdagi formal ko'rsatkichlar (-cha, tag) uni metaforadan farqlovchi asosiy belgilardan biridir. Metafora formal ko'rsatkichlarga bog'liq bo'lmay, balki semantik taraqqiyot tufayli kelib chiqadi»¹¹⁷. SHaboniy g'azallarida ham o'xshatishlarning ikki usuli eng ko'p uchrashi kuzatiladi:

¹¹⁷ Ўлмас обидалар. –Т.:1989.192.

1) vositali tashbeh (tashbihi sarih yoki tashbihi mutlaq), bu uslubdagi o'xshatishlar ko'makchilar (kabi, singari, yanglig', bikin), yuklamalar (-dek, day, xuddi, naq) vositasida hosil qilinadi.

2) bevosita tashbeh: istiora, metafora; bunda epitet bevosita obrazga aylanadi, predmet o'z belgisi bilan nomlanadi.

Mumtoz adabiyotda g'azal janrida yaratilgan asarlar ko'pchilikni tashkil qiladi, binobarin, g'azal janrida yozilgan asarlarda shoirning ijodiy dunyosi kengroq namoyon bo'lgan. Aynan g'azalning universal poetik arxitektonikasida so'z sehri o'quvchi, tinglovchi qalbidagi hissiyot iplarini cherta oladigan shaklga kira olgan. G'azalning O'rta asrlardagi poetik imkoniyatlari haqida qator tadqiqotlar yaratilgan. G'azal o'z ibtidosini qadimgi arab poeziyasidan oladi. Uning mavzu va shakl jihatlari ham o'sha davrdan saqlanib qolgan. G'azal keyinchalik forsiy adabiyot asosiga olinganidan so'ng bu adabiyotda asosiy lirik janrga aylandi va xuddi shu shakl va mazmunda o'zbek mumtoz adabiyotiga kirib keldi. O'zbek va fors adabiyoti bir zaminda shakllandi, har ikki tildagi adabiyot hamohang rivojlangan bo'lsa-da, forsigo'y shoirlar ko'pchilikni tashkil qiladi va ularning asarlarning badiiy xususiyatlari yuqori baholanar edi. SHu bois O'rta asrlarda nazariy asarlarning diqqat markazida o'rganish ob'ekti sifatida ko'proq fors adabiyoti namunalari turar edi. Qolaversa, o'zbek adabiyotining o'sha davrdagi vakillari, Navoiy, Bobur kabilar ham adabiyotning nazariy muammolariga munosabat bildirish borasida fors va o'zbek adabiyoti o'rtasida farqni sezmagani. O'z fikrlarini isbotlash, asoslash va sharhlash jarayonida har ikki tildagi adabiyot namunalari parallel foydalanganlar. Bu hol O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda ikki adabiy til: fors va o'zbek tili bo'lganligidan dalolat beradi.

Qator olimlar fors adabiyotida g'azal janrining nazariyasi bilan shug'ullandilar. SHamsiddin Muhammad bin Qays ar Roziyning «Kitob ul mu'jam fi ma'a'ir ash'or ul ajam» kitobi g'azalni mazmunan o'rganish uchun muhimdir, chunki aynan shu kitobda g'azal mavzusi haqida fikr yuritiladi. «G'azal so'zining ma'nosi ayollar haqida so'zlash, ayollarni vash qilish, demakdir... Juda ko'p taniqli shoirlar ham g'azalni mahbubaning go'zalligini sharaflash, unga intilish yo'lidagi oshiq

ahvolini sharhlash, deb ta'riflaydilar... G'azalning maqsadi inson qalbini tinchlantirish, shuning uchun g'azalda qo'pol so'zlardan saqlanadi...»¹¹⁸

Qobul Muhammad tomonidan yaratilgan «Haft qulzum» asarida g'azal mavzularidan tashqari uning shakl xususiyatlari haqida ham fikr yuritiladi. «Bilginki, g'azal so'zi sevgi va ayollar haqida hikoya qilishni anglatadi, tom ma'nodagi bu so'z hajm va ohang bilan jipslangan bir necha bayt demakdir. Bularning birinchi bayti matla deb, har ikkala misrasi qofiyalangan baytni anglatadi. Agar ikkinchi baytning ham har ikkala misrasi qofiyalansa, zebi matla, husni matla deyiladi. Oxirgi baytni maqta yoki xotima deydilar. G'azal hajmi 11 yoki 12 baytdan oshmasligi zarur. Ayrimlar 19 baytni chegara hisoblaydilar... Agar g'azal 19 baytdan ortiq bo'lsa, qasida hisoblanadi (baytlar miqdori nuqtai nazaridan)¹¹⁹».

SHu yo'nalishda shakllangan va an'analar bois mustahkamlangan g'azal janri keyinchalik ko'plab musulmon sharqi xalqlaridagi kabi o'zbek adabiyotida ham etakchi janrga aylandi. Sevgi – muhabbat mavzusidagi g'azallar asosan ikki tipda shakllanadi: dialogik xarakterdagi g'azallar yoki sharhi hol xarakterdagi g'azallar. Demak, g'azal tarixan «men-mahbuba» ning «men-sen» yoki «men-u» shaklidagi universal lirik sxemasida tuziladi.

SHaboniy g'azallari arxitektonikasi, ularda uchraydigan badiiy-tasviriy vositalar shoir lirikasi poetik imkoniyatlarini yorqin namoyon qiladi, binobarin, shoir yashagan davr adabiy qarashlari, poetik an'analari ham shu erda o'z ifodasini topgan. Biz quyida shoirning alohida g'azallari misolida fikrimizni isbotlashga intilamiz.

Ey yuzungdin nuri ilohi, ko'zlarindin kun qamar,

YO qoshing ko'rganch seni, o'shul oy eksilib o'zdin ketar.

Ey sening jisming javohir, halqa yoyding gavhare,

Gavhar ismin eshitgach, kufru kufforlar etar.

¹¹⁸ Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс ар Розий. Китоб ул муъжам фи маъъбир ашъор у лажам. 415-416-бетлар. Қаранг: И.Стеблева. Семантика газелей Бабура. –М.: 1982. стр.9.

¹¹⁹ Қобул Муҳаммад. Ҳафт кулзум. 7-том. Лакхнау. 1891. 44-45-саҳифалар. Қаранг: И.Стеблева. Семантика газелей Бабура. –М.: 1982. стр.11.

Sochlaring tuninda Hindni sen parishon qovlading,
Zulfu sunbulung tararda subh yuzungdin asar.

Qoshlaring mehrob o'ldi, sarv qadding jon aro,
Jon aro qadding agar bo'lmasa ul jondin ketar.

Qayda bo'lsa bu SHabonni solasan maydon aro,
Munda va mashharda dilbar sening otingni bitar. 30a.

G'azal dialogik shaklda (men-sen) shoirning ekstaz holatini aks ettirish usulida shakllangan. Bu holat unda misralarning «ey» undovi bilan boshlanayotganligi uchun farqlanadi. Murojaat vositasida shoir o'zining butun mahoratini, lug'aviy imkoniyatlarini mahbubani ulug'lashga hamda o'zining-lirik qahramonning ruhiy ekstaz holatini izohlashga qaratgan.

Birinchi baytda murojaat asnosida tashbih, tashbihi mashrut qo'llangan: «agar ilohning yuzi nurli bo'lsa, senikichalik bo'lar, qamarning nuri ko'zingnikichalik bo'lar». YO qosh (yoydek qosh) simvol vazifasida ham oyga, ham qilichga o'xshatilgan, oy jonlantirilgan holatda qoshning o'zidan go'zalligini bilib, aqlini yo'qotadi-o'zidan ketadi.

Ikkinchi misrada iyhomi tomm (yoki tajnisi tomm): «yo» bu erda ikki ma'noda qo'llangan: 1-ma'noda «yo», «yoydek»; 2-ma'noda «yoki», «yoxud». «Qoshing» so'zi yoyning ma'nosiga qarab ikki vazifani bajargan. 1-«qosh», «badan a'zosi»; 2-sinekdoha usulida «oldingda, qarshingda».

SHu baytda yana murot an-nazir san'ati ham bor. «Qamar» va «oy» so'zlari o'zaro sinonimik munosabatda.

Ikkinchi baytda yana murojaat: «jism - javhar» (tashbeh), yoki «jisming javhar halqasi», «ham javhar halqasi», «ham javhar», «javhar» so'zi metonimiya hosil qilgan. SHu asnoda ramz-simvolga asos solgan. Murot an-nazir san'ati: «javhar»-«gavhar» (bu erda yana tanosub san'ati ham bor). Baytda tashohebul

atrof (tasdir ham deyiladi) san'ati ishtirok etgan.: «gavhar» so'zi birinchining oxirida va ikkinchi misraning boshida qo'llangan (takrir).

Uchinchi baytda tashbihi izmor: yashirin o'xshatish, bekitiqcha qiyos bor, «sochlaring-tun, tunde qora» (istiora, metafora). «Qoralikda sochlaring Hind tunidan ham oshib tushadi» (jomii tanho-qiyoslab o'xshatish, oshirib o'rsatish, ig'roqi fis-sifat - giperbola). Keyingi misrada murot an-nazir (sinonim so'zlarni keltirish) san'ati: «zulf-soch», «sunbul» metaforik ravishda soch ma'nosini bildirib, «zulf» bilan sinonimik qatorni hosil qilgan. «Subh» (tong) yuzga tashbihi mashrut vositasida o'xshatilgan. Baytning mazmuni quyidagicha shakllanadi: «soching qoralikda Hind tuni, yuzing oqlikda o'z nurlari bilan soching tunini tarab, ya'ni Hindning qora sochlarini oqartiradi, ya'ni tunni nihoyasiga etkazadi». Umumiy qilib aytganda, «baxti qora Hindning baxtli bo'lishi uchun sening husning bahosi vosita bo'ladi». Bu o'rinda «taramoq» fe'li epitet vazifasini bajargan. SHu baytning o'zida «soch-zulf-sunbul» sinonimik qatori, «tun-subh» leksik, «soch»(tun) – «yuz» (subh) funksional antonimiyasi ishtirok etgan. Bunday variatsiya shoir ruhiy holatining muttasil kolliziyaga obrazli o'zgarishlar orqali uchrab turishi ko'rsatishi bilan birga, uning tabiat vositalarini badiiy tafakkurda obrazli izohlay olish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

To'rtinchi baytda yana tashohebul atrof yoki tasdir san'ati, tashbih, istiora san'atlari qo'llangan. Ikkinchi misrada tashbihi izmor bor: «agar qadding (metaforik ravishda sen o'zing) bo'lmasa, ul (ya'ni oshiq) jondin ketadi», (yorning o'zi oshiqning joni ma'nosida). «Sarv» so'zi ham iyhom hosil qilgan: birinchi ma'nosi «sarvqad», «go'zal, tik qadli», ikkinchi ma'nosi «sarv qadding-jon ustuni» va manna shu orqali ikkinchi misrada tashohebul atrof (yoki tasdir) vositasida yangi ma'no kelib chiqmoqdaki, unga ko'ra «jon (oshiq-istiora) aro qadding (mahbuba-istiora) agar bo'lmasa, ul jondin ketadi, ya'ni tanadan es-hush ayriladi, jonni tark etadi.

Beshinchi baytning birinchi misrasida shoir o'z fikrini yakunlashga, lirik chekinishga intilgan: «maydon» so'zi metonimik usulda qo'llangan: «ishq maydoni» va bu maydon jang maydonining bir qismi. Ikkinchi misrada istidroq

san'ati, ya'ni to'ldirish bor: «munda (ya'ni, shu dunyoda-hashvi malih) va mashharda (u dunyoda) dilbar, seni yodlab o'tadi». Bu erda yana siyoqat ul adod va tazod san'atlari ham ishtirok etgan: «bu dunyo-u dunyo».

G'azal matnining badiiy-tasviriy vositalar leksik-semantik paradigmasi orqali mazmun va mundarijasi tahlili bizni shoirning lirik ekstaz holatidagi ahvolini tasavvur qilishga imkon yaratadi. SHoir o'z ahvoli va dilbar vasfini uyg'unlashtirishda bir xillikdan qochadi, yangi leksik-semantik vositalar izlaydi, so'zlarning yangi ma'nolarini kashf qiladi va shu asnoda u murojaat qilgan adabiy til shoirni mana shunday imkoniyat bilan ta'minlaydi. YOki aniqrog'i, shoirning ijodiy fantaziyasida, tasavvurida yuz berayotgan hodisalar tilda, jamiyat tilida aksini topadi. O'z fikrimizni tasdiqlash uchun shoirning yana bir g'azaliga murojaat qilamiz.

Labing tabassum ila tirgizurki, Masih
Zihi tabassum shirin, zihi kalomi fasih.

Karashma birla yana jonim ichra soli tannur
Ko'ngulni ovlag'uvchi bir saman uzori malih.

Qoshing yosina bo'ldi yana buta ko'nglum
Vale qaroqchi ko'zing naqdi jonim oldi sareh.

CHekub ko'zum yana kirpuklarimni rishtasina
Sarashk donasidin qildi har sori tasbeh.

Muridi ishq bo'luptur SHaboniy miskin
Dedi ishorat ila qilmadi ani tasrih. 29a-b.

G'azalda tanish motivlar uning kompozitsion taraqqiyotini ikki semantik markaz vositasida shakllanishiga xizmat qilgan.

Birinchi baytning birinchi misrasida yor labi hayotbaxsh masih (obrazli istiora, metafora), ikkinchi misrada ikkinchi semantik markaz xususiyatlari

xarakterlanadi: «tabassum shirin», «kalomi fasih» («zihi» sifatning orttirma darajasini yasaydi). Bu erda siyoqat ul adod, tansiq us sifat san'atlari: «labing masih»-malohatli shundan kelib chiqib tabassum shirin «fasih»- fasohatli. YOr (mahbuba)ning a'zolari: «lab», «tabassum», «kalom» masih, shirin, fasih so'zlaridan epitet oladi, binobarin, hamma vaqt epitet zihi bilan orttirma darajaga ko'tarilgan(tazyil san'ati-baytda ifodalanayotgan ma'noni qat'iy qayd qilish uchun so'z keltirish).

Ikkinchi baytda – yor karashmasi jon uchun tannur (tashbihi mashrut), ko'ngul ovlag'uvchi saman uzori malih, ya'ni kuo'ngil ovchisi bo'lgan go'zal yuzing malih (malohatli «uzor -yuz» tashbihi mutlaq).

Uchinchi baytning birinchi misrasida tashbihi mutlaq yoki tashbihi sarih (qoshing yosi) misra davomida tashbihi izmor(bekitiqcha o'xshatish) qo'llangan: «qoshing yosiga (kamoniga) ko'nglum-yuragim buta bo'ldi-otilish uchun o'ratildi». Buni ikki ma'noda tushunish mumkin: yuragim shakli kamon o'qini eslatganligi uchun uni o'q qilib otib yuborasan(xohlagan tomoningga), yoki mening ruhiy holatimga befarqsan, yoki menga ishqing o'qi qoshing kamondan ko'nglumga otildi-mustahkam joylandi. Lekin qaroqchi ko'zing jonim naqdini(yuragimdagi shijoatni) olib qo'ydi.

To'rtinchi baytda faqat mahbubaning badan a'zolari (badiiy detallar) ishtirok etgan: ko'z, kirpuk, ko'z yoshlarining sarashk donasi mahbuba tomonidan tasbihga («yorning domiga» istiora, tashbihi izmor) terilgan (siyoqat ul adod).

Beshinchi baytda shoir birdaniga lirik chekinishga o'tgan o'ziga nisbatan «muridi ishq», «miskin» epitetlarini qo'llagan. Lirik chekinish vositasida o'z dardining tuzalmas ekanligiga ishora qiladi. YOki «ishora qiladi-yu, fikrini oydinlashtirmaydi».

YUqoridagi ikki g'azalda matn arxitektonikasining germenevtik imkoniyatlari ko'rsatadiki, mumtoz adabiyotda, g'azal janrida shoir o'z ruhiy holatining samarali ifodasini poetik tasviriga erishish jarayonida turli-tuman badiiy-poetik vositalarni qo'llaydi. Dialogik xarakterdagi g'azallarda lirik ekstaz izhori ikki lirik qahramon: oshiq va mahbuba atrofida uyushadi. G'azalning har bir

baytidagi badiiy detal yuqoridagi holatni ta'minlashga, fikrni ta'kidlashga, mantiqni izchillashtirishga xizmat qiladi.

Badiiy vositalarning barcha ko'rinishlari – epitet, o'xshatish, parallelizm, metafora, antiteza va boshqalar badiiy adabiyotning zarur elementlari sifatida SHaboniyning dialogik xarakterdagi g'azallari tarkibiga kirib, deyarli shu shaklda sharhi hol g'azallarida ham uchraydi. Bu o'rinda ham yuqoridagi kabi so'zlardagi takroriylik, emotsiya, evfoniya, alliteratsiya kabilar asarning badiiyligini ta'minlovchi vosita hisoblanadi. Ayrim hollarda tovush takrori-alliteratsiya so'z takrori-iltizomni (yoki tasdimi) hosil qiladi. SHaboniy g'azallarining muhim xususiyatlaridan biri ularda istioraviy obrazlar, aniqrog'i epitetning obrazga aylanishi, bu hodisa metaforani hosil qiladi.

Quyida lirik qahramon I shaxs birlik olmoshi (egalik qo'shimchalari bilan) va mahbuba III shaxs olmoshi «u» (kelishik va egalik qo'shimchalari ishtirokida) ifodalangan tavsifiy – sharhi hol xarakterdagi g'azal matnini germeneytik tahlildan o'tkazamiz.

Qoshining yoyi yozilmish mohi tobonig'acha
Zulfini ayla soliptur qaddi poyonig'acha.

Ko'runguz ko'kda bulutni qildi yuzini qaro
Etti ohimning tutuni etti ayvonig'acha.

Kirpukingning o'qlari ochti susab g'uncha og'iz
Rang olur ko'nglum qonindin o'qi paykonig'acha.

Oncha kizlar erdim ushbu ishq sirin el aro
Oshikoro qildi ko'zum yoshi pinhonig'acha.

Kelmasun hargiz itingga furqatining mehnati
Furqating iti tugatti eyu et qonig'acha.

Naylasun bechora bulbul hech muyassar bo'lmasa
Kim fig'ondin ayla yong'ay bilki domonig'acha.

Bo'lmag'anidin ne g'amdur mehmoni yor ham
Bu SHaboniy ayla tuhfa qildi o'sh jonig'acha. 30a.

G'azal sharhi hol xarakterida bo'lsa ham, uch o'rinda: uchinchi va beshinchi baytning birinchi va ikkinchi misralarida lirik qahramonning bevosita ikkinchi shaxsga murojaati bor. Biroq bu hol g'azal mundarijasining xakteri uchun efemer holat bo'lib, unga dialogik xakter bera olmaydi.

G'azal matnining arxitektonik imkoniyatidan kelib chiqadigan germeneytik tasnifi quyidagicha:

Birinchi baytning birinchi misrasida tashbihning ichida istiora berilgan, ya'ni qosh-ob'ekt, detal o'xshatilmish, o'xshamish yoy, qoshning egriligi (shakl asosida) yoyga o'xshatilgan bo'lib, metafora hosil qilgan. SHu baytning o'zida istiora «mohi tobon», ya'ni yorning yuzi oy kabi yorug' va jozibali-o'ziga tortuvchi. Ikkinchi misradagi «zulf» so'zining qo'llanishida iyhom bor, ya'ni birinchi ma'noda, «zulf»-soch, «to qaddi poyonig'acha» solingan. Ikkinchi ma'noda «qulf, dom» ma'nosida, butun jismni mahv etgan.

Ikkinchi baytda tashbihi izmor muvaffaqiyat bilan qo'llangan, shuningdek, uning zamirida iyhom bor: ko'kda bulut – abr, abr-qosh, ko'kdagi bulutdan maqsad, uni qoshga o'xshatish, o'xshatish davomida tashbihi aks keltirilgan-oy uning (mahbubaning) yuzi. Ikkinchi misrada shoir tajnisi tommga erishgan: etti (fe'l)-etti(son).

Uchinchi baytda shoir bevosita ikkinchi shaxsga murojaat qilgan bo'lib, bu hol unda ta'sirchanlikni-ekstazning yuqori fazasida oshiq holatidagi ta'sirchanlikni oshirish uchun qo'llangan xolos. Bunday hodisa haqida I.Stebleva yozadi: «SHarhi hol xakteridagi g'azal matniga murojaatni kiritish, uning matnini dialogik

shaklga aylantiradi va bu bilan undagi ta'sirchanlikni oshiradi»¹²⁰. Ikkinchi misra mundariyasi uni yana sharhi hol shakliga qaytargan.

Bu erda yana metonimik xarakterdagi metafora bor: «kirpuking o'qlari», keyin davomida tashbihi izmor, ya'ni «ochti susab g'uncha og'iz», ya'ni «ko'z ochdi». Ikkinchi misrada iboraviy uslubdagi tashbihi izmor: «ko'nglum qonindin rang olur», ya'ni «kiprigi uchlaridagi yosh qonli». Tasdir san'ati ham ishtirok etgan. Kiprikning paykonga –metal boshqoli o'qqa o'xshatilishi metafora.

To'rtinchi bayt umumiy ma'noda izoh-tafsir san'atini tashkil qilgan, chunki baytdagi ma'noga izoh kiritgan: ko'z yoshini, qonli yoshni aynan oshiqning o'ziga nisbat qilgan.

Beshinchi baytda yana dialogik uslub qo'llangan: «itingga»-lirik qahramonga(oshiqqa), ikkinchi misrada istiora (metafora) rivojlantirilgan: «furqating iti». Bu erda yana jam' va ta'dil san'atlari ham ishtirok etgan.

Oltinchi baytda metafora «bulbul», metonimiya «domonig'acha», ya'ni «oxiriga qadar, tamomila» ma'nosida.

Ettinchi baytda shoirning tafsir va tajozub san'atlariga murojaat qilganligi, uning umuman yuqoridagi fikrlarini hammasi uchun yakuniy xulosa yasashga intilganidan dalolat beradi va bir jumla bilan izohlanadi: «mehmoni yor bo'lmadi», ya'ni yorning iltifotiga musharraf bo'lmadi.

Amalga oshirilgan asar arxitektonikasining poetik-germenevtik tahlillari ko'rsatadiki, g'azalning dialogik yoki sharhi hol xarakterida ifodalanishi uning asosan shakliy, ya'ni ekstaz holatining atrofda g'ilarga nisbatan ifodasiga bog'liq. SHu bois ulardagi umumiy tomonlar ko'p, xususan, she'rda g'oya ikki poetik obraz(semantik markaz) atrofida uyushadi. Har ikkala tipdagi g'azalarda ham shoir mavjud lisoniy maydonda, mavjud leksik-semantik vositalar ishtirokida o'quvchi ongida (tasavvurida) o'zining ekstaz holatidan kelib chiqadigan holatni nazarda tutgan holda fikrlar mundarijasini bayon qiladi. SHoir tilda, ongda mavjud holatlardan tashqari yangi, original g'oya yaratishga intiladi, yangi ma'noni ixtiro

¹²⁰ Стеблева И. Семантика газелей Бабура. –М.:1983. стр. 189.

qiladi. SHoirning poetik mahorati har ikkala uslubdagi g‘azallarda ham poetik san‘atlar vositasida namoyon bo‘ladi, chunki aynan san‘atlar g‘azalda badiiy fantaziyani ta‘minlovchi poetik vosita sifatida ishtirok etadi. Lingvopoetik vositalarning san‘at tufayli ma‘lum matn arxitektonikasida (distributsiyada) yangi ma‘nolarining ixtiro etishi (ibdo san‘ati) poetik tilning ijodiy imkoniyatlari doirasida yotadi.

Qadimgi turkiy yodgorliklar poetikasi bo‘yicha kuzatishlar olib borgan N.Rahmonov ta‘kidlaydiki, qadimgi turkiy toshbitiglar, xususan, Kultegin bitigtoshining lirik uslubini ta‘minlagan holat shundan iboratki, u davrda poetik til keng qamrovli bo‘lib, lirik vositalarni atroflicha epik janrlarga tayangan holda yoritish imkonini bergan, ammo epitetlar: o‘xshatish, ritm va boshqa vositalar asrdagi poetik ruhni saqlashga xizmat qilgan. SHu o‘rinda ta‘kidlanishi lozim bo‘lgan yana bir hol muhimki, bunda lirik matnlarda logik urg‘u doimo epitetlarga tushadi, chunki aynan epitet badiiy ruh in‘ikosi, asar matni fantaziyasini ta‘minlovchi vositadir.

Epitetlarning qo‘llanishi badiiy adabiyotda turlicha kechadi, u davr ruhi, ijtimoiy ongning shakllanishi bilan bog‘liq. Masalan, qadimgi turkiy yodgorliklarda ma‘lum predmet yoki ob‘ektlarga nisbatan bir xil atributlarning qo‘llanishi mif, kult yoki ideal tushunchalarni ifodalash bilan bog‘liq bo‘lgan. Masalan, qahramonlarni doimo alp, dono yoki yovuz, bilimsiz sifatida tasvirlash yoki voqea-hodisa, ob‘ektlarni muqaddas deb qarash tufayli unda mifologik tushunchalar o‘z aksini topgan. Binobarin, eng qadimgi davrda (VIII asrgacha bo‘lgan davrda) abstrakt fikrlashga moyillik bo‘lmagan¹²¹.

O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarida ijtimoiy sharoit tubdan o‘zgarishi bilan bir qatorda ijtimoiy ongning shakllanishida ham o‘zgarishlar yuz beradi. Endilikda oddiy mifik taassurotlar ijtimoiy borliqning real obrazlariga aylanadi, abstraktlik konkretlik kasb etadi. SHoir ikkinchi tabiat (jamiyat) vositalarini epitet

¹²¹ Ўлмас обидалар. –Т.: 1989. 169-бет.

sifatida qo'llashdan yoki mifik obrazlarni ular bilan yonma yon keltirishdan hech qanday g'ayritabiiylik his qilmaydi.

SHaboniy g'azal kompozitsiyasini qator poetik san'atlar vositasida tuzadi. YUqoridagi g'azallar tahlilida kuzatganimizdek, g'azal arxitektonikasi paradigmalarida so'zning leksik-semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, so'z ma'nosi uning shakli bilan mustahkam bog'liq bo'lgani holda, matn ichidagi so'zlarning tartibi, so'zlarning arxitektonik assoatsiatsiyasi ham asar g'oyasining yolqin asosida shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Arxitektonika she'r-shoir, ijodkor ichki dunyosining so'z, ritm, ohangdagi tuzilishi demakdir.

Badiiy matn germenevtik tahlili ko'rsatadiki, so'zning semantik etimoni (o'zak, boshlang'ich ma'nosi) bir ma'noni ifodalasa, uning inson mentalitetidagi, lisoniy imkoniyatidagi yolqin asnosida shakllanadigan semantik paradigmalari so'z ma'nosining to'xtovsiz kontinuumiga (ma'nolarning o'zgarib borishiga), binobarin, asar mazmunining turli parametrlarda shakllanishiga olib keladi.

She'riy matnda, g'azalda so'z ma'nosini belgilashda distrubitsiya ham muhim o'rin tutadi, bu o'rinda shoirning inversiya orqali ma'no paradigmalarini yarata olish mahorati ko'zda tutiladi. Poetik nutqning emotsional taraqqiyoti albatta, uning yangi ma'no fantaziyasining omili bo'lishi tayin. Takrorning barcha ko'rinishlari, xususan, epifora, anafora ham matnda so'z ma'no taraqqiyoti orqali yangi badiiy fantaziyaning asosida yotadi.

Poetik nutqning eng xarakterli xususiyatlaridan biri akkordlik (so'zlardagi hamohanglik) bo'lib, bu holatda bir necha so'zlarning bir ma'noni yoki bir so'zning bir necha ma'noni ifodalashi ko'zda tutiladi. Qofiya, radif she'riy asarlarda ritmni, ritm esa, akkordlikni hosil qiladi.

SHoirning asar ma'no qirralarini shakllantira olish borasidagi poetik mahorati yana uning hamma leksik-semantik vositalarni yagona dominant ma'no atrofida birlashtira olishida ham ko'rinadi. Hamma poetik aksessuarlar (2-darajali detallar): parabola(bir fikrni turli shakllarda ifodalash), evfemizm, ekivok(so'zlardagi ko'pma'nolilik), reminissensiya(zo'rg'a, arang seziladigan ma'no), gradatsiya (ma'noni kuchaytiradigan so'zlarni ketma-ket qo'llash) va shu

kabi poetik strategiyalarni umumlashtiruvchi arxitektonik paradigma ham asarda yangi ma'no, yangi dominanta ma'no ixtirosi uchun xizmat qiladi.

Fors adabiyotida poetik nutq so'z shakli va so'z tizimiga asoslangan bo'lib, so'zlarni bir tizimda qo'llash bir matn dorasida bir xil ma'noni ifodalasa, ikkinchi tartibda ikkinchi xil ma'no yaratilishiga xizmat qilgan. Bu uslubning muttasil davom etishi, so'z ma'nosi va shaklining almashtirilib turishi nutqda jimjimadorlikni ta'minlagan. Fors adabiyotida so'z o'yini asosiy hisoblangan.

Navoiy esa, poetik nutqda so'z ma'nosini bosh o'ringa suradi, ta'kidlaydiki, muhimi qanday aytish emas, nimani aytishda. Aytilgan so'zdan kelib chiqadigan ma'no tovlanishlari poetik tafakkur asosida yotadi. SHaboniy o'z lirik merosini shakllantirishda aynan shu an'anaga asoslangan.

YUqoridagi fikrlar asosida shoirning yana bir sharhi hol xarakteridagi g'azalini tahlildan o'tkazamiz.

Ishq sirri ul sanamnung nuqtai xolindadur

Bu muammo nuqtasi oshiqqlarning holindadur.

Qol birla hol sirrini so'fi hargiz bilmadi

Harki so'zlar ushbu sirni barchasi qolindadur.

Otqay erdim so'filar vasli muyassar bo'lsadi

Barcha ma'no bilingizkim, chehrai olindadur.

CHehrai gulning firoqin chekkali men doimo

Murg'i jonimning makoni zulfining dolindadur.

YO magar jon nuqtasidur chehralarda ko'rganim

Bu muammo sirri mushkil oy netay qolindadur.

Nog'u tushti ushbu igna xirmaning jon ichiga

Ko'zlagil joning ichinda sarvining bolindadur.

Ey SHaboniy kechti umrung qilmading bir dam qaror
Yo‘q emish ishqning qarori lablaring olindadur.

Bu g‘azalni yoz faslinda deyurman, ey mo‘g‘ul,
Qozi-yu mufti so‘zumdin barcha af’olindadur. 40b, 41a.

G‘azaldagi sharhi hol uslubi uni ikki semantik markaz atrofida – «men»(shoirning meni) va «u» (mahbuba) atrofida shakllanishini ta’minlagan.

Birinchi baytda shakldosh so‘zlar ishtirok etgani holda radd ul qofiya san’atini keltirib chiqargan. Vaholanki, g‘azal mundarijasining boshlang‘ich nuqtasi ham shu erda. SHarq adabiyoti nazariyasi bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlarning ta’kidlashicha, matla’da butun g‘azalning kompozitsion va semantik tuzilishiga turtki beradigan potensial ruh-nuqta bo‘ladi, shuning uchun ham g‘azaldagi effektiv matla’lar uning arxitektonik tadrijiy rivojiga va binobarin, dominanta nuqtasining g‘oyaviy jihatdan muvaffaqiyatli ochilishiga kuchli ta’sir o‘tkazadi.

SHoir birinchi misrada tashbihi aksga murojaat qilgan, ya’ni «ishq sirri ochilmas sir», «zulmat xuddi ul sanamning xoli kabi», bu erda yana tashbihi izmor ham uchraydi: «zulmat kabi qora xol», ya’ni «yorning xoli qoralikda Hind zulmati». Ikkinchi misrada tashbihi aks va tashbihi izmor asarning badiiy mazmuni taraqqiyotiga asos solgan: «oshiqlarning holi(ahvoli) yomon (qora, echilmas muammo) xuddi ul sanamning xoli kabi». Bu tashbihlar baytda metonimiyani ham shakllantirgan. «tun»-«qora xol», «muammo-ahvol», «hol-tun», shuningdek, «nuqta» so‘zi iltizom qilingan.

Ikkinchi baytda: so‘z – gap (qol) ahvolning muammosini echa olmadi, «nimaiki so‘zlasa, barchasi quruq gap», baytda «qol» so‘zining bayt boshi va oxirida qo‘llanishi uning ma’nosiga shoir tomonidan alohida urg‘u berilayotganiga ishora.

Uchinchi baytda ritorik so‘roq: So‘filar! Bu so‘roq ortida shoirning o‘z maqsadi yo‘lida qat’iyligi aks etgan. Toki din muhtasiblari uni dilbarga erishuv

yo‘lidan qaytara olmaydilar. SHoir davom etadi – hayotning mazmuni chehraning o‘lligida, qizilligida. Qizillik: 1) chehraning rangi; 2) tiriklik belgisi (sinekdoha).

To‘rtinchi baytda forsiy izofali so‘z birikmasida tashbihi aks. Ikkinchi misra qatorlashtirilgan metaforalar bilan keltirilgan, istiora bilan tashbehi aks yonma yon: «jonim qushining (mening jonimning) makoni zulfining domida (yor zulfining gajagida, gajagi o‘ramasida)», shuning uchun tashqariga chiqolmaydi va yorning gul chehrasi firoqida, gul chehradan yiroqda qolaveradi. SHu o‘rinda antiteza orqali shoir ajoyib falsafa yaratishga intilgan: «zulf» - tun, ya’ni u dunyo-notirik ; chehra – kun –bu dunyo- hayot manbai.

Beshinchi misrada shoir matlada ifodalangan fikrga qaytib, uni to‘ldirgan (istidroq), qayta izohlagan (tafsir). Bu bilan g‘azaldagi g‘oyaviy butunlikni ta’minlashga erishgan. Bu baytda «jon nuqtasi-xol», ikkinchi misradagi oy (metafora) – «yor yuzi».

Oltinchi misrada original istiora uchraydi: «igna-ishq dardi», «xirmoni jonbadan», ya’ni ishq dardi-igna tushgan joy. Ikkinchi misrada shoir ignani yorning qomati bilan qiyoslagan, uning qomatidek uzun, baland tasavvur qilgan.

Ettinchi baytda SHaboniy bevosita lirik chekinishga o‘tgan, o‘ziga (I shaxsga) murojaat qilgan: umr o‘tdi, ammo tinim bilmading, ikkinchi misrada tafsir vositasida o‘z fikrini izohlagan: «oshiqda qaror yo‘q»; shu erda shoir yana radd ul qofiyaga murojaat qilmoqda: «lablaring olindadur». Faqat epitet lab uchun qo‘llangan, avvalgisida chehra, yuz uchun edi. YAna shu baytda shoir g‘azalning yakuniga ishora qilgani holda taxallus keltirgan.

Sakkinchi bayt shoir tomonidan bevosita istidroq san’ati uchun keltirilgan, chunki shoir g‘azal yakunidan qoniqmadi, uni to‘ldirish uchun vaqtga ishora qilgani holda «g‘azal yoz faslida aytili», deya yakunlagan.

YUqoridagi g‘azallarning matn arxitektonikasining germenevtik tahlili ko‘rsatadiki, SHaboniy poetik mahorati yuksak shoir sifatida asarlarida so‘zlarning ma’no, shakl, distributiv va germenevtik imkoniyatlaridan mukammal foydalangan holda (bu borada u Alisher Navoiy an’analarini davom ettirdi) yuqori poetik saviyadagi asarlar yaratishga intildi. Asarlarining nafaqat shakl jihatidan,

balki eng avvalo mazmun, g'oya jihatidan mukammal bo'lishini ta'minlashga erishgan. O'rta asrlar o'zbek mumtoz adabiyotining poetik imkoniyatlari shoirga bu maqsadni amalga oshirish uchun material bera oldi. SHoir nafaqat yuksak g'oyali, balki yuksak poetik asar yaratishga ham intildi. G'azallarida so'zlarning lingvopoetik imkoniyatlariga tayangan holda poetik san'atlarni keng qo'lladi, so'zlarning yangi ma'nolarini kashf qildi. Adabiy an'analar asnosida o'z g'azallarida taxallusdan ham qofiya va san'atlar yaratish borasida foydalandi. SHoir devon tilini boyitish, asarlarida badiiy tafakkur poetik jilolarini yanada yorqinroq namoyon etish, asarda g'oya va mazmun yuksakligini ta'minlash borasida nafaqat ona tilidagi, balki o'zga tillardagi leksik-semantik vositalardan ham erkin foydalanishga intildi. Bu hol o'sha davrdagi adabiy-lisoniy an'analar bilan hamohang hol bo'lib, ular shoirga asarlarida poetik mahoratni barkamol bo'lishiga xizmat qilgan deb aytish mumkin.

5. 5. G'azalda simvol germenevtikasi

Badiiy matnning poetik shakllanishida so'zlarning ko'pma'noliligi muhim o'rin tutadi. SHoir so'zning matni ichida mumkin bo'lgan ma'nolarini qo'llash bilan cheklanib qolmasdan originallik va poetik talab da'vosi bilan so'zning nomumkin ma'nolarini axtarishi mumkin. Qo'llanilgan so'zning original shakl va ma'no xususiyatlarining o'rni va ma'no muvaffaqiyati shoir iste'dodi, mahorati va u murojaat qilgan tilning leksik-semantik imkoniyatlari bilan bog'liq.

O'rta asrlar o'zbek adabiyoti naqadar katta hududda shakllangan bo'lishiga qaramasdan qator lingvopoetik vositalar deyarli hamma erda bir xil shakl va ma'noda qo'llangan. Xorazmda yaratilgan badiiy adabiyot yodgorliklari tilini Samarqand-Buxoro va Toshkent – Qo'qonda yaratilgan asarlar tiliga qiyoslab o'rganish bu xulosani tasdiqlash uchun imkon beradi.

Muhammad SHaboniy asarlari ma'lum bir asnodagi an'analar doirasida yaratilgan bo'lib, asarlarning matn arxitektonik xususiyatlari, badiiylik, mazmun_mohiyat hamda asar poetikasini ta'minlovchi lingvopoetik qirralari o'sha davr poetik til an'analari asnosida shakllantirilgan. Albatta, shoirning poetik

novatorligi, uning badiiy mahorati asarlarining muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qilgan.

Poetik matnning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda so'zlarning ko'p ma'noliligi muhim rol o'ynaydi. SHoir so'zning matnning qurshov arxitektonikasida yoki qurshovdan alohida ma'nolarini shakllantirish jarayonini tashkillashtirishda turli poetik usullardan foydalanadi. Originallik da'vosi bilan so'z – matnning nomumkin ma'no qirralarini axtarishi mumkin. Qo'llanilgan uslub, o'rin va vositaning muvaffaqiyati shoir iste'dodi, maorati va u murojaat qilgan tilning lingvopoetik imkoniyatlari bilan bog'liq.

Poeziya, binobarin badiiy tafakkur tabiiy vositalarning inson ruhiy dunyosiga, ruhiyat tasavvuriga ko'chirishga xizmat qiladi. U bir narsalarni xarakterlash, tavsiflash uchun o'zga narsalardan o'xshatish, epitetlar izlaydi. Ma'lum predmetlar uchun qo'llanilgan epitetlarning muvaffaqiyatli chiqishi uni ramz (simvol) darajasiga ko'taradi, ammo bu o'rinda natija epitetning umumxalq tushunchasi sifatida ilohiylik darajasi bilan ham bog'liq. A.A.Potebnya tilning lug'at tarkibi boyishi jarayonida so'zning dastlabki ma'nosi yo'qola borishini ta'kidlab, simvol-ramzning paydo bo'lishi haqida fikr bildirganda, so'zning obrazlilik ifodalash xususiyatini nazarda tutib, buni quyidagicha izohlaydi: «So'zning o'z unutilgan ma'nosini tiklashga bo'lgan talab ramz (simvol) hosil bo'lishining sabablaridan biridir»¹²².

«Oq» epiteti o'zbek xalqida eng qadimgi davrlardan buyon adolat, ishonch, martaba, to'g'rilik ramzi sifatida epitet vazifasini bajarib kelgan. Tongning otishi (oq) maqsadga erishuv, tun, hijron va firoq (azob, qora) epitetlari davrlar mobaynida tadrijiylik xususiyatini o'zida kasb eta bordi va simvol-ramz darajasiga ko'tarildi:

CHiqdi oq evdin sanam 75a.

«sanam oq – muhabbat uyidan chiqdi».

¹²² Потебня А.А. Эстетика и поэзия. –М.: 1977. стр. 222.

«Qora» metafora sifatida birinchi ma'nosida qosh, ikkinchi ma'nosida to'siq, parda. Zulf –sochning ortida, pardada berkindi (sanam). Bir o'rinda tun soch uchun epitet vazifasida kelgan bo'lsa, boshqa o'rinda zulf-soch tunning epiteti darajasiga ko'tarilgan.

Dudog'ing ustida xolingni o'xshata bilman,

Kora chibin yana qo'nib asalga berkandu. 142b.

Natijada «qora» so'zi sekin-asta epitetdan simvol-ramz darajasiga o'tadi. Bu so'zning metafora sifatida ayrim o'rinlarda soch (zulf), xol, zindon, tun, ruhiy holat ma'nolarini anglatishi shoir ruhiy dunyosining ichki qirralarini ochish barobarida borliq, tabiat, jamiyat va inson munosabatlarining murakkab assotsiatsiyalari orqali yangi gipotezalarga asos soladi. Ular o'z navbatida inson aqli anglab etmagan yangi istilohlarni ochishga yordam beradi.

Ramz-simvol va epitetlar o'rni-o'rni bilan obrazga aylanadi. Boshqa mumtoz adabiyot namoyandalari ijodida kuzatilganidek, SHaboniy g'azallarida ham bu obrazlar orasida murakkab geometrik-logik munosabatlar mavjud. Ular so'z ma'nolarining nafaqat semantik-grammatik imkoniyatlari, balki, behad ko'p qirrali etnik-etimologik va individual-biologik imkoniyatlari bilan ham xarakterlanadi. Xususan, «qora» so'zining falokat, yomonlik, zulm, shavqatsizlik, adolatsizlik va boshqa ijtimoiy murakkab munosabatlarning turli-tuman paradigmalarini ochib beradigan qirralari sharq xalqlari tilidagina uchraydi. Mutanosib ravishda «oq» ezgulik, baxt, davlat, hokimiyat va yana qator inson romantik orzularining simvolini anglatadigan tuyg'ularni nomlashga xizmat qiladi. Demak, simvol tuyg'ular umumiy nomi sifatida sahnaga chiqar ekan, ularning tabiat vakillari nomlari bilan ataydi. Binobarin, ijtimoiy hissiyot tuyg'usi bo'lmish simvolni yana tabiiy asoslarga qaytaradi.

Xulosa

Adabiy tafakkur ijtimoiy ongning ajralmas qismi sifatida qadim zamonlardan buyon inson hayotini bezab keladi. San'at, so'z san'ati olam va odam yaralganining dastlabki kunlaridan boshlab inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. San'at namunalarini izohlash, ularda aks etgan tafakkur qirralarini sharhlash ham ma'lum tarixiy mezonlarni birlashtiradi.

Germenevtik tadqiqotlar antik davrda Aleksandriya maktabi olimlarining ilmiy risolalarida o'z ibtidosini olgan. Bibliya matnlarida aks etgan g'oyalarni insoniyatga ochib berish jarayonida ular ilohiy mazmun interpretatsiyalarini amalga oshirganlar. Keyinroq bunday usul U.S.Hekspir asarlari matn xususiyatlarini o'rganishga ham tatbiq qilingan.

Falsafiy hermenevtika asosida shakllangan adabiy hermenevtikaning asoslari SHleyermaxer, Diltey va Gadamer kabi olimlar tomonidan ishlab chiqildi. Adabiy hermenevtika badiiy matnlarning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga intilar ekan, badiiy asarning arxitektonik holati orqali original, yangi g'oya, borliqning ochilmagan qirralarini topishga harakat qiladi. Badiiy matnning inson ruhiy dunyosini kashf qilish jarayonidagi imkoniyatlarini tadqiq qilish jarayonida amerikalik olim Xirsh interpretatsiyaning uch o'lchamini taklif qilgan: deskriptiv, me'yoriy va metafizik. Bu o'lchamlar badiiy matnni o'zaro qiyosiy o'rganish nuqtai nazaridagina qo'llanishi mumkin.

Badiiy matnni tushunish, umuman, tushunish jarayoni adabiy hermenevtikaning asosida yotadi. Matnni inson tomonidan o'zlashtirilishi ikki usulda kechadi: ratsional va emotsional shaklda. Ratsional usulda inson matn mazmuni va binobarin g'oyasini aql bilan anglab etadi. Emotsional o'zlashtirishda esa, u qalban his qiladi asarda bu holatni. Badiiy matnni ruhiy-psixologik

o'zlashtirish san'atda, xususan, adabiyotda qator modernistik oqimlarning turli g'oyalar tashishi bilan ham xarakterlanadi.

Madaniy hermenevtikaning bir shakli sifatida adabiy hermenevtika san'at asari orqali aks begona inson qalb manzaralarini o'rganar ekan, asar arxitektonikasi orqali uning o'ziga xos dunyosi shtrixlarini kashf qiladi.

Badiiy adabiyotning poetik imkoniyatlarini to'laqonli o'zlashtirishda uni sillogizm, transformatsiya va illyuziya imkoniyatlarini tahlil qilish muhim. Poetik yolqin, ijodiy yolqin umuman san'at asarining mo'jizaviy qirralarini kashf etibgina qolmasdan, uni umuminsoniy qadriyat sifatida baholashga xizmat qiladi.

Adabiy hermenevtika badiiy matnni mukammal o'rganadi, qachonki asarda aks etgan til qurilishi materiallarini mukammal o'zlashtira olsa, binobarin badiiy asar tili, badiiy til adabiy hermenevtikaning tadqiqot doirasining ajralmas hamrohi sifatida qaraladi, vaholanki, hermenevtika lingvistik kodlarini dekodirovat qilish(tavsiflash) orqali asar g'oyasini ochib beradi.

Jahon adabiyotshunosligining so'nggi yutuqlari biri bo'lmish hermenevtik tavsif, badiiy asar matnini hermenevtik o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar tahlili orqali o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini poetik istifoda qilish borasida lirik asarlarda matn arxitektonikasi hamda badiiy matnlar falsafiy-poetik va semantik-stilistik imkoniyatlarini kengaytirishning nazariy asoslarini yaratish kun tartibida turgan dolzarb muammolardan biri.

Germenevtik tahlil jarayonida uning badiiy til bilan bog'liq qirralari ochib berilar ekan, badiiy tilda mavzu va g'oya tillarining shakllanishi jarayonida yolqin kategoriyasini hisobga olish ham muhim. Yolqin leksik – semantik vositalardan holi o'laroq o'quvchi ongida ma'lum bir yo'nalish asosida o'y – fikrlar birligini ta'minlaydi, uni ma'lum tushunchalar doirasida mulohaza yuritishga chorlaydi. G'oya tilida ham xuddi mavzu tilida bo'lgani kabi tegishli parametrlar asar g'oyasini qat'iy bir mavzu ostida shakllanishini ta'minlaydi.

Asar g'oyasi uning ijodiy metodi masalasini ham shakllantiradi. Xususan, romantik asarlarda lirik hissiyot, realistik asarlarda real turmush tashvishlari tasviri ustunlik qiladi.

Badiiy asar lingvopoetikasi asar arxitektonikasining lingvistik elementlar bilan ta'minlashga bog'liq til xususiyatlari demakdir. Unga muvofiq badiiy asar tilini o'rganishning kriteriyalari aniqlab olinganidan so'ng ma'lum bo'ladi, mavzu va g'oya asarda ma'lum bir shakl (so'z shakli yoki so'zning tovush tarkibi, grammatik va leksik-semantik holati) ni talab qiladi. Talab qilingan til shakllari milliy yoki individual til resurslari imkoniyatida yotadi. Bunday imkoniyat turli millat, shuning bilan bir qatorda turli insonlarda turli darajada bo'ladi.

Badiiy tilning tavsiya qilingan kriteriyalari asosida tadqiq qilinishi uning barcha xususiyatlarini qamrab oladi. SHu yo'nalishda o'rganilganda badiiy g'oya asarda qanday shakllanganini germenevtik jihatdan to'la ochib berish imkoni tug'iladi. Tilning tasviriy –ifoda vositalari asarda o'ziga xos shaklda qo'llanishi ijodkorning individual uslubi hisoblanadi. G'oya til shaklida bo'ladi. O'quvchi bu tilni qanday qamrab oladi? YOki qanday tushunadi? Tushunilishi davomida badiiy asar san'at namunasi sifatida o'quvchida kerakli emotsional his-tuyg'u yoki psixofiziologik holat uyg'ota oladimi- yo'qmi? SHu holatni yasash uchun ijodkor qanday mavzu, g'oya, shaklni tanlashi va ularga muvofiq qanday til resurslaridan foydalanishi kerak? Xuddi shu holatlar so'zsiz badiiy asarning muvaffaqiyati zahirida yotadi hamda ularning javobi germenevtik tahlil orqali topiladi.

Filologik fanlar orasida germenevtika adabiyotshunoslik va lingvistik orasidagi joyni egallaydi. Bu uch fan bo'yicha tadqiqot ishlarida alohida shug'ullanish mumkin, biroq nazariy tadqiqotlarda muvaffaqiyatga erishish, tushunishning amaliy, pedagogik yoyilishini ta'minlash borasida faqatgina bu uch fan bo'yicha ilmiy-amaliy dunyoqarashni birlashtirgandagina natijaga erishish mumkin bo'ladi. Bu uch filologik fan bo'limlari o'ziga xos axborot jarayonlarini yaratadiki, ularda sub'ektiv reallik matn vositalari bilan etkaziladi, biroq turli qirralarini ochib berish orqali amalga oshiriladi.

Badiiy matn filologik tahlilini to‘laqonli amalga oshirish uchun uch filologik fanning ilmiy imkoniyatlarini birlashtirish zarur. Adabiy hermenevtika o‘z maqsadini to‘laqonli amalga oshiradi qachonki unga yondosh adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlari tadqiqot usuli va metodlari bilan imkoniyatlari birlashganda. Adabiyotshunoslik badiiy asarning kundalik adabiy jarayondagi o‘rni va ahamiyatini belgilashga xizmat qilsa, tilshunoslik badiiy matn konstruksiyalarining shakl va mazmun qirralarini aniqlab beradi.

Xususan, hermenevtika yoki adabiyotshunoslik emas, balki aynan adabiy tanqid matn doirasida badiiy to‘qimaning darajasini aniqlab beradi. Biroq ulardagi fikr – g‘oyaning korrelyasiyasi aniq, real inson o‘y-fikrlari, ruhiy kechinmalari bilan beriladi. Lingvistika bunday vositalarni til inventari sifatida qabul qiladi. Lingvistik tadqiqotda epizodda badiiy tasviriy vositalarning asar g‘oyasini ochib beruvchi qurol sifatidagi ahamiyati uni qiziqitirmaydi.

Badiiy asar tilining yangi taklif qilingan kriteriyalari asar g‘oyasining optimal mazmunini yaratishga imkon beradi. Badiiy asar tili shu yo‘nalishda tahlil qilinganda uning estetik g‘oyasi mukammal ochib berilishi tabiiy.

O‘zbek mumtoz adabiyoti qanchalik qadimiy va boy an’analarga ega bo‘lmasin unda har bir adabiy siymo yoki adabiy asar namunasining o‘ziga xos o‘rni va ahamiyati bor. Bu rang-baranglik birinchi navbatda bevosita badiiy adabiyot namunasining arxitektonik tuzilishi va tilida namoyon bo‘ladi. Ijodkorning badiiy mahorati, uning falsafiy-estetik dunyosi ifodasi uning o‘zi egallab tilning lisoniy imkoniyatlari bilan belgilanadi.

O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarida ijtimoiy sharoit tubdan o‘zgarishi bilan bir qatorda ijtimoiy ongning shakllanishida ham o‘zgarishlar yuz beradi. Endilikda oddiy mifik taassurotlar ijtimoiy borliqning real obrazlariga aylanadi, abstraktlik konkretlik kasb etadi. SHoir ikkinchi tabiat (jamiyat) vositalarini epitet sifatida qo‘llashdan yoki mifik obrazlarni ular bilan yonma yon keltirishdan hech qanday g‘ayritabiiylik his qilmaydi.

O‘zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tili eng gullab yashnagan davrda ijod qilgan Navoiy, Bobur , SHaboniy, Mashrab, amiriy, Nodira, Uvaysiy va Ogahiy

kabi ijodkorlar asarlarining mumtoz adabiyot va adabiy til taraqqiyotida o'ziga xos o'rni bor. Binobarin, ular ijodiy merosida shakllangan badiiy matn arxitektonikasi va uning poetik – hermenevtik tahlili o'zbek mumtoz adabiyoti doirasida ijodkor, u mansub bo'lgan millat, binobarin, butun bashariyat estetik-falsafiy dunyoqarashi va qalb manzaralarini ochish, inson ruhiyati ma'no spektrlari orqali dunyoning yangi ranglarini topishga imkon beradi.

XVI asr o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandasi Muhammad SHaboniy etuk g'azalnavis shoir sifatida g'azal kompozitsiyasini qator poetik san'atlar vositasida tuzadi. Uning lirik merosi tahlilida kuzatganimizdek, g'azal arxitektonikasi paradigmalarida so'zning leksik-semantik tahlili so'z ma'nosi uning shakli bilan mustahkam bog'liq bo'lgani holda, matn ichidagi so'zlarning tartibi, so'zlarning arxitektonik assoatsiatsiyasi ham asar g'oyasining yolqin asosida shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Arxitektonika she'r-shoir, ijodkor ichki dunyosining so'z, ritm, ohangdagi ifodasi demakdir.

Badiiy matn hermenevtik tahlili ko'rsatadiki, so'zning semantik etimoni (o'zak, boshlang'ich ma'nosi) bir ma'noni ifodalasa, uning inson mentalitetidagi, lisoniy imkoniyatidagi yolqin asnosida shakllanadigan semantik paradigmalari so'z ma'nosining to'xtovsiz kontinuumiga (ma'nolarning o'zgarib borishiga), binobarin, asar mazmunining turli parametrlarda shakllanishiga olib keladi.

Adabiy hermenevtika, badiiy matn arxitektonikasi va badiiy tilni o'rganishning yangi parametrlari filologiyada badiiy asarning poetik tahlilini mukammallashtirishga xizmat qiladi. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini doirasida olib borilgan hermenevtik tahlil badiiy matnda aks etgan nafaqat ijodkor, balki kitobxon ruhiy-psixologik, falsafiy-estetik, ijtimoiy yoki individual dunyosining yangi ma'no tovlanishlarini ochishga turtki beradi.

Hermenevtik tadqiqotlar natijasi insonga o'zini anglash, o'zining nimalarga qodiru, nimalarga qodir emasligi bilishni o'rgatadi, ya'ni uning o'ziga o'zini tushunish san'atini o'rgatadi. Uning birinchi galdagi vazifasi insonlarga psixologik mo'adillikni hich qilish, uni saqlashni o'rgatishdan iborat. Toki, psixologik mo'adillikni topish, aniqlash; uni boshqalarga isbotlash; bunday mo'adillikni

xolis baholash; psixologik mo‘‘tadillik doirasida yangi ijtimoiy munosabatlarni yaratish ham san‘at.

Adabiyotning, san‘atning eng katta dahshatli kushandasi vulgarizm. Vulgarizm har qanday san‘at va u orqali aks etgan go‘zallikni yolg‘iz shaxsiy manfaat – nafsga bog‘lab qo‘yadi. Nafs esa, insoniylikning kushandasi. Insoniylik tinimsiz nafs bilan kurashib boradi. Vaholanki, nafsning turi va shakli behisob va ular tinimsiz yangi ko‘rinishda paydo bo‘laveradi. Inson esa, unga faqat bir vosita – san‘at bilan kurashadi. San‘at insoniylik mezoni. Uni tushunish, uni tushunishning yangi ko‘rinishlarini yaratish donishmandlarnig tinimsiz mehnatidan iborat.

YAponlarning bir maqoli bor: Eng muhimi e‘tiqod, xudolar esa, har doim topilaveradi. Har qancha kufroniy istiloh bo‘lmasin bu gapda ham jon borga o‘xshaydi, chunki e‘tiqodning tozaligi riyoni istisno qiladi. Germenevtika insonga tasavvur orqali yangicha fikrlash dunyosini ochadi. Demak, eski fikrlash devori barham topadi. Aynan shu hodisa yangi davr insoni, aniqrog‘i yangicha, ilg‘or fikrlaydigan odamlar jamiyatini shakllantiradi, unda ichki madaniyatni yaratadi, zero “ichki madaniyat eng go‘zal va eng katta boylikdir”(S.G‘anieva).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullaev F.A. Arabizmy v uzbekskom yazyke. avtorefer. diss... kand. fil. nauk – T.: 1945. – 22 s.
2. Adabiyot nazariyasi. 2 tomlik. –T.: 1979.
3. Abdurahmonov N. Qadimgi turkiy til. – T.: O'qituvchi. 1989. 98b.
4. Abdurahmonov G'. Adabiy asar tilini o'rganish haqida // O'zbek tilini o'qitish metodikasi. –T.:1973.
5. Abdurahmonov G'. , Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - T: 1982.
6. Abulg'oziy Bahodurxon. SHajarai turk. – T.: CHo'lpon. 1992.
7. Abulg'oziy Bahodurxon. SHajarai tarokima. – T.: CHo'lpon. 1995.
8. Aznaurova E.S. Pragmatika xudojestvennogo slova. – T.: 1988.
8. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. –T.: 1969.
9. Alisher Navoiy. Xamsa. – T.: 1958.
10. Alisher Navoiy. Xazoyin ul- maoniy. I-IV tomlar. T.: 1959-1960.
11. Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik.- T.: 1961-1966.

12. Alisher Navoiy. Ilk devon. Faksimil nashr (nashrga tayyorlovchi Hamid Sulaymon). – T.: Fan. 1968.
13. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 1-2-3-4-tomlar. – T.: 1983-1985.
14. Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. – T.: Fan.1993.
15. Alisher Navoiy. G‘azallar, sharhlar. – T.: Kamalak. 1991.
16. Anikin G.V., Mixalskaya N.P. Istoriya angliyskoy literatury. –Moskva 1975.
17. Antichnye ritoriki. – Moskva: 1978.
17. Arnaudov M. Psixologiya literaturnogo tvorchestva. –Moskva: 1970. 653b.
18. Atoulloh Husayniy. Badoyi‘u-s-sanoyi’. –T.: 1981.
19. Auerbax E. Mimesis. –Moskva: Progress. 1976. str. 555.
20. Afoqova N.M. Abdulla Oripov lirikasida badiiy san‘atlar filologiya fanlari nomzodi...diss.:10.01.02;10.01.08. O‘zR.FA, Til va adabiyot instituti.
21. Axmetov Z. Kazaxskoe stixoslojenie. –Alma-Ata: 1964.
22. Ahmad Zaki Validiy. SHayboqxonning she‘rlari // «YAngi Turkiston» 1-soni. – Istanbul: 1927.
23. Ahmad YAssaviy. Hikmatlar. –T.: 1991.
24. Ahmedov B.O‘zbek ulusi. –T.: 1992.
25. Bayron Dj.G. Izbrannye proizvedeniya v dvux tomax. –Moskva:1987.
26. Bar L.i dr. Analiz xudojestvennogo proizvedeniya / Ucheb.pos. - T.: Ukituvchi. 1995.
- 27.Basin E.N. Semanticheskaya filosofiya iskusstva.-Moskva: 1973.
- 28.Baxtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – Moskva: 1986.
29. Bogin G.I. Filologicheskaya germeneytika. – Kalinin: 1982.
- 30.Bogin G.I. Sovremennaya lingvodidaktika. – Kalinin. 1980.
- 31.Bogin G.I. Obretenie sposobnosti ponimat: vvedenie v filologicheskuyu germeneytiku.-Moskva: Psixologiya i biznes. On layn. 2001. 516.
32. Borev YU.B. Estetika: Teoriya literatury: Ensiklopedicheskiy slovar terminov. - M., 2003.
33. Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi. –T.: 1982.
34. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. –T.: 1985.

35. Belinskiy V.G. Izbrannyye sochineniya. –Moskva: 1947.
36. Binoiy Kamoliddin. SHayboniynoma. O‘zR.FA kutubxonasi.
37. Vitgenshteyn L. Logiko-filosofskiy traktat. – Moskva: 1958.
38. Vohidov E. Saylanma. 3 jildlik. –T.: SHarq. 2000-2001.
39. Gadamer X.G. Istina i metod: Osnovy filosofskoy germeneytiki. –Moskva: 1988.
40. Gasparov M.L. Ocherk istorii russkogo stixa. –Moskva: 1984. 319.
41. Istoriya amerikanskoy literatury. Pod red. N.I.Samoxvalova. CH.1-2. – Moskva: 1971.
42. Istoriya zarubejnoj literatury XX veka 1917-1945.–Moskva: 1990.
43. Istoriya russkoy literatury XIX veka (1-2-polovina)-Moskva: 1973-1978.
44. Yo‘ldoshev M. CHo‘lponning badiiy til mahorati. –T.: 2000.
45. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. –T.: 2000-2001.
46. Solijonov Y. XX asr 80-90-yillar o‘zbek nasrida badiiy nutq poetikasi.- T.:2002.
47. Slovar inostrannykh slov. –Moskva: 1983.
48. Bobur Z.M. Boburnoma. –T.: 1960.
49. Bobur Z.M. Muxtasar. Faksimil nusxa. – T.: Fan. 1071.
50. Boboev T. Aruz vaznlarini o‘rganish. – T.; 1991.
51. Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: 2005.
52. Boymirzaeva S. Oybek prozasining lingvopoetik tahlili. T.: 2004. 154.
53. Bogomolov E.I. i dr. Posobie po literature. -M., 1989.
54. Vasileva A.N.Xudojesvennaya rech.-Moskva: Russkiy yazyk.1983.
55. Vanspenkeren K. Amerika adabiyoti (tarj: prof. H.Karomatov) – T.: 1994.
56. Vinogradov V.V. Yazyk i stil russkix pisateley.-Moskva:1982.
57. Vinogradov V.V.O yazyke xudojestvennoy literatury.- M.: 1988.
58. Vinokur G.O. Filologicheskie issledovaniya. –Moskva:1988.
59. Vinokur G.O. O yazyke xudojestvennoy prozy. –Moskva: 1991.
60. Vladimirov G.P., Filippov P.P. Literaturnyye janry / Ucheb.pos. - T.: Ukituvchi, 1996.

61. Gasparov M.L. Sovremennyy russkiy stix. Metrika i ritmika. –Moskva: 1974.
62. Gegel. Leksiya po estetike. Soch. T. XIV. kn. 3. –Moskva: 1958.
63. Girshman M.M. Stixotvornaya rech // Teoriya literatury. –Moskva: 1965.
64. N.A.Gulyaev. Teoriya literatury. - M.: Vysshaya shkola, 1977.
65. Gumilyov L.N. Drevnie tyurki. – Moskva: 1967.
66. Goncharov B.P.Zvukovaya organizatsiya stixa i problemy rifmy.–M.: 1973.
67. Devonu lug‘otit turk. Indeks lug‘at.-T.: 1967.
68. Doniyorov X., Yo‘ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. – T.: Fan. 1988.
69. Esenin S. Sbranie sochineniy v dvux tomax.Tom 1-2.-Moskva: 1990-1991.
70. Inomxo‘jaev S., Xo‘jaeva L. Badiiy so‘z san‘ati. – T.: 1972.
71. Ionin A.P.O filologicheskoy germenevtike //Jurnal MNP.1863.ch.120.
72. Ishoqov YO. Navoiy poetikasi. – T.: 1983.
73. Ishaev A. O‘zbek dialektal leksikografiyasi. –T.: 1990.
74. Jo‘raboev O. SHoir bo‘lib shuhrat topganlar // O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati. –T.: 2010 yil 19 noyabr soni.
75. Kaykovus. Qobusnoma. –T.: 1994.
76. Karimov N. Nekbin ruh, haqsevar g‘oya // O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati – T.: 2010 yil 19 noyabr soni.
- 77.Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi. – Samarqand. 1992.
78. Karpov A.S. Stix i vremya. –Moskva: 1966.
- 79.Kashin V.V. Ontologicheskie i gneseologicheskie problemy genezisa ponimaniya.-Ufa: 2000.
- 80.Komilov N. Najmiddin Kubro: Risola. – T.: 1995.
- 81.Kuznetsov V.G. Germenevtika i gumanitarnoe poznanie.-Moskva: 1991.
82. Kuznetsov V.G. Germenevtika i ee put ot konkretnoy metodiki do filosofskogo napravleniya. [http: www.i-u.ru /](http://www.i-u.ru/)
82. Kvyatkovskiy A. Poeticheskiy slovar. –Moskva: 1966.
83. Literatura drevnogo Vostoka. – Moskva: 1971.

84. Lixachev D.S. *Tekstologiya: Na materiale russkoy literatury X-XVII vekov.* Moskva: 1983.
85. Lotman YU.M. *Analiz poeticheskogo teksta. Struktura stixa.*-Leningrad: 1972.
86. Lutfiy . *Devon.* – T.: 1966.
87. Lutfiy . *Gul va Navro‘z.* – T.: 1978.
88. Mallaev N.M. *O‘zbek adabiyoti tarixi.* – T.: 1976.
89. Malov S.E. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti.*-Moskva-Leningrad: 1951.
90. Mahmudov N. *Badiiy so‘z mas‘uliyati // O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati.*-T.: 2010 yil 23 aprel 17-soni.
91. Mahmudov Q. *Ahmad YUgnakiy va uning «Hibat ul haqoyiq» asari haqida.* – T.: 1972.
92. Mahmudov Q. *XIII-XIV asr turkiy yozma obidalar tilining fonetik sistemasi.* T.: Fan. 1990.
93. Mirtemir. *Asarlar. 4 jildlik.* ,T.: 1980-1983.
94. Mirtojiev M. *O‘zbek tilida polisemiya.* –T.: 1975.0
95. Mirzaev I. *Problemy lingvopoeticheskoy interpretatsii stixotvornogo teksta.* – T.: 1992. 243.
96. Musina G. *SHoira Zulfiyaning ijodiy yo‘li.* –T.: 1961.
97. Mixaylov A.A. *Sovremennaya filosofskaya germenevtika.* – Minsk:1984.
98. Muborak maktublar. – T.: 1987.
99. Mutallibov S.M. *«Divanu lugatit-turk» Maxmuda Koshgarskogo. Avtorefer. diss... dokt. Filol.nauk.* –T.:1967.
100. Muhammad YUsuf. *Ulug‘imsan vatanim.* T.: 2004.
101. *Navoiy zamondoshlari.* – T.: 1948.
102. *Navoiy asarlari lug‘ati.* – T.: 1972.
103. Normatov U. *Nasrimiz ufqlari.* -T.: 1974.
104. Nosirov O. *O‘zbek adabiyotida g‘azal.* –T.: 1972.
105. Nosirov O. va boshq. *O‘zbek klassik she‘riyati janrlari.* -T.: 1979.
106. Nurmonov A. *O‘zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi.* -T. 1990.

107. Nurmuhamedov M. Karvon yurar // Guliston. 1976 yil 3-son.
108. Pisateli Anglii o literature. –M. 2001. 330.
109. Potebnya A.A. Estetika i poetika. – Moskva. 1976.
110. Rashidov SH. Adabiy tanqid // SHarq yulduzi. 1950 yil 5-son.
111. Rikyor P. Konflikt interpretatsiy: Ocherki o germenevtike. –Moskva:1995.
112. Рысалиев К. Kirgizskoe stixoslojenie. ADD. – Frunze: 1964.
113. A.I.Revyakin. Проблемы изучения и преподавания литературы. - М. 1972.
114. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – T.: 1978.
115. Rustamov E.R. Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka.-Moskva: 1963.
116. Salieva K.A. Evolyusiya arxaichnykh elementov v gazetnoy leksike sovetskoy epoxi. avtorefer. diss...kand.filol.nauk.-M.:1985.
117. Samoylov D. Kniga o russkoy rifme. – Moskva: 1973.
118. A.N.Semenov, V.V.Semenova. Teoriya literatury: Voprosy i zadaniya. – M.: Klassika Stil. 2003.
119. Sodiq S. Yangi o‘zbek adabiyoti tarixi. 2006. 169.
120. Sodiqov Q. Qadimgi turkiy yozuvlar. –T.: 1995.
121. Sosyur de F. Kurs obshchey lingvistiki. Trudy po yazykoznaniyu. – Moskva: 1977.
122. Stebleva I.YA. Semantika gazeley Babura. – Moskva: 1983.
123. Stebleva , I.V. Poetika drevnetyurkskoy literatury i ee transformatsiya v ranneklassicheskoy period. –Moskva: 1976.
124. Stepanov G.V. O granitsax lingvisticheskogo i literaturovedcheskogo analiza // Teoriya literaturnykh stiley // Sovremennyye aspekti izucheniya. –Moskva: 1982.
125. Tagirdjanov A.T. Rudakiy. Jizn i tvorchestvo. Istoriya izucheniya. – Leningrad: 1968.
126. Tizengauzen V. Sbornik materialov odnosyashchysya k istorii Zolotoy Ordyy. T. I-II. – SPb.: 1884.
127. Timofeev L. Slovar literaturovedcheskix terminov. M., 1977.

128. Timofeev L.I. Osnovy teorii literatury. –Moskva: 1971.
129. Tiselton E. Germenevtika. – Cherkassi: 2008.
129. Timofeev L.I. Teorii stixa. –Moskva: 1939.
130. Tojiboev M. Muhammad SHaboniy lirikasida badiiy til muammolari. T.: 2006.
131. Tomashevskiy B.V. Stilistika i stixoslojenie. –Leningrad: 1959.
133. To‘rabekova Saodat. G‘afur G‘ulom poemalarining tili va stili haqida. – T.:1961.
134. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. – T.: Fan. 1990.
135. Forobiy Abu Nasr. SHoirilar san‘ati qonunlari haqida risola // O‘zbek tili va adabiyoti. 1976 yil 3-son.
136. Fitrat A. Aruz haqida. -T.: 1997.
137. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – T.:1995.
138. Fozilov E. XIV asr Xorazm yodnomalari. – T.: Fan. 1973.
139. E.YA.Fesenko. Teoriya literatury. - Arxangelsk, 2001.
140. Surganova E.A. Germenevtika // Zapadnoe literaturovedenie XX veka.- Moskva: 2004.
141. YUusupov SH. Xudoyorxon va Furqat. –T.: SHarq. 1995.
142. Xayrullaev M. Uyg‘onish davri va SHarq mutafakkiri. –T.: 1971. 311.
143. Xalizev V.E. Teoriya literatury. - M.: Vysshaya shkola. 2007.
144. Xamraev M.K. Osnovy tyurkskogo stixa. –Alma-Ata: 1963.
145. Xafiz-i Tanish Buxariy. SHaraf-name-yi shaxi. Faksimile rukopisi.D.88.Perevod s persidskogo. CH.1. –Moskva: 1983.
146. Xarezmi. Muxabbat-name. Izdanie E.Nadjipa.-Moskva: 1961.
147. SHaripova M. Muhammad SHayboniyxon. –T.: SHarq.2004.
148. SHoabduraxmanov SH. Uzbekskiy literaturnyy yazyk i uzbekskie govory. avtorefer. diss.... dokt.filol.nauk. – T.: 1963.
151. SHarafutdinov O. Poemada til va stil masalalari// «Zamon-qalb-poeziya». – T.: 1962.
152. SHarafuddinov O. Ma‘naviy kamolot yo‘llarida.-T.: 2001. 85-bet

153. SHOabdurahmonov SH. Oybek romanlarining tili // SHarq yulduzi. 1955 yil 10-son.
154. SHomaqsudov A. Muqimiy satirasining tili. – T.: 1971.
155. SHpet G.G. Germenevtika i eyo problemy // Kontekst. Literaturno-teoreticheskie issledovaniya.-Moskva: 1989-1992.
156. SHukurov N. va boshq. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: 1984.
157. SHulga E.N. Kognitivnaya germenevtika. – Moskva: 2002. Str.235.
158. YUusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. –T.: 1971.
159. O‘zbek xalq maqollari. –T.: 1978.
160. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T.: O‘qituvchi. 1990.
161. Qilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari. –T.: 1982.
162. Quronbekov A. Hofiz g‘azaliyotida ma’nolar silsilasi.-T.:Fan.1994.
163. Qo‘chqortoev I. Badiiy nutq stilistikasi.-T.: 1975.
164. Qo‘chqortoev I. So‘z ma’nosi va uning valentligi. –T.: 1982.
165. Qo‘shchonov M. Hayot va qahramon: Adabiy maqolalar. –T.: 1979. 368b.
166. Hayitmetov A. Navoiyning ijodiy metodi masalalari. –T.:1968.
167. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. –T.:1968.
168. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. Forsiydan Ismoil Bekjon tarjimasini. – T.: 1993.
169. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T.: 2002.
170. Hofiz Xorazmiy. Devon.I-II-jild. –T.:1981.
171. Hirch E.D. Validity in interpretation. – New Haven: 1967.
172. Ibid. Three dimentions of hermeneutics // New literary history. – Baltimore: 1972. V.3. № 2.
173. Ibid. The aims of interpretatoin-Chikago. 1976.
174. Madison. The hermeneutics of postmodernity. Bloomington. 1988.
175. Silverman H. Gadamer and hermeneutics.-New York. 1991.
176. Grondin J. Hermeneutics Wahrheit? Zum Wahrheitsbegriff H. – G/Gadamers. Weinheim. 1994.

Mundarija

Kirish.....

I bob. Adabiy hermenevtika va badiiy asar arxitektonikasi.

1. Badiiy asar matnini tushunish adabiy hermenevtikaning asosiy omili sifatida.....34
2. Adabiy hermenevtikaning taraqqiyot mezonlari.....47
3. Badiiy matnni tushunish va aqliy faoliyat tizimi jarayonlari.....50
4. Adabiy hermenevtikaning boshqa fanlar orasidagi o‘rni.....54
5. Adabiy hermenevtika tarixidan.....59
6. Hermenevtik tahlil va badiiy asar yolqini.....76
7. Badiiy matnni o‘zlashtirish jarayonida ijodiy yolqin imkoniyatlari.85
8. Badiiy matnda hermenevtik tahlilning munosabat kategoriyalari.....88

II bob. Hermenevtika va poetika

1. Badiiy asar hermenevtik tahlili mezonlari.....99
2. Hayot haqiqati va ijodiy metod..... 105
3. Poetik vositalarning badiiy g‘oya shakllantirish imkoniyatlari..... 109
4. Lirik asarda g‘oyaning hermenevtik tavsifi.....113
5. Hermenevtik tahlil va adabiy tanqid.....124

III bob. Badiiy til tahlilining hermenevtik mezonlari

1. Badiiy til san‘atini tushunishning ijtimoiy mezonlari.....129
2. Mumtoz badiiy tilni tushunishda adabiy tahlilning hermenevtik mezonlari.....136
3. Lirik asarlarda ruhiy-psixologik kechinmalarning hermenevtik qirralari.....150
4. Jahon adabiyotida ma‘rifatparvarlik asarlari g‘oyasining hermenevtik tahlili.....162
5. SHarq adabiyotida erkin she‘r va badiiy til.....172

IV bob. Mumtoz badiiyat va hermenevtika.

1. Mumtoz she'riyatda badiiyat va badiiy til muammolariga doir.....181
2. Z.M.Bobur asarlarida lingvopoetika masalalari.....191
3. Qo'qon adabiy muhiti shoirlari ijodiy merosining badiiy-poetik tahlili.....196
4. Ogahiy lirikasida g'oyaviy motiv va badiiy - lisoniy tahlil hermenevtikasi.....206

V bob. Muhammad SHaboniy ijodiy merosining hermenevtik tahlili.

1. SHaboniy asarlarining matn va lisoniy manbalari.....217
 2. SHaboniy lirikasi poetikasi.....231
 3. SHaboniy lirikasida so'zlarning shakl va ma'no paradigmalari hermenevtikasi.....238
 4. SHoirning badiiy-tasviriy vositalar orqali matn hermenevtikasini shakllantirish mahorati.....245
 5. G'azalda simvol hermenevtikasi.....261
- Xulosa.....265**
- Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....270**